

ЕТНОГРАФСКИ
ИНСТИТУТ САНУ

ГЛАСНИК

Етнографског
института
САНУ

LXIII(3)

Београд 2015.

ГЛАСНИК ЕТНОГРАФСКОГ ИНСТИТУТА САНУ LXIII (3)

BULLETIN OF THE INSTITUTE OF ETHNOGRAPHY SASA LXIII (3)

UDC 39(05)

ISSN 0350-0861

INSTITUTE OF ETHNOGRAPHY SASA

BULLETIN
OF THE INSTITUTE OF ETHNOGRAPHY
LXIII
No. 3

Editor in chief:
Dragana Radojičić

Editors:
Miroslava Lukić Krstanović
Petko Hristov

International editorial board:
Radost Ivanova, Elephterios Alexakis, Jana Pospíšilová, Karl Kaser, Gabriela Kiliánová
Milica Bakić-Hayden, Ingrid Slavec-Gradišnik, Marina Martynova, Fernando Diego Del
Vecchio, Kjell Magnusson, Tatiana Podolinská, Peter Finke, Ana Dragojlović

Editorial board:
Gojko Subotić, Sofija Miloradović, Jelena Čvorović, Srđan Radović,
Aleksandra Pavićević, Lada Stevanović, Ildiko Erdei, Jelena Jovanović, Mladena
Prelić, Biljana Sikimić, Jadranka Đorđević Crnobrnja, Sanja Zlatanović

The reviewers:
Vojislav Stanovčić, Mirjana Morokvašić, Gordana Blagojević, Dragana Antonijević,
Danica Šantić, Duško Petrović, Uršula Lipovec Čebren, Mirjana Bobić

Secretary:
Marija Đokić

Accepted for publication by the reference of academician Vojislav Stanovčić,
at meeting of the Department of Social Sciences SASA November 17th 2015

BELGRADE 2015

ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ САНУ

ГЛАСНИК

ЕТНОГРАФСКОГ ИНСТИТУТА

LXIII

свеска 3

Главни и одговорни уредник:
Драгана Радојичић

Уредници:
Мирослава Лукић Крстановић
Петко Христов

Међународни уређивачки одбор:
Радост Иванова, Елефтериос Алексакис, Јана Поспишилова, Карл Касер, Габриела Килианова, Милица Бакић-Хејден, Ингрид Славец-Градишник, Марина Мартино-ва, Фернандо Диего Дел Векио, Шел Магнусон, Татјана Подолинска, Петер Фин-ке, Ана Драгојловић

Уређивачки одбор:
Гојко Суботић, Софија Милорадовић, Јелена Чворовић, Срђан Радовић, Алек-сандра Павићевић, Лада Стевановић, Илдико Ердеи, Јелена Јовановић, Младе-на Прелић, Биљана Сикимић, Јадранка Ђорђевић Црнобрња, Сања Златановић

Рецензентски тим:
Војислав Становчић, Мирјана Мороквашић, Гордана Благојевић, Драгана Антони-јевић, Даница Шантић, Душко Петровић, Уршула Липовец Чеброн, Мирјана Бобић

Секретар уредништва:
Марија Ђокић

Примљено на седници Одељења друштвених наука САНУ одржаној 17. новембра 2015.
године, на основу реферата академика Војислава Становчића

БЕОГРАД 2015.

Издавач:
ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ САНУ
Кнез Михаилова 36/IV, Београд, тел. 011–2636–804
eisanu@ei.sanu.ac.rs
www.etno-institut.co.rs

Рецензент:
академик Војислав Становчић

Лектор:
Ивана Башић

Превод:
Јелена Чворовић
аутори текстова

Дизајн корица:
Горан Витановић

Техничка припрема и штампа:
Академска издања, Београд

Тираж:
500 примерака

Штампање публикације финансирано је из средстава
Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

Часопис Гласник Етнографског института САНУ индексиран је у: DOAJ (Directory of Open Access Journals); SCIndeks (Српски цитатни индекс); Ulrich's Periodicals Directory; ERIH PLUS (European Reference Index for the Humanities), NSD (Norsk samfunnsvitenskapelig datatjeneste AS – Norwegian Social Science Data Services)

The Bulletin of Institute of Ethnography SASA is indexed in: DOAJ (Directory of Open Access Journals); SCIndeks (Srpski citatni indeks); Ulrich's Periodicals Directory; ERIH PLUS (European Reference Index for the Humanities), NSD (Norsk samfunnsvitenskapelig datatjeneste AS – Norwegian Social Science Data Services)

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

39(05)

Гласник Етнографског института = Bulletin of the Institute of Ethnography / главни и одговорни уредник Драгана Радојичић. – Књ. 1, бр 1/2 (1952) – Београд : Етнографски институт САНУ (Кнез Михаилова 36/IV), 1952 – (Београд : Академска издања). – 24 cm

Полугодишње

ISSN 0350-0861 = Гласник Етнографског института
COBISS. SR-ID 15882242

Садржај Summary

Истраживање миграција Research of Migrations

Мирослава Лукић Крстановић, <i>Интердисциплинарни дијалог о проучавању миграција. Овде и сада – свет</i>	507
Miroslava Lukić Krstanović, <i>Interdisciplinary Dialogue on Migration Studies. Here and Now –Worldwide</i>	511
Anna Krasteva, <i>Mobile Balkans: Temporality, Types, Trends</i>	515
Ана Крастева, <i>Мобилност на Балкану: привременост, врсте, трендови</i>	536
Сања Златановић, <i>Методолошки и епистемолошки изазови истраживања коетничких миграција на послератном терену</i>	537
Sanja Zlatanović, <i>Methodological and Epistemological Challenges of Researching Co-Ethnic Migrations in a Post-War Area</i>	550
Petko Hristov, <i>The Balkan “Gurbet / Pečalbarstvo” – Past and Present</i>	551
Петко Христов, <i>Балкански “гурбети / печалбарство” у прошлости и садашњости</i>	563
Јадранка Ђорђевић Црнобрња, <i>„И до Исланда су стигли“ – економска и политичка миграција Горанаца из Горе</i>	565
Jadranka Đorđević Crnobrnja, <i>“And they Reached Iceland” – Economic and Political Migration of Gorani from Gora</i>	579
Мирјана Павловић, <i>Миграција становништва са територије Србије у Турску у историјској перспективи. Проблеми концепције истраживања</i>	581
Mirjana Pavlović, <i>The Migration of Population from the Territory of Serbia to Turkey in a Historical Perspective</i>	593
Милина Ивановић Баришић, <i>Миграције село – град у другој половини 20. века у Србији</i>	595
Milina Ivanović Barišić, <i>Rural – Urban Migration in the Second Half of the 20th Century in Serbia</i>	608
Гордана Благојевић, <i>Повратак у Србију: животне приче ремиграната из САД од почетка 21. века до данас</i>	609
Gordana Blagojević, <i>Back to Serbia: Life Stories of the Remigrants from the United States since the Beginning of the 21st Century to the Present</i>	622
	503

Marta Stojić Mitrović, Ela Meh, <i>The Reproduction of Borders and the Contagiousness of Illegalisation: A Case of a Belgrade Youth Hostel</i>	623
Марта Стојић Митровић, Ела Мех, <i>Репродуковање граница и заразност илегализације: пример београдског хостела</i>	639

Научна критика и полемика **Discussion and Polemics**

Марта Стојић Митровић, <i>Првих десет година развоја сустава азила у Хрватској (с освртом на суставе азила у регији)</i>	641
Уршула Липовец Чеброн, <i>Антрополошко истраживање у Крњачи, Боговађи и Бањи Ковиљачи</i>	643
Сања Златановић, <i>Социјална култура у огледалу материјалне. Нове књиге Института за етнологију Словачке академије наука (I)</i>	645
Соња Жакула, <i>Међународна летња школа и конференција "Keep it simple, make it fast!" Crossing borders of underground music scenes</i>	651

Тема броја:

Истраживање миграција

Topic of the Issue:

Research of Migrations

Мирослава Лукић Крстановић

Етнографски институт САНУ, Београд
miroslava.lukic@ei.sanu.ac.rs

Интердисциплинарни дијалог о проучавању миграција***Овде и сада – свет***

Истраживања миграција представљају приоритет, јер отварају актуелне проблеме и питања која чине неизоставни део свакодневица, политика, стратегија, конфликта, кретања и мобилности људи у свету. Када је наука спремна на таква сучељавања, тада истраживања добијају довољно маневарског простора за аналитичко расветљавање и сагледавање са свих страна. Непрегледни свет миграција подстиче науку на моблност и истраживачку приправност *овде – сада – свуда*. Проучавања миграција поседују перманентну актуелност и динамику, јер нису изолована од микро- и макрополитика и економија, те друштвених и културних процеса. Па ипак, миграцијски токови су све више стихијски, дисперзивни, несагледиви, непредвидљиви, превише или премало подложни политичким контролама, често остављајући науку неспремном да одговори на такве изазове. Свако научно и истраживачко време има своје препознатљиве приступе у оквирима различитих дисциплина – особене терминологије, теоријске поставке, методолошке и аналитичке разраде, што успоставља и својеврсне дискурзивне аутономије и обликоване парадигме. Теоријска и емпиријска разуђеност указивала је на широк дијапазон приступа као што су микро- и макротестије, системске, транснационалне теорије, интеркултурни приступи, теорије дуалног или сегментираног тржишта и многе друге, стварајући међузависне аутономије које теже ка интердисциплинарности и постдисциплинарности (Massey et al., 1993; Brettell and Hollifield 2000, Favell, 2014). Теоријско-методолошки системи у знатној мери кореспондирају са научним политикама, које у датим периодима “фигурирају као *mainstream* у оквиру одређене дисциплине” (Ђорђевић Снобрња 2014, 11).

Научна истраживања миграција, када је реч о Србији, те ширем региону Балкана и Југоисточне Европе, имају дугу традицију и континуирано се спроводе у институционалним оквирима одређених дисциплина као што су демографија, географија, социологија, психологија, лингвистика, политикологија, историја, етнологија и антропологија. Вишедеценијско проучавање различитих аспеката миграција резултирало је бројним објављеним публикацијама у оквиру институција као што су Српска академија наука и уметности,

Филозофски факултет и Географски факултет Универзитета у Београду, Институт друштвених наука, Институт за међународну политику, Факултет политичких наука. Иако су постигнути значајни резултати у расветљавању многих аспеката и проблема, истраживања миграција су остајала често затворена у оквирима дисциплина и институција, што је онемогућавало стицање увида у опусе и резултате или, у најмању руку ограничавало интердисциплинарну проходност. Томе је доприносила устаљена подела на друштвене, хуманистичке и природно-техничке науке, којом су додатно хијерахизоване научне дисциплине, стварајући ограде од мултидисциплинарности, без које су истраживања миграција остајала самодовољан рад у оквиру појединачних научних подухвата. Временом су се и у дијахронијском окриљу развоја дисциплина миграције појавиле као сродне и компатибилне теме на релацији етнологије и географије, демографије и географије, социологије и антропологије, политикологије и историје. Ови дуални научно–истраживачки односи дали су одређене резултате и постали важна платформа за даља преиспитивања и могућности проширивања интердисциплинарне размене. Вредно је истаћи међуакадемијску и међуинститутску сарадњу у виду одржавања конференција и издавања публикација и резултата компаративних истраживања миграција у оквиру Балкана и са Балкана. На пример, таква жива сарадња и вредне публикације су реализоване осамдесетих година двадесетог века између Географског института САНУ и Етнографског института САНУ, а касније у оквиру билатералне сарадње Балканолошког института САНУ (руководилац Биљана Сикимић), Етнографског института САНУ и Института за етнологију и Фолклористику са Етнографским музејом Бугарске академије наука. Теме балканских миграција последњих година постају врло присутне и координиране у међуакадемијској циркулацији (Hristov 2012, 8), али су још недовољно интердисциплинарно и истраживачки усклађене за потребе систематског умрежавања. У оквиру европских институција и дугогодишњег ангажмана на међународним универзитетима значајан је рад Мирјане Мороквашић и Мирјане Бобић, које су се од самог почетка укључиле у интердисциплинарне форуме и састанке у Етнографском институту САНУ, те на тај начин пренеле своја академска и научна искуства и подстакле корисне иницијативе.

Последње три године интензивира се интердисциплинарни и мултидисциплинарни дијалог о проучавању миграција. Прво се почело са окупљањима и радним састанцима сарадника Етнографског института САНУ, Балканолошког института САНУ, професорима са Филозофског факултета. Периодичне консултације и разговори били су добар повод да се отвори и интернет неформална мрежа *migracija-group*, успостављена је листа заинтересованих корисника, што је додатно проширило комуникацију неопходну за размену научних и истраживачких искустава и информација, не само у Србији, већ и у региону (иницијаторка и координаторка Марта Стојић Митровић). Наведене активности, резултати и неопходност сарадње подстакли су сараднике Етнографског института САНУ, уз подршку колега из других института и са факултета, да организују научни скуп – округли сто под називом *Научно истраживање миграција у Србији – проблеми и иницијативе*. Овај скуп је организован у оквиру пројекта *Мултиетницитет, мултикултурализам*,

миграције – савремени процеси (руководилац Младена Прелић). Научни скуп је одржан 8. децембра 2014. године у Српској Академији наука и уметности, а уводну реч је имао академик Војислав Становчић. Учешће на Округлом столу је узело преко тридесет научника из земље и иностранства – у виду излагања и дискусија. Међутим, оно што је премашило сва очекивања било је интересовање, присуство и врло живе дебате у којима су учествовали сарадници научних институција, представници невладиних организација, студенти и други. Захваљујући динамичним и делотворним сесијама покренута су многа питања и представљена истраживања. Овај својеврсни форум био је фокусиран на важна питања, као што су: теоријски и методолошки приступи различитих дисциплина и њихова међусобна координација; редефинисање и реконцептуализација у домену миграцијске терминологије, регулатива важећих протокола; дијагностицирање и анализа дијахронијских и синхорнијских истраживања да би се добио увид у досадашње стање научних резултата. Покренута су питања у домену логистике, стратегија, етике и безбедности врло сложеног и осетљивог поља проучавања миграција/миграната; покренуте су иницијативе за успостављање сарадње која би се кретала у правцу институционалног и неформалног уобличавања платформи заједничких, тимских или појединачних интерактивних деловања, а са циљем сталне међусобне упућености и подршке сарадника. Оваква консолидација научника у домену проучавања миграција подстиче и већу видљивост, препознатљивост и корисност научно-академске заједнице у решавању важних проблема, који све више постају кључна питања државних политика, међудржавних односа и административних поредака, а у чијем средишту би требало да буду живот и егзистенција људи – миграната.

Рад у домену интердисциплинарне сарадње и интердисциплинарности миграција подразумева континуитет, што није увек лако реализовати у погледу ангажмана научника, финансијске подлоге и одговарајуће логистике. То је био разлог да се на иницијативу директорке Етнографског института Драгане Радојичић, сарадника и чланова редакције покрене темат у виду трећег броја Гласника Етнографског института САНУ, који ће бити публикован последњег квартала сваке године. На велико задовољство уређивачког одбора, у Гласнику ЕИ САНУ број три биће објављено 16 радова, и то подељених у две свеске (крај 2015. и почетак 2016. године). Сви аутори су били учесници научног скупа. У првој и другој свесци анализе су усмерене на различите аспекте миграција, које указују на одређене континуитете и дисконтинуитете тих процеса или – како то тумачи Ана Крстева у свом тексту, посебно када је реч о Балкану – миграције су континуиране појаве дугог трајања, које успостављају одређене трендове, али су оне имале јединствене и специфичне одлике као последице наглих промена, прелома и продора. Тако ће се читаоци упознати са методолошким, епистемолошким и етичким изазовима током истраживања коетничких миграција на Косову (Сања Златановић), економским и политичким миграцијама Горанаца из Горе (Јадранка Ђорђевић Црнобрња), радним и трансграничним миграцијама на примеру печалбарства/турбета (Петко Христов), потом, историјским, друштвеним и политичким аспектима исељавања из Србије у Турску (Мирјана Павловић). Континуитет, савремени трендови и

специфичности миграција анализирани су у текстовима о миграцијама село–град у 20. веку (Милина Ивановић Баришић), о реемиграцији из САД у Србију почетком 21. века. Најсвежија истраживања случаја азиланата и њиховог смештаја у Београду резултати су теренског рада Марте Стојић Митровић и Еле Мех. Истраживања и анализе Драгане Антонијевић и Љубице Милосављевић фокусирана су на стратегије живота гастарбајтера у старости и њихов одлазак у пензију. Посебни сетови текстова се односе на демографска кретања и стратешке циљеве размештаја становништва. Рад Мирјане Бобић и Милице Весковић Анђелковић поставља тежиште анализе на профил потенцијалних миграната, посебно младих, у односу на емигрирање. Милена Спасовски и Даница Шантић прате и утврђују детерминанте развитка и размештаја становништва Србије, а Власта Кокотовић, Марко Филиповић и Ивана Магдаленић обрађују статистичке податке 1981–2011, ради праћења просторне покретљивости становништва у Србији. Мултидисциплинарни приступ истраживањима миграција, на примеру Војовдине у 20. веку, наглашен је у тексту Жељка Бјељца и Милана Радовановића. На крају се издваја и критички рад Драгане Ковачевић о конструисању методолошког национализма као фрагментирању етно–националних линија у расветљавању миграција – студија случаја о мигрантима из бивших југословенских земаља у Норвешкој. Поред наведених текстова, у две свеске Гласника ЕИ САНУ ће бити објављени прилози, прикази, извештаји, хронике и интервјуи на тему миграција.

Разноврсност тема указује да интердисциплинарни дијалог у истраживању миграција, што подразумева сучељавање различитих приступа, методологија и истраживачких пракси, а није усмерен на обједињавање приступа и идеализовану интердисциплинарност.

Литература

- Brettell Caroline and Hollifield James. 2000. Introduction in: *Migration Theory: Talking Across Disciplines*, Brettell Caroline and Hollifield James (eds.), New York-London: Routledge, 1–26.
- Đorđević Crnobrnja, Jadranka. 2014. Ko, gde, kako i zašto – aspekti savremenih migracija u inostranoj i domaćoj etnološkoj/antropološkoj literaturi, *Glasnik Etnografskog instituta SANU*, LXII(2), Etnografski institut SANU, Beograd, 11–14.
- Favell Adrian, *Immigration, Integration and Mobility. New Agendas in Migration Studies. Essays 1998-2014*, ECPR Press, Dec, 2014.
- Massey S. Douglas, Joaquin Arango, Graeme Hugo, Ali Kouaouci, Adela Pellegrino, J. Edward Taylor Over, 1993. Theories of International Migration: A Review and Appraisal. *Population and Development Review*, 19 (3), 431–466.
- Hristov Petko. 2012. *Introduction* in: *Migration and Identity. Historical, Cultural and Linguistic Dimensions of Mobility in the Balkans*, Petko Hristov (ed.).

Institute of Ethnology and Folklore Studies with Ethnographic Museum,
Bulgarian Academy of Sciences, Paradigma, 7–10.

Miroslava Lukić Krstanović

Interdisciplinary Dialogue on Migration Studies

Here and Now – Worldwide

Migration studies appear as a priority as they discuss the current problems and issues that inevitably are part of everyday life, policies, strategies, conflicts, movement and mobility of people around the globe. When such debates become scientific topics, then migration as an occurrence can be studied through multiple perspectives and overviews. The vast world of migration urges science and research towards mobility and research preparedness *here - now - everywhere*. Migration studies are always actual and dynamic, being a part of micro and macro politics and economics, social and cultural processes. Nevertheless, migration flows have increasingly become chaotic, dispersive, unforeseeable, and unpredictable, too much or too susceptible to political controls, thus often leaving science unprepared to respond to such challenges. Every scientific and research period has a number of established and recognizable approaches within the respective disciplines – the terminology, theoretical, methodological and analytical perspectives, enabling the formation of particular discursive autonomy and paradigms. Theoretical and empirical variety pointed out to a wide range of approaches such as micro and macro theories, systemic, transnational theories, intercultural approaches, theories of dual or segmented markets, and many others, thus creating interdependent autonomies towards interdisciplinary and post-disciplinary perspectives (Massey et al., 1993; Brettell and Hollifield 2000, Favell, 2014). At any given period, systems developed within the method and theory substantially corresponded with scientific policies, as “*mainstream* within the particular discipline” (Đorđević Crnobrnja 2014, 11).

Scientific studies of migration have a long tradition within the wider region of the Balkans and Eastern Europe including Serbia. The studies are continuously implemented within the institutional framework of certain disciplines such as demography, geography, sociology, psychology, linguistics, political science, history, ethnology and anthropology. Over decades, the studies of various aspects of migrations resulted in numerous publications published by institutions such as the Serbian Academy of Sciences and Arts, University of Belgrade Faculty of Philosophy and Faculty of Geography, Institute of Social Sciences, Institute for International Policy,

and Faculty of Political Sciences. Although significant results were achieved in clarifying many aspects and problems, migration studies have often remained restricted to certain disciplines and institutions, which in turn disabled an insight into the works and results or at least limited an interdisciplinary discernment. This was aided by the already established cliché and ranked division to the social science, arts and humanities, and science, which further estranged a multidisciplinary approach. Without such a perspective, migration studies have remained as a self-sufficient work within individual scientific endeavor. Over time and in a diachronic framework of disciplines' development, migrations emerged as related and compatible subjects between ethnology and geography, demography and geography, sociology, anthropology, political science and history.

These dual scientific - research relations achieved certain results and so have become an important platform for further review and expandability of interdisciplinary exchange. It is noteworthy mentioning inter-scientific and inter-institute cooperation in the form of holding conferences and publishing results of comparative studies of the Balkan migrations.

For example, such cooperation resulting in valuable publications were realized during 1980s between Institute of Ethnography SASA and Institute of Geography, and later on in the framework of bilateral cooperation of Institute of the Balkan Studies (manager Biljana Sikimić), Institute of Ethnography SASA and Institute of Ethnology and Folklore Studies, with Ethnographic Museum, Bulgarian Academy of Sciences. In recent times, the Balkan migrations as a topic has become an omnipresent and coordinated in inter-scientific circulation (Hristov 2012, 8); still there is a lack of interdisciplinary perspective and research focus aligned to the needs of systematic networking.

Mirjana Morokvašić and Mirjana Bobić, both engaged long-time in European institutions and universities, have contributed greatly with their academic experience and useful initiatives to interdisciplinary forums and meetings held at the Institute of Ethnography SASA.

The past several years have been marked by a heap on interdisciplinary and multidisciplinary dialogue about migration studies. At first, we started with gatherings and workshops attended by associates of Institute of Ethnography SASA, Institute of the Balkan Studies SASA, and professors from the Faculty of Philosophy. Periodic consultations and discussions were a good reason to create an informal network, Internet *migration-group*, and to establish a list of interested parties; this further encouraged communication necessary for the exchange of scientific and research experiences and information, not only in Serbia but in the wider region (initiator and coordinator Marta Stojić Mitrović). These activities, results and the necessity of cooperation prompted the associates of Institute of Ethnography SASA, with the support of colleagues from other institutes and faculties, to organize a conference - Roundtable titled *Scientific Research on Migration in Serbia – Problems in initiatives*. This event was organized as a part of a project *Multi-ethnicity, multiculturalism, migration – contemporary processes* (manager Mladena Prelić). It was held on December 8, 2014 in the Academy of Arts and Sciences, and the opening

statement was delivered by academician Vojislav Stanovčić. Over thirty scientists from national and foreign institutions participated in the Roundtable discussions, with presentations and debates. However, what surpassed all expectations were interest, presence and a very lively debate among associates of academic institutions, NGO representatives, students and others. Due to dynamic and effective sessions many questions were raised in addition to presented research. This exceptional forum was focused on important issues such as: theoretical and methodological approaches among different disciplines and their coordination; redefinition and reconceptualization in the field of migration terminology, regulations and applicable protocols; diagnosis and insights into diachronic and synchronic research in order to gain insight into the current state of scientific results. Various questions were raised in the field of logistics, strategy, ethics and security regarding a very complex and sensitive field of migration/migrants studies; various forms of cooperation were initiated ranging from institutional to informal joint platforms, team or individual interactive action, with the objective of transparent cooperation and mutual support. Such a consolidation of scientists in the field of migration studies furthermore encourages greater visibility, recognition and efficiency of scientific – academic community in solving increasingly important problems – regarding state policy, intergovernmental relations, and administrative orders supposed to focus on the life and livelihood of people – migrants.

Work in the area of interdisciplinary collaboration and interdisciplinary study of migrations implies continuity, which is not always easy to implement in terms of engagement of scientists, financial support and adequate logistics. This was the main reason that prompted Dragana Radojčić, director of Institute of Ethnography SASA, associates and members of Editorial Board of Institute of Ethnography SASA to initiate a new edition in the form of the third issue of Bulletin of Institute of Ethnography SASA, to be published in the last quarter of each year. The editorial board of Bulletin of Institute of Ethnography SASA is very pleased to announce that number three will contain 16 papers, divided into two volumes (the end of 2015 and beginning of 2016). All authors participated in the conference.

The first and second volumes contain analyses focused on different aspects of migration, implying a certain continuity and discontinuity of the processes, or how Ana Krasteva argued, in her texts below, especially when it comes to the Balkans - migrations are continuing occurrences of long duration, with certain trends and unique and specific characteristics as a result of sudden changes, breakdowns and influx.

Hence, the potential readers could become aware of the methodological, epistemological and ethical challenges during the research co-ethnic migration in Kosovo (Sanja Zlatanović), economic and political migrations of Gorani from Gora (Jadranka Djordjevic Crnobrnja), labor and trans-border migration or *pečalbarstvo/gurbet* (migrant workers) (Petko Hristov), then, historical, social and political aspects of emigration from Serbia to Turkey (Mirjana Pavlović). Continuity, modern trends and specifics of migrations from rural to urban areas in the 20th century were discussed (Milina Ivanović Barišić), as well as re-emigration trends from the United States to Serbia at the beginning of the 21st century. The most recent

case studies - Asylum seekers and their accommodation in Belgrade- are presented by Marta Stojić Mitrović and Ela Meh. Dragana Antonijević and Ljubica Milosavljević focused on strategies of life in the old age of guest workers and their retirements. A number of papers discuss demographic trends and strategic goals of population dispersion. Mirjana Bobić and Milica Andjelković Vesković set focus on the profile of potential migrants, especially young people in relation to emigration. Milena Spasovski and Danica Šantić monitor and assess the determinants of development and deployment of the Serbian population and the authorities. Vlasta Kokotović, Marko Filipović and Ivana Magdalenić processed statistical data 1981 - 2011 in order to monitor spatial mobility of population in Serbia. Zeljko Bjeljac and Milan Radovanović put an emphasis on multidisciplinary research in Vojvodina during the 20th century. Finally, the paper by Dragana Kovačević stands out as a critical review about the construction of methodological nationalism as the fragmentation of ethno – national perspectives – a case study about migrants from former Yugoslav republics in Norway. In addition to these texts, the Bulletin will publish articles, presentations, reports and chronicles, as well as selected interviews on the topic of migration. The diversity of topics indicates that interdisciplinary dialogue in the study of migration implies, above all, the confrontation of different approaches, methodologies, and research practices; it is not, therefore, aimed at unification of approaches and idealized inter-disciplinary perspective.

Anna Krasteva

Centre for european refugees, migration and ethnic studies
at the New Bulgarian University, Sofia University Lille 3, France
anna.krasteva@gmail.com

Mobile Balkans: Temporality, Types, Trends

The objective of the article is to scrutinize the Balkan migration phenomenon, highlighting the alloy between continuity and discontinuity in the explanation of migrations; the former expressed in the trends, the latter – in breakthroughs, ruptures, changes. Four periods are articulated and characterized through the major trends. The typology of Balkan migrations identifies ten types, classified in three larger categories. The article distinguishes and compares the national migration models and draws a panoramic picture of the major trends during the last quarter of a century.

Key words:

Southeastern Europe,
forced migration,
ethnic migration,
labor migration,
return, economic
crisi, refugee crisis

There is hardly another region of the world where the current situation of migrations is still considerably influenced by the past history as in the Balkans. Migrations are a fundamental part of the history of the Balkans, accompanied by turbulent times... (Bonifazi and Mamolo 2004: 519).

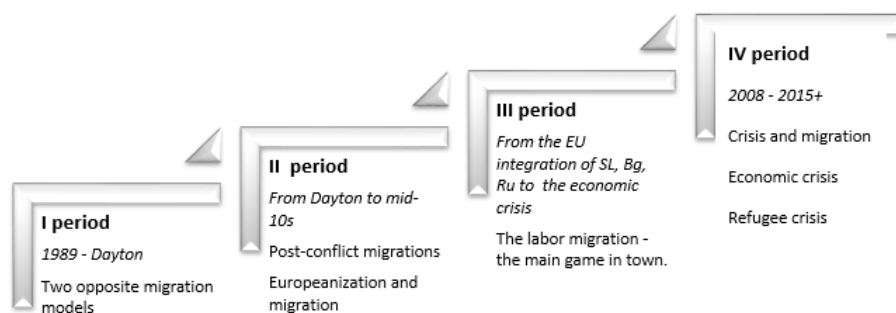
This quote is notable in two aspects: on the one hand, it describes the typical migration outlook of continuity and *longue duree*, while on the other, it presents it as a unique specifically to the Balkan region. The theory of migration systems and several non-economic theories have strongly conceptualised the influence of a state's past and interstate relations on contemporary migrations flows. It is quite curious as to why what is long-known in theory as a typical causality is seen as unique. The answers lie in the constructions of the Balkans as radical otherness, though their argumentation goes beyond the purpose of the present study. The highlight of the present study is on the understanding of the alloy between continuity and discontinuity in the explanation of migrations; the former expressed in the trends, the latter – in breakthroughs, ruptures, changes.

The long (re)discovery of labour migration

The migration champion of Europe – the Balkans suddenly gained this reputation in the beginning of the 90ties. The above period is characterized by rather contradictory trends in the Eastern and Western sub regions. I am going to analyze this unique dynamic and the diversity by a *periodization* of the major stages in the development of the migration situation and a *typology* of the main flows and the key *trends*.

I'll distinguish *four periods* after the fall of Berlin wall.

Periodization (1990 – 2015+)

First period from 1989 to Dayton. Two opposite migration models

This period covers a highly dynamic historic situation: the wars in former Yugoslavia, the beginning of the democratic transition in Bulgaria and Romania. It is characterised by 4 trends.

The first is the sad primacy of the Balkans, which become the migration champion of Europe, creating the largest flows of forced migrations in post-war Europe (Laszko, von Koppenfels and Bartel 2002, Krasteva et al 2007), a serious furnace of security risks. Ten million of the 80-million population entered the migration flows (Edwards-Baldwin 2005).

The second is the imbalance between the different forms of migration. While in Europe and the world work migrations are dominant, in the West Balkans of the early 90s the pendulum is pointing in the polar opposite direction – the refugees, internally displaced persons, ethnic migrations and traffick have taken central stage. This is the period when the Eastern Balkans are still producing refugees.

The third is the brisk separation of the Balkans in two opposing models - the literal “flight” of the Western and Eastern Balkans towards two opposing migration poles. While the migration profiles of the Western and Eastern Balkans were opposing even before this period, these differences intensify in the early 90s and form two polar clusters. The Eastern Balkans are undergoing a transition from

politization to economization of migration; the Western – just the opposite, from *economization to politization*.

The forth trend is predominantly related to somewhat good news. After the communist closeness the Eastern Balkans¹ also become an overproducer of migration, but one that is predominantly work and education. This forth trend is not so much traumatic, but prospective.

Second period from the Dayton Agreement of 1995 to the mid-first decade of the XXI century. Post-conflict migrations .Europeanization and migration.

This period starts with an end and ends with a beginning. It starts with the end of the wars in former Yugoslavia, marked by the Dayton Agreement, and ends with the European debut of the first Balkan members of the EU – Slovenia (2004); Romania (2007) and Bulgaria (2007).

It is characterised by two trends:

- Transition from forced to post-conflict migration flows in the Western Balkans
- First steps towards Europeanization of the migration profile of the Eastern Balkans.

The policy of voluntary return of the forcefully displaced gain absolute priority.

If the migration panorama in former Yugoslavia should heal the wounds of conflicts, the refugee flow in Romania and Bulgaria gains a European outlook: it does not originate from neighbouring countries, but from the far-away ones – the classic sources of global refugee flows. Afganistan, Irak, Somalia – those are the main sources of those looking for asylum in Bulgaria and Romania. Those are the main producers of refugees also on a European and global scale – every forth refugee in the world is Afgan. Rather paraxodically, the Europeanization of the migration profile of the Eastern Balkans starts precisely with the refugee flows. Several distinctions need to be made. In all else, the migration profile of Bulgaria and Romania remains Balkan, not European: the emigration strongly dominates against immigration; immigration itself holds low values – both in absolute numbers, as well as in percentage of the population; both countries are still a strong source of human trafficking to the difference of Western countries, who are the final destination.

The second distinction is in regard to the profile of refugees in the Eastern and Western Balkans, which differs significantly. In the countries of former Yugoslavia it is characterized with internally displaced persons and refugees from neighbouring countries. In other words, it has a post-conflict outlook that is entirely de-

¹ The case of Albania is a mix of elements of migration models of Western and Eastern Balkans; it will be analyzed in 'migration profiles'.

finied by the recently ended wars in the region. For the Western Balkans the source of refugee flows is internal, for the Eastern – external.

Another specificity of the period is that immigration starts receiving political and economic visibility. This is a period of gradual rehabilitation of the labor migration. It is no longer one form amongst a multitude of others, but one that holds a central place in the migration landscape as well as migration politics.

The third period from mid-first decade of 20th century (2004) till the start of the economic crisis (2008-9). Labor migration – the main game in town

The European integration is already a reality or a foreseeable horizon. The biggest achievement of this period is the transformation of work and occupation as the main source of both emigration and immigration. It is only in this period that the Balkans begin approaching migration ‘normalcy’². Forced and ethnic³ migrations are in the past, the citizens take on to look for jobs, for more decent pay, for better education, for new professional perspectives. South Eastern Europe has gone a long way into rehabilitating labor migration.

The second visible result is overcoming the opposing migration profiles of the Western and Eastern Balkans. The economization of migration starts gradually to erase the differences characterising the early 90s period and we observe a larger convergence of the types of migration flows and trends.

The third change, which has already started in the previous periods, is the transformation of migration into a powerful symbolic capital and resource. To the lack of reforms, poor governance, new inequalities, the citizens respond in three ways – migration, migration, migration. Migration becomes the radical critique of the inefficient elites. If in the first period the elites in the Western Balkans use forced migrations against its citizens, from then on until now the citizens in both Western and Eastern Balkans are re-appropriating migration as a resource to escape local elites and to realise professional, educational, family or existential projects.

EU integration has direct effect on the migration flows and has its qualitative and quantitative dimensions. The first is related to the access granted to the citizens of the new member states to a new migration category – ‘*the free movement of people*’. The second is related to the increase of emigration. This phenomenon represents such a tangle of myths, media speculations, realities, and political discourses, that in order to untangle we would need a separate article. Here I will mention two equally significant facts.

The first is the increase of flows from the new member-states: from 0.3 million in 2001, the number of Romanians reached 1.7 million in 2008, the respective figures for Bulgarians are 0.1 and 0.3 million. The EU enlargements of 2004 and 2007 had a different impact on migration flows: in 2001 there were twice as many citizens of EU-10 in the EU than Romanians and Bulgarians; in 2008, the sit-

² “Migration to day is for work”²(International Labor Organization 2010 a).

³ The Roma migration remains the big exception.

uation reversed both in absolute and relative terms (Vassileva 2009: 6). Balkan citizens are more eager to consume the right of free movement. A great public visibility gains the topic of Balkan communities in the EU: Romanians are the largest immigrant group in two of the largest immigrant countries in Europe – Spain and Italy⁴, Albanians in Greece, Serbians- in Austria (Vasileva 2009).

The mobility of the new member states has such an impressive political visibility – in the sending as much as in the receiving countries - that the images and political messages begin to strongly dominate against the realities. The mobility of the new member states is not an exception but a confirmation of the right to high mobility that the “old ones” enjoyed: 75% of the foreigners in the EU-27 live in Germany, Spain, UK, France and Italy; at the same time, citizens of these countries are among the most numerous EU foreigners living in another member state (Vassileva 2009: 1).

The forth period begins with the economic crisis and continues till today. It is characterized with the interference of two crises – the economic crisis and the refugee crisis.

Two distinct types of crisis mark the current migration period: the first is the economic crisis of 2008-9 and its influence on the migration dynamic; the second is the crisis of Syrian refugees after 2012, which continues even today with growing strength.

The *economic crisis* impacts deeply migration flows (Papademetriou and Terrazas 2009) - this statement is accepted consensually, but scholars diverge in the interpretation of the impact. The emergence of a new migration order summarizes the first interpretation. It is substantiated by two arguments: the scope and range of the economic crises are unprecedented; its impact on immigration is direct and crucial and leads to the emergence of a “new migration order”. The second interpretation stresses that *the crisis is global*, but *the strategies* for dealing with it are *national*. In addition, the more all-embracing the crisis becomes, the more the cooperation decreases and the national protective mechanisms flourish (Koser 2009: 2). The third interpretation introduces a radical criticism. It un-economizes the crisis and stresses that the economic crisis should not cover up another, much bigger and much deeper crisis – that of the *increasing social inequalities* (Hoerder 2009). This vision shifts the accent from unemployment to inequalities, from the economic to the social. The crisis as opportunity is the central point of the fourth interpretation (Barbulescu 2009). A publication of the International Labor Organization with the telling title of *Don't waste the crisis: critical perspective for a new economic model* calls for debate so that the end of the crisis is not just return to business as usual, but the grounds for a new economic and social order (Pons-Vignon 2010)

Crisis and return. It was expected that the crisis would give rise to large flows of returnees to the Balkan states due to the unemployment in the Western countries. Returns, of course, there are, and increasingly so, yet far from the ex-

⁴As well as Hungary.

pected numbers. The reason for the short-sightedness of these predictions is the reductionist economic understanding of migration, reducing it to a mere response to the necessities of the labour market. Yet migration is a far more complex phenomenon. Amongst the elements in relation to the given example we can find: the unemployment benefits in many receiving countries are far higher than the salaries in the home states; many migrants are already well integrated and would suffer a shock in coming back; the children go to school and the return would sever their educational integration.

Crisis and migrational balance. If there is an area in which the crisis is vividly and unanimously manifested, it is in relation to the migration balance between emigration and immigration. For countries such as Bulgaria the imbalance was starting to decrease with numbers of immigrants approaching numbers of emigrants. Yet the crisis opened the scissors again between the out-flows and the in-flows. For two reasons. The crisis reduces the already not very strong appeal of Balkan states as a destination and thus reduces the number of the willing to immigrate in the region. The crisis reduces even further the opportunities for work and decent remuneration and the migration remains the main option for escape route.

*The refugee crises*⁵ after 2013 is born from two opposing reasons: the war in Syria and the large refugee flow on the one hand, and the membership of Bulgaria in the EU, which makes the country one of the first European stops after Turkey.

Applications for asylum in Bulgaria for the period 2010 - 2015

Year	Number of applications
2010	1025
2011	890
2012	1387
2013	7144
2014	11081
30.06.2015	7348

Source: State Agency for Refugees, Bulgaria

Other reasons explain the perception of the refugee flow as a shock: 1/the sudden increase – almost 7 times in 2013 and then 50% more in the following 2014. Just in the first six months of the current 2015 the number of refugees (7 348) is already more than it was in 2013 - 7 144; 2/the utter unpreparedness of the Bulgarian authorities and institutions to deal with the refugee flow.

⁵ The size and the impact of the refugee crisis in numerous Balkan countries can't be covered by the present article.

It is difficult to decide the figure that would be able to synthesize the migration dynamic in the Balkans in the last quarter of a century. *The circle* represents the continuity between the refugee crisis, which marks the beginning of the circle and the new refugee crisis, which stands at the end of the analysed period. Both refugee crises are born in wars and conflicts though the source is different – internal for the Western Balkans two decades ago, external to the Balkans today. *The arrow* introduces the more optimistic image of the Balkan migration – the transition from forced and ethnic migrations to economic ones and the possibilities for free movement of people.

Typology of Balkan Migrations

The great diversity of migration flows on the Balkans I would divide into three categories. The first two engroup the two poles of the labor and non-labor migrations. I put in a separate third category the return, as it touches on both first categories – in the post-conflict Western Balkans the return follows mostly forced migration or displacement, while in the Eastern Balkans – it is most often a natural end or another step in the labor and educational migration.

I. Non-labor

1. Forced
2. Ethnic
3. Trafficking
4. Refugees
5. Retirement

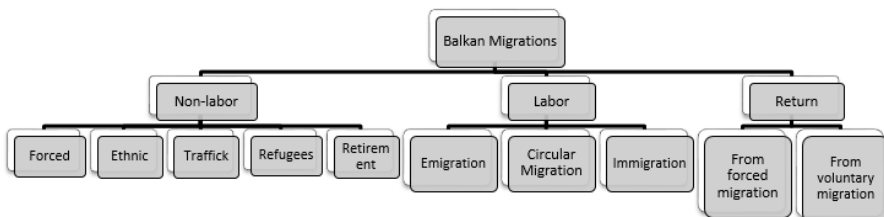
II. Labor

1. Emigration
2. Circular migration, including the free movement of people
3. Immigration

III. Return

1. From forced migration or displacement
2. From voluntary migration

Typology of Balkan Migrations

Each typology is a risky endeavour in that it aims to capture in crystallised forms the dynamic, flexible and fluid form of migration. The current typology zooms in on the migration flows in the last quarter of a century. Exactly for this reason it looks ‘reversed’ in comparison to the global picture. If in the same period in the world and the EU labor migrations prevail and even certain asylum demands are considered as veiled form of work migration, in the 90s in the Balkans we see an increase in the forms of non-labour migration.

We see that the category of *non-labor migration* is vastly heterogeneous. The pole of voluntarism and life in comfort en globes some of the most positive forms of migration – migration of free time and retirement migration. The most characteristic groups are the Germans and Austrians in Croatia (Bosic, 2007), and British in Bulgaria (Krasteva, 2008). The opposite and negative pole is overpopulated – around it are concentrated the forced and the ethnic migrations, the refugees, as well as human trafficking.

Out of the four types of migration which Martin Edwards-Baldwin (2005) uses to characterize the Balkan migrations in the first half of the 90ties, three are non-labor: *forced*, *ethnic*, and *trafficking*. The largest group of forced migrations are the 2.6mln from the 4.3mln population of Bosna and Herzegovina, who were internally displaced or refugees (1992-1995) – this is the largest population loss of the decade (Bonifazi and Mamolo 2004: 523). 300 – 350 000 Serbians leave Croatia in the direction of Serbia and Bosna and Hertzegovina (1991-1995). In 1999, 770 000 Kosovars are forced to flee their homes; their return later in the same year leads to exodus of 230 000 Serbs and Roma to Serbia and Montenegro (Edwards-Baldwin 2005).

If forced migrations put a traumatic mark on the Western Balkans, the Eastern Balkans produce *ethnic* migrations: Bulgaria expels 360 000 members of the Turkish minority⁶ (Krasteva 2007, 2008), numerous members of the minorities in Romania leave the country in the first years after the transition: 105 000 Germans, 37 000⁷ Hungarians, 3 000 Jews (Edwards-Baldwin 2005). The utter complexity of the ethnic and forced migrations of the Balkans in the 90s is summarized by Miriana Morokvasic:

What Hannah Arendt calls “the belt of mixed populations” in Central and Eastern Europe” un-mixes as the ‘ethnic surplus’ is expelled or leaves ‘voluntarily’ to join the majority in a new state or territorial unit (Morokvasic 2003:2)

The exodus and forced displacements give non-work migrations on the Balkans its outlook in the early 90s; later that decade the focus shifts to another equally negative form – trafficking. The Eastern European trafficking (Krasteva et al 2007b, Laczko 2002) can be summarised in the following specificities:

⁶ In the summer of 1989 г.

⁷ 60 000 according to Bonifazi and Mamolo 2004.

- The first is a sad record – CEE, as well as former soviet countries establish themselves as the regions with fastest growth in this type of crime.
- The second is a direct consequence of the first – Eastern European trafficking is gaining central place in this highly competitive market in Western Europe, taking over positions from trafficked victims from Latin America, Asia and Africa.
- The third is a diversification of the typology of the countries in relation to trafficking:
 - Most Balkan countries are a source of trafficking with Romania and Albania, closely followed by Bulgaria holding the leading places for trafficking victims per capita;
 - All countries take part in the transit of trafficking;
 - A more particular tendency is the establishment of some countries as a destination. In this category fall Bosna and Hertzegovina and Kosovo – quite paradoxically for a region strong in export of trafficking.

Non-labor migrations are articulated in numerous forms, yet their combined numbers are significantly smaller than those of labor migrations. Those are excellent news for a region which has just recently transitioned from conflict-related to peaceful forms of migration.

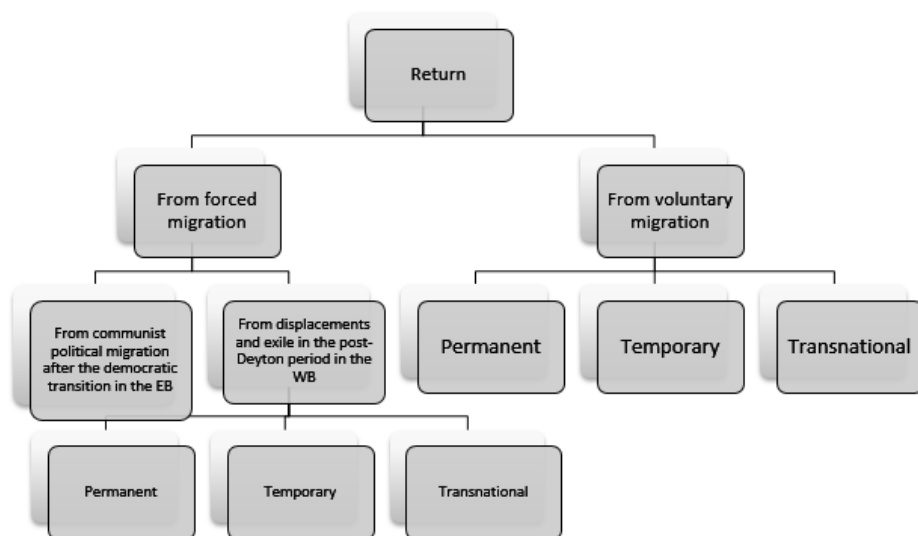
The circular migration has a solid tradition in the Balkans - *gurbet* is a cross-border concept (Hristov 2012). The emigration and the circular migration are also amongst the most solid sources of work migration in the Balkans: till the 90s this role was taken by Yugoslavia and Turkey. After the democratic transition all countries take part in the outward flows with Albania as the biggest exporter (Bonifazi and Mamolo 2004). The top five destinations for migrations from the SEE⁸ are Germany, Italy, Greece, Switzerland and Austria (Gallup 2009).

The return as a natural stage of the migration process is one of the biggest democratic achievements of the post-communist migrations. It has two main variations: from voluntary and from forced migration. In the first variation the return is a predictable horizon for migrations such as the educational; it is a normal continuation of the labor migration; it is a natural and repeated stage of mobility.

The return from forced migration with regard to the analysed period of the Balkans has two variations: return after the democratic transition of political migrants of the communist period in the Eastern Balkans; return after forced displacement in the post-conflicts period in the Western Balkans. The first variation covers specific individual cases, relatively limited in number; the second has a considerable empirical referent – both as potential as well as real returnees. This second group is of great political importance, as assuring normal conditions for return is the centre of the policy for the post-conflict reconstruction.

⁸ Gallup's study is on the WB.

Types of return

The paradox of the return is that opposite types of migration give rise to similar phenomena of return. Forced migrations during the conflicts in Yugoslavia, on the one hand, and the voluntary work and educational migrations, on the other, form three figures of return – permanent, temporary, transnational (Krasteva 2014, Mesic and Bagic 2010):

- *Permanent*. They have closed the circle of forced displacement or migration by coming home. This large group has four variations:
 - “To die at home.” The first variation is nostalgic – many elderly prefer at the dawn of their life to be closer to their ancestors, relatives and homeland (Mesic and Bagic 2010).
 - The planned end of temporary migration. Migration theory defines this second variation as a successful migration project that is finalised through new integration at home – the war has finished, the education has finished, money has been gathered for new accommodation/car.
 - The unplanned end of unsuccessful migration. The lack of integration in the new place makes the return necessary or inevitable.
- *Temporary*. This group includes returnees from forced or voluntary migration – migration has made them more mobile and they are ready to take on new migration provided they find sufficiently interesting opportunities.
- *Transnational*. This is one of the relatively new migrant figures – those who ‘settle in mobility’ and permanently remain in two places. An example are two doctors – one has a prosperous dental office in France, the other – in Germany,

yet they open a common one in Bulgaria as well and each one divides his time between the two countries (Krasteva 2014).

Immigration or the timid attractiveness of the post-communist and post-conflict region

The newer and more unexpected the phenomenon, the bigger the public interest it attracts. The number of immigrants to Albania is insignificant; the net balance is strongly negative: -6.5 (IOM 2007), but this is what comes first in IOM's immigration profile of the country (ibid).

Three groups of labor migration may be distinguished in SEE:

- Small, middle, and sometimes bigger business people and entrepreneurs and self-employed immigrants;
- Immigrants employed by other immigrants, by local business people – or very rarely – by the administration;
- Highly-skilled experts, consultants, and investors.

Immigrants' origin varies in the different countries, but on the whole, we can say that the first group consists mainly of tradesmen and business people from the Near and Middle East Arab countries such as Syria, Lebanon, the Palestinian territories, China, etc. Representatives of the same countries are found in the second group, but it comprises of more nationalities – Moldavians in Romania, Russians in Bulgaria, citizens of former Yugoslavia countries in Slovenia. In periods of economic advance, immigrant workforce fills certain shortages: in construction – Ukrainians in Romania, Vietnamese in Bulgaria; in the textile industry – Chinese in Romania (Lazaroiu 2007: 158).

The third group originates from the EU, the USA and other developed countries: every one in four immigrants in Romania is from the EU – 24% from Italy and 18% from Spain (Dobre and Arifton 2008); the same (26%) is the relative percentage of EU citizens in Croatia. The highly qualified professionals from the developed countries work with the foreign investors, at the representations of international organizations, and as consultants for local institutions.

Trade and hospitality are the main economic niches where many of the immigrants are concentrated.

The quantitative expression of immigration is quite modest so far: 0.6% of the population in Romania (IOM Romania 2010), and 1.4% in Bulgaria (IOM Bulgaria 2010). This group's political and symbolic significance is much higher. The former is related to the specifics of immigration in the new EU member states and the need for adapted public policies. An interesting paradox seen in countries with new immigration, such as Romania and Bulgaria, is that its profile is more positive than that of countries who have had decades of migration history: the ratio between

the first two groups is in favor of the first – many immigrants have their own business and create employment opportunities for their families and other workers.

The symbolic dimension of immigration is of great importance as well. For countries abandoned by a multitude of emigrants seeking work and opportunities abroad, immigrants, who invest similar energy, labor, and existential meaning, are the bearers of a strong message of attractiveness and new opportunities.

Types of migration and migration periods

Stage	Forced		Ethnic		Trafficking		Refugees		Retirement		Emigration		Immigration		Return	
	WB	EB	WB	EB	WB	EB	WB	EB	WB	EB	WB	EB	WB	EB	WB	EB
I	+		+	+	+	+	+				+	+		+		
II					+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
III					+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
IV					+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+

The table illustrates the diverse types of migration are not evenly spread neither in time, nor between the two regions. The forced migrations are concentrated in space, as well as in time and they are characteristic only in the conflict Western Balkans in the first half of the 90s. In the same period we find the ethnic migrations of Turks from Bulgaria, Germans and Hungarians from Romania. Bulgaria signs the Geneva Convention in 1993 and would start accepting refugees only after. The retirement migration and the leisure migration have the long history in Croatia, benefiting from its mild climate and beautiful coast. This is a new phenomenon in Bulgaria and Romania and one which is dependent on the crisis, as well the underdeveloped politics of receiving this positive migration – after the emerged interest of the British in the small Bulgarian villages and the ascending tendency in the early 10s, came the disappointment from underdeveloped and unrealizable real-estate market and the withdrawal in the last few years. The return – from both forced and from voluntary migration – begins not simultaneously with, but after the peak of emigration flows.

The migration panorama outlines two tendencies:

- Reduction in the diversification of the forms of migration. By the end of the analysed period they are less than they were at the beginning.
- Normalization of the migration flows and the transition from conflict to regular forms.

National migration models

Every country has its unique migration profile and model, and the volume contributes to their understanding. My task is to spread the diversity along some an-

alytical axes and offer a synthesized typology. Among the various migration experiences in the different countries, I'll outline four types:

- *Post-conflict*. Elements of which we find in most countries of former Yugoslavia, but is most represented in Bosnia and Herzegovina;
- *'All inclusive* – this image I use to name the migration profile which includes all types of migration. A typical example is Albania;
- *New emigration "champion"*. The country that attracts the attention of the European public because of its considerable and intensive migration is by all means Romania.
- *Immigrational*. The country in the region that first began experiencing the transition from emigration to labour migration is Slovenia;

The brief analyses that follow do not aim to deal with the unrealistic task of presenting in depth and detail the respective countries, but single out the elements in their migration profile that make them representative of the given model.

The post-conflict model – Bosnia and Herzegovina

It is not by coincidence that Bosnia and Herzegovina is the country where the policy on migration is over institutionalized: all fourteen governments had ministries responsible for refugees and return⁹. It is not by accident that the responsible institution in Bosnia and Herzegovina is called *Ministry of Human Rights and Refugees*. The suffering of the people of Bosnia and Herzegovina, who paid the highest migration price in the conflicts and wars in former Yugoslavia, calls for institutional – both national and international – counterbalancing.

The other logical and expected fact is that in the decade after the Dayton Agreement, the *return* from exile comes into the centre of migration policy. Fifty percent of the refugees and temporarily displaced persons (Marinkovic 2007) returned in that period; after that the return continued but at a much lower rate. Many refugees prefer to stay in the states where the ethnic group they belong to is a majority (Mirocvasic 2003).

The return is not always a smooth process: some refugees are returned from countries that no longer offer their hospitality, while the home countries are not able to provide housing or other solutions which would make the return possible. Sixty percent of the returnees from Germany are made to settle in towns or villages different from their own that leads to changing their status of refugees to that of displaced people (Marinkovic 2007: 65).

Nowadays we can outline two tendencies: the first one is the terminal fading of returns¹⁰. The other is the introduction of higher criteria by which the international community evaluates its impact. The term *sustainable return* (Mesic and

⁹ (Ministry of Foreign Affairs of Bosnia and Herzegovina 2010)

¹⁰ Similar tendencies exist in relation to the return of Serbs to Croatia (Mesic and Bagic 2010).

Bagic 2010) that links it more explicitly to the right to jobs, homes, and healthcare is being used.

Both tendencies illustrate the coming of the end of a migration model, marked by forced migration, and the transition to a normal model of migration. Citizens of Bosnia and Herzegovina are among the most mobile in Europe; they form the largest immigration group in Slovenia, the third largest in Austria and the fifth largest in Sweden. Emigrants reach the impressive number of 1 350 000 (ibid) coming from a population of just 3.8 million.

I will conclude with a somewhat curious tendency. Over the past few years there has been an abrupt fall in the attractiveness of the traditionally most prestigious destination – the USA (from 15 000 emigrants in 2000 to 3 789 in 2006); while the attractiveness of Slovenia has risen: the migration towards a neighbouring Balkan country grew more than 6 times (from 2016 emigrants in 2000 to 12 477 in 2007). This fact could be seen as the symbolic reconciliation with the region and also as a positive rating of the opportunities for professional realization that it provides.

‘All inclusive’: Albania

“Country on the move”(Carletto et al 2006), “laboratory for the study of migration and development” (King 2005), ‘new migration order’ (Van Hear 1998), ‘significant and unique case’ (Vulnerati 2007) – numerous are the metaphors and definitions with which scholars try to capture the uniqueness of the country, which after long decades of pathological closeness is now unstoppably headed towards migration. “Migration is one of the most important social and economic phenomena affecting Albania. Since 1990, almost a quarter of the Albanian population has left the country along with a large urban-rural migration” (IOM 2007: 23). The characterizations of researchers and international organizations such as IOM introduce the first two aspects of the Albanian model: huge numbers – every one in four Albanians is a migrant; as well as the deep socio-economic impact. The very structure of Albanian population is being changed. On the one hand, Albania has positive demographics - one of the highest in Europe. On the other, emigration is age and gender selective, which leads to two negative consequences: reduction of the relative quota of employable young people; and the accelerated ageing of the Albanian population¹¹. Demographic imbalance is a serious issue. Equally serious is the socio-economic imbalance: the level of remittances is three times higher than the direct foreign investment and nearly twice as much as the help that comes from international sources (IOM 2007). The centre of development is moving from the country to its Diaspora: “Diaspora becomes increasingly important for the growth and the socio-economic development of the country” (Vulnerati 2007: 76).

Another dimension of the Albanian model is found in the variety of the forms of migration. This is a small country producing large trafficking. The pair “ir-

¹¹ The relative portion of the population under the age of 15 is reduced from 33% to 29.3% for the period 1989-2001, while that over 65 has risen from 5.31% to 7.5% (Vulnerati 2007)

regular migration – forced return” is clearly manifested: several hundred thousand Albanians have been returned from the European countries¹². Typical of the Albanian experience are some “exotic” forms of migration such as the 5000 Albanians who sought asylum at the embassies of western countries in Tirana (June-July 1990), the ships overloaded with would-be emigrants traveling to Italy, the wave of migrants after the crisis with the financial pyramids (Vulnerati 2007: 76).

Some Western perceptions describe the Balkan migrations as “Balkanized”: exotic, tending to be irregular, multiple – both in terms of forms and numbers. Albanian migrations are often perceived as their closest illustration.

New emigration “champion”: Romania

“Visible, but not numerous” – this is how the French researcher of Romanian origin Dana Diminescu summarized Romanian migration in the EU just six years ago (Diminescu 2004). Time has accelerated the first characteristic and made the second invalid: Romanian immigrants in the EU are around 2.5 - 2.7 million. Just in Italy the number is quarter of a million in 2008 - 796 000, twice as much than in the previous year. The situation in Spain is completely symmetrical: 797 000 (OECD 2010).

To a great extent, Romanian emigration offers a synthesis of the specifics of the outward flows in SEE. It is best explained by the neoclassical economic theory which has two conceptual centers: the differences in salaries and the geographical differences in the supply and demand of the workforce (Borjas 1989). Romania is characterized by both oversupply of labor and low income: “the first year of economic restructuring brought also a diminishing of the real earning. Considering the value of 1990 as a reference point (100%) in 2000 the real earning barely reached 59% of this value. Although the real earnings increased constantly in 2006 they still represented only 97.4% of the 1990 value” (Dobre and Ariton 2008: 188). Two external, European, factors made migration flows easier and more numerous: the opening of the Schengen Area for visa-free travel in 2001 and EU membership in 2007. The case of Romania illustrates two of the advantages of emigration for the sending countries: reduction of the pressure on the local labor market and remittances. Romania never reached the unemployment levels of neighboring Eastern European countries; unemployment fell from 10.04% in 1997 to 4.1% in 2007 before the crisis (Dobre and Ariton 2008: 185). Romanian President Traian Băsescu¹³ recently summarized in an attractive way the two advantages by appealing to emigrants not to return because the country needed their remittances¹⁴, and also because it could not offer them any jobs.

¹² (IOM 2007) 42 254 до 2006 г.

¹³ Trud newspaper, 10.08.10

¹⁴ Romania is the biggest net recipient of remittances in the EU. In terms of GDP it occupies top position together with Bulgaria. At the same time the 42% reduction of Romanian remittances in 2009 considerably exceeds the average in Europe – 18% (Comini and Faes-Cannito 2010).

Romania illustrates the appetite that the population of SEE has for emigration, stimulated by European integration and the free movement of labor. Economic theories of migration argue that labor mobility will continue to attract many citizens of the new or future member states until considerable differences in the earnings and quality of life continue to exist.

The immigration model: Slovenia

The transition from emigration to immigration increases the countries' self-confidence and the discourses on immigration often precede its stable and sizeable qualitative expression. One of the countries, where reality is quite close to the discourse, is Slovenia. The other one is Croatia, which also has a positive net migration balance (0.5 according to IOM data, 2010). The net balance of Slovenia is 2.2. The percentage of foreign population is about to reach European levels: 8.1%. The percentage of immigrant labor is even higher: 10%. The citizens of other EU member states are not many – 0.2% of the population (Vasileva 2009: 3), but relatively more numerous than that in Bulgaria and Romania.¹⁵

Two aspects are of material importance for the theme of our conference: the clearly regional profile of the immigrants and the regional policy of Slovenia. According to data provided by Eurostat, of the top five foreign nationalities, four are from former Yugoslavia: 47.3% of all immigrants are from Bosnia and Herzegovina, 20.1% - from Serbia, 10.9% - from Macedonia, and 10.2% - from Croatia (Vasileva 2009: 5). Ninety-five percent of the work permits are for nationals of the former Yugoslav republics, the majority are issued to people from Bosnia and Herzegovina. The regional migration policy of the country has two dimensions: bilateral and multilateral. Slovenia has entered into agreements with Serbia and Bosnia and Herzegovina for the employment of their nationals and after the crisis will most probably continue establishing similar agreements. The more ambitious goal is to provoke a debate about the creation of a zone for free movement of the workforce in the Western Balkans in the period before the EU accession of the rest of the countries (ibid).

The Slovenian example presents an interest on two levels: *regionalization* and *europeanization*. The country is characterized by intensive regional migration, which is being supported by the active policy of the country in the Western Balkans. Slovenia is a leader in the implementation of the Mediterranean model of transition from emigration to immigration. This is precisely the motorway that would shade the Balkan specifics and would gradually lead to the acquisition of a European migration profile.

¹⁵ According to Eurostat data, EU citizens in Bulgaria and Romania are invisible for the statistics – 0.0% of the population (Vasileva 2009: 3).

There are, of course, no pure models, and there are no countries that belong to a single model. Labor immigration exists in all of the countries, together with high levels of labor emigration. Croatia can be characterized as a mixed type between Bosnia and Herzegovina and Slovenia, as well as – in different ratios – Macedonia and Serbia. Moldova is similar to Albania, Bulgaria comes close to the migration profile of Romania, but operates on a smaller scale. Time will show how the migration models of Montenegro and Kosovo will crystallize.

Trends: from extraordinary to ordinary flows

If we assume the impossible task of summarizing by a single word the complex, contradictory, and diverse Balkan migrations at the beginning of the 21st century, it would be **normalization**. This movement takes a variety of expressions; I'll delineate four main trends (Krasteva 2010):

- *From forced migrations to returns.* Conflicts and wars in former Yugoslavia produced huge numbers of IDPs and refugees. Fifteen years later, return still remains an 'unfinished business' (Bobic 2010). Many IDPs and refugees will never return to their native places, because these places are not the same, and interethnic structures have changed. Return, has, however, become a viable alternative to displacement.
- *From ethnic to economic logic.* Second only to forced migrations, ethnic migrations have been an important type of human mobility in the end 1980s and the beginning of the 1990s. A decade later the same populations return to the same destinations, but the logic is no longer ethnic but economic. One third of a million Bulgarian citizens of Turkish origin, who, on the eve of change, were made by the communist authorities to leave for Turkey, are a case in point. A few years later on, the economic difficulties push many representatives of the biggest minority group in Bulgaria to find jobs either in Turkey, or in Germany, as network theory rightly anticipates.
- *From mass emigration to temporary or circular migration.* Women gathering strawberries in Spain returning home for the winter; men working in construction abroad with their families remaining at home; highly qualified professionals moving from one job to another, irrespective of the country – temporary and circular migration take a diversity of forms. Nowadays it affects all professions – from seasonal workers to experts. Return becomes a usual element of labor mobility plans. More than half (60%) of those who plan to migrate, intend to do so just for just a few years (Gallup 2009).
- *From emigration to immigration.* Bosnians, Serbs, and Macedonians in Slovenia; Austrians, Germans, and Dutch in Croatia; Chinese almost everywhere; Russians, Ukrainians, and British in Bulgaria; Moldovan in Romania - immigration in SEE is a fact. The pull factors vary from the soft climate and beauty of the Adriatic coast, to the relatively low cost of real estate in Bulgaria and

Romania, to the economic niches in the relatively new market economies. Emigration still largely prevails over immigration, but EU integration may reverse the picture, as it has already done so in Slovenia. The Mediterranean model that transformed Spain, Italy and Greece from emigration to immigration countries only two-three decades ago could be realized in several Balkan countries (Krasteva 2010: 10 – 11).

- *From diversification to convergence of the Balkan migration models.* In the early 90s we can observe two opposing trends and migration profiles in the West and East Balkans. The West Balkans strongly politicise migration, which becomes a function of conflicts, wars and ethnic cleansing. This dramatic turn happens in Yugoslavia after a long period of openness towards work immigration and return. The Eastern Balkans on the other hand are on the opposite pole - they economize migration as it has escaped the communist political logic of radical restrictiveness. More than a decade is necessary to reverse this trend, to transition to convergence of both forms and trends of migration. The end of diversification from the early 90s, when the dividing line of migration profiles passes through conflicts and marks temporary convergence of national migration profiles in the mid-present decade, before beginning to outline the new distinctions, related to the Europeanization of migration.

Conclusion:

From migration used by the elites against the citizens to migration used by citizens against the elites and for themselves

The analysis of twenty five years of Balkan migrations could be sum up in five conclusions.

Looking for a job and not seeking asylum. Labor migration, jobs and better quality of life as top reasons for human mobility present a huge achievement that occurred over the past two and a half decades – both for the ones who left the closed societies of Albania, Bulgaria, and Romania, and for the post-conflict and post-war countries of former Yugoslavia.

The second conclusion refers to the possibility to discuss the Eastern and the Western Balkans as a single analytical entity. Twenty years ago the two parts of the region were developing in opposite directions: transition from closed to open, and from political to economic migrations in Bulgaria, Romania, and Albania; and just the opposite transition in former Yugoslavia. The last decades brought together the migration development of the two parts of the region.

None of crisis - the economic crisis and the refugee crisis - is coped with efficiently, both show the lack of strategic thinking, good governance and capacity to manage migration.

Citizens have appropriated migration. If at the beginning of 1990s forced and ethnic migration have been used by the elites in WB against the citizens, the

latter both in WB and EB have transformed migration into a radical critic against inefficient and corrupted elites and into a powerful social capital for realization of professional, educational, family, existential projects.

The “roads” are more attractive than the “roots”, millions of emigrants have divested the region of significance and illustrate its deterritorialization. The immigration could not still compensate for the emigration, but the attractiveness of the Balkans as a possible migration destination is growing. The day when pull factors reach the strength of push factors the citizens of the region will celebrate the end of ‘balkanization’ and will welcome a new image of an attractive and hospitable region. This day is not tomorrow, but it is in the foreseeable future. The reterritorialization is strengthening and its agency diversifying: the returnees who choose the roots for a new beginning; the circular migrants who earn abroad and spend at home; the immigrants – they all invest labor, capital, and existential value in the Balkans.

Bibliography

- Krasteva A. (2014) *Ot migracija kăm mobilnost: politiki i patiŝča*. Sofija: Izdatelstvona NBU.
- Hristov P. (2012). Gurbet i identiĉnost (po materiali ot Zapadna Bulgarija, Istoĉna Srbija i Zapadna Makedonija). *Sociologiĉeski problemi*, 1-2, 186-202.
- Baldwin-Edwards M. (2005) *Balkan migrations and the European Union: patterns and trends*.- Romanian Journal of European Studies, N 4, 31 – 44.
- Barbulescu R. (2009) *The economic crisis and its effects for intra-european movement: mobility patterns and state responses. The case of Romanians in Spain*. Paper at the Annual Conference 2009 of the Centre on migration, policy and society, University of Oxford “New times? Economic crisis, geopolitical transformation and the emergent migration order”
- Bobic M. (2010) Serbian unfinished business. Refugees and IDPS.- In: Krasteva A., A. Kasabova, D. Karabonova (eds) (2010) *Migrations from and to South-eastern Europe*. Ravenna: Longo Editore, 211 – 224.
- Bonifazi C. and M. Mamolo (2004) *Past and current trends of Balkan migrations*.- *Espaces, populations, societies*, N 3, 519 – 531.
- Borjas G. J. (1989) Economic theory and international migration.-*International Migration Review*, N 3, 457 – 485.
- Bozic S. (2007) *Croatia*.- In: Migration flows in Southeast Europe, a compendium of national perspectives. Belgrade: Group 484, 11 – 42.
- Carletto G., Davis B, Stampini M. and Zezza A. (2006) A country on the move: international migrations in post-communist Albania.- *International Migration Review* 40 (4), 767 – 85.

- Comini D. and F. Faes-Cannito (2009) *Remittances from the EU down for the first time in 2009, flows to non-EU countries more resilient*.-Eurstat, 2010, N 40.
- Diminescu D. (2004) *Visibles, mais peu nombreux. Les circulations migratoires roumaines*. Paris : MSH.
- Dobre S. and V. Arition (2008) *Romania. Migration and development: creating regional labor markets and labor market circulation as response to regional market demands*. Paper for Group 484.
- GALLUP (2009) *The impact of migration*.- Balkan Monitor. Insights and perceptions: voices of the Balkans. June 2009, 1-9.
- King R. (2005) Albania as a labotary for the study of migration and development.- *Journal of South Europe and the Balkans*, 7(2), 13 – 56.
- Krasteva A. (2007) Post-communist discovery of immigration: the case of Bulgaria.- In: Berggren E. et al (eds) *Irregular migration, informal labor and community: a challenge for Europe*. Maastricht: Shaker Publishing, 104 – 117.
- Krasteva A. (2007a) *Bulgaria*.- In: Migration flows in Southeast Europe, a compendium of national perspectives. Belgrade: Group 484, 163 – 193.
- Krasteva A. et al (2007 b) *Human trafficking: the Bulgarian case*. Paper for HERA international project.
- Krasteva A. (2008) L’immigration en Bulgarie : culture d’entreprise et questions d’intégration.- *Hommes et migrations*, N 1275, 112 – 126.
- Krasteva A., A.Kasabova, D. Karabonova (eds) (2010) *Migrations from and to Southeastern Europe*. Ravenna: Longo Editore.
- Krasteva A.(2010) *Introduction*.-In: Krasteva A., A.Kasabova, D. Karabonova (eds) *Migrations from and to Southeastern Europe*. Ravenna: Longo Editore, 2010, 9 – 14.
- Lazariou S. (2007) *Romania*.- In: Migration flows in Southeast Europe, a compendium of national perspectives. Belgrade: Group 484, 109 – 161.
- Laczko F., A. von Koppenfels and J. Barthel. (2002) Trafficking in women from Central and Eastern Europe: a review of statistical data.- In: Laczko F., I. Stacher and Koppenfels A. von (eds) *New challenges for migration policy in Central and Eastern Europe*. The Hague: IOM: TMC Asser press, 153 – 174.
- Marinkovic D. (2007) *Bosnia and Herzegovina*.- In: Migration flows in Southeast Europe, a compendium of national perspectives. Belgrade: Group 484, 43 – 75.
- Mesic M. and D. Bagic (2010) Serb returnees in Croatia – the question of return sustainability.-*International migration*, vol. 48 (2), 133 – 160.

- Morokvasic M. (2003). Transnational mobility and gender & a view from post-war Europe. In M. Morokvasic, U. Erel, & K. Shinozaki (Eds.), *Crossing borders and shifting boundaries: gender on the move*. Opladen: Leske+Burich.
- OECD (2010) International migration outlook. www.oecd.org/els/migration/imo
- Papademetriou D. and A. Terrazas (2009) *Immigrants and the current economic crisis: research evidence, policy challenges and implications*. http://www.migrationpolicy.org/pubs/lmi_recessionJan09.pdf
- Pons-Vignon N. (2010) Don't waste the crisis: critical perspective for a new economic model. Geneva :ILO. http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/genericdocument/wcms_141464.pdf
- Van Hear N. (1998) *New Diasporas*. London: UCL Press.
- Vasileva K. (2009) *Population and social conditions*.- Eurostat, N 94, 1-7.
- Vulnetari J. (2007) *Albanian migration and development: state of the art review*. IMISCO working paper. September 2007.

Ана Крастева

Мобилност на Балкану: привременост, врсте, трендови

Циљ овог чланка је да пажљиво анализира феномен балканских миграција, и да истакне повезаност између континуитета и дисконтинуитета у образложењу миграција, изражену у трендовима, као и у продорима и променама. Четири периода су изражена кроз главне трендове. Типологија балканских миграција идентификује десет врста, разврстаних у три веће категорије. Чланак разликује и упоређује modele националне миграције и црта панорамски слику главних трендова у последњој четвртини века.

Кључне речи:

Југоисточна
Европа, присилна
миграција, етнички
миграције,
миграција радне
снаге, повратак

Сања Златановић

Етнографски институт САНУ, Београд

sanja.zlatanovic@ei.sanu.ac.rs

Методолошки и епистемолошки изазови истраживања коетничких миграција на послератном терену*

У овом раду разматрам методолошке, епистемолошке и етичке изазове са којима сам се суочавала током мултилокалног теренског истраживања српске заједнице југоисточног Косова (Ѓџилане, Витина и села у њиховој околини, као и међу расељенима са овог подручја у неколико градова у Србији). У фокусу истраживања послератног дискурса нашла су се два вида миграција: 1. колонизација становништва из брдско-планинских крајева јужне Србије, која је на Косову спровођена у оквиру аграрне реформе у периоду после Првог светског рата, 2. исељавање српског становништва са Косова у Србију после оружаних сукоба 1999. године и успостављања управе Уједињених нација. У оба поменута случаја се углавном ради о коетничким миграцијама: досељеници су исте етничке припадности као и становништво у местима пресељења. Интраетнички односи и границе у светлу поменутих миграција показали су се као посебно занимљиво истраживачко поље, које је у исто време отварало низ методолошких, епистемолошких и етичких питања и дилема.

Кључне речи:

миграција,
теренско
истраживање,
методологија,
интраетнички
односи, Косово

Теренско истраживање и миграцијска ситуација

Теренско истраживање обављала сам међу припадницима српске заједнице на југоистоку Косова, у области познатој као Косовско Поморавље (у Ѓџилану, регионалном центру, и у околним селима – Шилову, Горњем Кусцу, Горњем Ливочу, Партешу, Пасјану; у варошици Витини и околним селима – Врбовцу, Грнчару, Биначу, Могили и Клокоту), као и међу расељенима са

* Текст је резултат рада на пројекту *Мултиетничкост, мултикултуралност, миграције – савремени процеси* (бр. 177027) Етнографског института САНУ, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

овог подручја у Србији (у Смедереву, Врању и Врањској Бањи). Током истраживања посетила сам Летницу и Драганац, два села која за српску заједницу југоисточног Косова имају велики верски значај. Теренско истраживање сам обављала у периоду од 2003. до 2006. године, али сам динамику дешавања у заједници наставила да пратим и више година после тога.

Теренски рад се одвијао на више локалитета: два на простору југоисточног Косова (Ѓиљане са околином и енклава Витина), затим је обухватио расељена лица са поменутих подручја у Србији (Смедерево – један од градова са највећом концентрацијом људи пореклом из Косовског Поморавља, Врање, Врањска Бања, врањско село Нерадовац), али и становнике Врања, града у коме сам дужи низ година пре тога континуирано обављала истраживања. У Врању је од 1999. године, због близине Косова, тема етнонационалног постала свеprisутна: у свакодневној конверзацији, на графитима, у плановима за будућност... Са друге стране, становници југоисточног Косова упућени су на Врање као на најближи већи град у Србији (административни послови, лечење, куповина...); свакодневно између Врања и већег броја села Косовског Поморавља саобраћа комби-превоз. С обзиром на то да се ради о миграцијској ситуацији, мултилокално теренско истраживање (Marcus 1995) показало се као неопходно. Истраживана заједница је подељена на део који је остао на Косову и на део који се преселио у Србију, а њени припадници су претежно „и тамо и овде“. Да би се разумели сложени процеси и односи у заједници, истраживање је било конципирано тако да се сагледају њени различити делови, али и ставови становника Врања (и Србије) са којима њени припадници улазе у различите облике интеракција. Терен је одређен као мрежа локалитета (Hannerz 2003: 21, 25; Hannerz 2003a).¹

Истраживање је имало циљ да у ситуацији дубоко измењеног контекста од 1999. године и успостављања управе Уједињених нација на Косову сагледа однос између етничитета и других облика колективних идентификација (верске, локалне, регионалне, родне...). Ратови изазивају велике друштвене потресе и промене; саставни део њих су миграције становништва. Искуство рата и принудне миграције дела заједнице мења начине самоидентификације, као и идентификације *других*, редефинишући интеретничке и интраетничке односе и границе. Како показују резултати многих истраживања, оружаним сукобима претходе процеси хомогенизација унутар заједница, учвршћивање граница и утапање различитих облика идентификација у етничку. Она постаје релевантнија од свих других категорија припадности. У послератном контексту, радикално промењеном етничком и социјалном пејзажу, у оквиру српске заједнице се отварају процеси артикулације и реартикулације идентитета, и проблематизују се његови различити видови. Истраживање је имало циљ да допринесе разумевању ових процеса.²

¹ О етнографским истраживањима савремених миграција и, у том контексту, промишљања терена в. Hirvi, Snellman 2012.

² Део резултата истраживања је публикован: Zlatanović 2008, Zlatanović 2008a, Zlatanović 2011, Zlatanović 2011a, Zlatanović 2013, Zlatanović 2014 и др.

Интраетнички други

Процеси етничке хомогенизације на Косову, као и на читавом простору бивше СФРЈ, добили су на интензитету од краја осамдесетих година прошлог века. Косово је парадигматичан пример како су се етнички идентитети од стране политичких и других интересних група конструисали и као ресурси мобилисали, усмеравали и употребљавали. Косовски Срби су, исто као и косовски Албанци, у различитим облицима политичких, историографских и медијских дискурса у Србији приказани као монолитни ентитети – у етничком, верском и језичком смислу – међу којима је сукоб есенцијалан (уп. Mladenović 2004, 245). Резултати многих теренских истраживања, међутим, упућују на то да су на Косову у више последњих векова коегзистирале бројне етничке и/или верске и/или језичке групе, међу којима су границе биле порозне (Urošević 1935; Duijzings 2000; Mladenović 2004, Zlatanović 2011 и др.). Моји саговорници, припадници српске заједнице југоисточног Косова, у складу са новонасталом ситуацијом после 1999. године, опажали су мноштво интеретничких и интраетничких *других*, као и оних који су у исто време могли бити и једно и друго, „негде између“ ова два пола. Унутар истраживане српске заједнице издвајају се групе које формирају опозиције: староседеоци/колониисти, косовски Срби / Срби из Србије, и Срби / *Српски Цигани*³. Иако се „споља“ српска заједница одређује као хомогена, њени припадници унутар свог крила опажају субгрупне дистинкције које узрокују тензије. У послератном контексту евидентне етничке хомогенизације, учвршћивања и затварања граница, интраетничке категоризације и тензије које их прате остају актуелне, а у случају релације косовских Срба и Срба у Србији, добијају и нове димензије.

Два вида коетничких миграција и послератни дискурс

Коетничка миграција подразумева да су досељеници исте етничке припадности као становништво у местима пресељења (Ћаро Žmegač 2005; Ћаро Žmegač 2010). С обзиром на ту своју карактеристику, она припада категорији етнички повлашћених миграција (Münz & Ohliger, 1997; наведено према: Ћаро Žmegač 2005, 200). Иако би се у овом случају очекивао једноставнији процес интеграције, резултати многих истраживања показују да иста етничка припадност миграната и старог становништва не мора играти значајну и повезујућу улогу (Ћаро Žmegač 2002, 12; Ћаро Žmegač 2005; Ћаро Žmegač 2010; Duijzings 2000, 52–64; Leutloff-Grandits 2010 и др.).

Послератни дискурс истраживане српске заједнице југоисточног Косова био је фокусиран на два вида миграција: ону актуелну, до које долази 1999. године и касније (са Косова у Србију), и – у новонасталим околностима сасвим неочекивано – старију, која је подразумевала колонизацију српског

³ Термин користим условно, будући да се ради о егзониму. Они себе одређују искључиво као Србе. Опширније: Zlatanović 2014, 144–145.

становништва са подручја југоисточне Србије на Косово. Проблеми миграција били су непрестано, готово наметљиво присутни у разговорима током истраживања.

Већ првог дана истраживања⁴ у центру колективног смештаја „Ради-нац“ код Смедерева, у разговору са старијом женом из села Церница код Гњи-лана, наметнуо се проблем односа *староседелаца* и *колониста*, тј. односа (најмање) двеју група унутар српске заједнице. Саговорница је своју породицу означила као староседелачку, повлачећи према досељеницима оштру *ми/они* границу. Током даљег истраживања, однос староседелаца и колониста је била тема која се провлачила, а често и преовлађавала, у многим разговорима. Саговорници, избегли 1999. године, у Србији званично именовани као „интерно расељена лица“, у ситуацији продуженог безстатусног стања – *ни тамо, ни овде* – бавили су се границом староседеоци/колонисти, додатно је подцртавајући суморном избегличком реалношћу.

Колонизација становништва из брдско-планинских крајева Лике, Хер-цеговине, Далмације, Црне Горе и југоисточне Србије на Косово одвијала се у оквиру аграрне реформе, спровођене у периоду после Првог светског рата. Колонизација је представљала државни пројекат насељавања српског станов-ништва у политички осетљивој пограничној области.⁵ На подручје југоисточ-ног Косова углавном је насељавано становништво из југоисточне Србије, из шире околине Враћа. Они су себе, по доласку у нову средину, називали *Вра-њанцима*, док их је затечено српско становништво пејоративно називало *Шоповима*, *Шопцима*, *Шопима*. У послератном контексту, они који себе одређују као староседеоце, замерају досељеницима да су први почели да про-дају имовину Албанцима и да напуштају Косово (земљу су добили на поклон и лако су могли да је отуђе, за разлику од њих), а што је повукло иселавање Срба и губитак територије. У процесима међусобне категоризације, старосе-деоци и досељеници су једни другима, у извесном смислу, доводили у питање српску етничку припадност. Староседеоци су оспоравали српски идентитет досељеника, говорећи да они заправо и нису Срби, већ Шопови. Одређивали су их као туђинце, Чергаре, оне који не могу да се укорене на једном месту, већ се непрестано селе. Са друге стране, досељеници су културну праксу ста-роседелаца опажали као сличну албанској. Староседеоци и досељеници, иако

⁴ Теренска истраживања српске заједнице југоисточног Косова започела сам у фебруару 2003. године у оквиру етнолингвистичког пројекта *Истраживања словенских говора на Косову и Метохији*, који је при Институту за српски језик САНУ подржао УНЕСКО. Пројекат је подразумевао снимање аудио материјала на терену Косова и међу интерно расељеним лицима на територији Србије, која су присилном миграцијом напустила Косово 1999. године. Основни циљ пројекта био је снимање језичке ситуације у условима мултиетничитета и мултиконфесионалности, као и у условима ратних и послератних миграција. У Институту за српски језик САНУ је формиран архив у коме је похрањено више од 600 сати аудио-материјала насталог као резултат теренских истраживања на Косову и у избегличким центрима у Србији током 2003. године. Истраживање сам касније наставила у оквиру текућих пројеката Етнографског института САНУ.

⁵ О колонизацији југоисточног Косова в. Урошевић 1935.

истоветни по етничкој припадности, религији, језику и дијалекту, само с различитим локалним говорима, живели су као две ендогамне групе. Мешовити бракови су почели да се склапају од 60-их година прошлог века, од 80-их година учесталије, али су дистинктивни идентитети и данас задржани. Дистинктивни идентитети двеју група заснивају се на интерпретацијама локалних и регионалних разлика, којима се у појединим њиховим аспектима придаје значај етничитета. Етнички идентитет, како објашњава Прелић (2008, 43), наслањајући се на резултате претходних истраживача (Cornel, Hartman 1998, 89; наведено према: Prelić 2008, 41, 43) представља друштвену конструкцију, али формирану на такав начин да задобија примордијалне атрибуте; обични људи га доживљавају у есенцијалном и примордијалном смислу. Староседеоци и досељеници не опажају и не прихватају једни друге као носиоце истоветног етничког идентитета – недостаје примордијална приврженост (осећање заједништва и солидарности које произилази из веровања у крвно сродство, заједничко порекло и сл.).⁶

Миграцију колониста је организовала и спроводила држава (једном делом и као националну стратегију насељавања Косова српским становништвом), али није радила на њиховој интеграцији у нову средину. За саме колонисте су, пак, у основи миграције били економски разлози. Ова миграција се само једним делом може посматрати као коетничка, будући да су колонисти у новој средини, осим српског, затекли и албанско становништво. У сложеној косовској реалности, унутрашње и спољашње дефиниције припадности двеју група – староседелаца и колониста – могу се продубљеније разумети само уколико се у разматрање укључи и трећи значајан актер у интеракцији – Албанци. У истраживачком смислу је посебно занимљиво да коетнички аспект ове миграције остаје веома значајан и у контексту актуелне, послератне миграције.

Миграција косовских Срба је 1999. године била принудна. Она недвосмислено припада категорији коетничких миграција, будући да се косовски Срби иселавају на територију (уже) Србије.⁷ У првом миграционом таласу се српско становништво са подручја југоисточног Косова настањивало у Врању. Ипак, радије бирају приградска насеља или околна села градова као што су Смедерево, Ниш и Јагодина, дубље у унутрашњости Србије. Они који су се преселили у Србију свој живот описују као тежак, и то не само због немогућности налажења запослења, већ и због тога што житељи Србије не показују саосећање за несрећу која их је задесила. Разлике у начину живота и систему вредности (изражени традиционализам српске породице са Косова, висок наталитет, дијалекат) доприносе томе да их становници Србије негативно атрибуирају као сличне Албанцима и називају *Шинтарима* (пејо-

⁶ О међугрупним перцепцијама староседелаца и колониста у послератном контексту опширније: Zlatanović 2008, Zlatanović 2008a.

⁷ Исељавање српског становништва са Косова је започело деценијама раније, али од 1999. године задобија масовни карактер. В. опсежну социолошку и демографску студију миграција Срба и Црногораца са Косова и Метохије у Србију: Petrović, Blagojević 1989.

ративан назив за Албанце). Чак им се и у непосредној комуникацији обраћају: „Ви, Шиптари“, „Ево их, ови Шиптари!“, поједини од њих добијају надимак „Шиптар“. Њихов дијалекат становници Србије доживљавају као неразумљив и сличан албанском начину говора. Због дијалекта их негативно стереотипизирају и дискриминишу чак и становници Враћа и уопште југа Србије, који су и сами због свог говора предмет стигматизације од стране носилаца стандардног српског језика и говорника других дијалекатских зона. Моји саговорници из Враћа су, по изгледу и начину говора, људе са Косова опажали као сличне Албанцима. Износили су мишљење да су Срби на Косову, живећи поред Албанаца, усвајали њихове особине и постали слични њима или исти као и они.

Поменуте квалификације косовске Србе веома повређују, јер су они – како објашњавају – од Албанаца побегли. Погађају их недостатак солидарности и стигматизација. Они себе опажају као чуваре старих српских обичаја и вере. Начин живота у Србији они доживљавају као егзистичан, базиран искључиво на личним интересима. Многи од њих не прихватају инфериорну позицију и приписан негативни идентитет. На стигматизацију одговарају и од ње се бране истицањем супериорности своје групе у односу на становнике Србије (уп. Ђаро Џмегаћ 2005, 211). Разлике *ми/они* косовски Срби конструишу у складу са сопственим вредносним системом и поимањем сродничке и уопште људске солидарности. Они описују становнике Србије као себичне, затворене и негостопримљиве, за разлику од њих који су спремни да угосте и непознатог. У исказима многих саговорника провлачи се, експлицитно или имплицитно, да су се они у многим животним аспектима боље слагали са Албанцима. Косовске Србе са Албанцима повезују сличности у моделима организовања егзистенције, а са Србима из других региона – језик и православна вера. Због идентитета конструисаног пограничним карактером Косова, они нису прихваћени од косовских Албанаца, али нису прихваћени ни од становника Србије, остајући у процепу: *и тамо и овде* и/или *ни тамо, ни овде*, означени као (непожељни) *други* и на једном и на другом месту.

На институционалном нивоу и у политичком и јавном дискурсу у Србији, Косово је одређено као „срце Србије“, „света српска земља“, „најскупља српска реч“⁸. Државна власт се залаже и за конкретне људе који настањују Косово или су пореклом са њега, али је практична подршка неадекватно осмишљена и/или неадекватно организована. Конкретни људи и њихове стварне потребе су у другом плану, у сенци „великих наратива“. У свакодневном говору становници Србије косовске Србе оцењују као „нечисте Србе“, што је у супротности са званичним државним и уопште политичким дискурсом. Процене националне чистоће нису допустиве на званичној политичкој позорници, али се неометано износе и прихватају унутар подручја културне интимности (Hercfeld [1997] 2004).

⁸ Речи академика Матије Бећковића.

Интраетничка ситуација не поједностављује интеграцију. У дискурсу косовских Срба опозиција Косово/Србија („ми на Косово“ / „ви у Србију“) остаје врло изражена. Она имплицира посебни облик субетничког идентитета расељених (уп. Ђаро Ђмегаћ 2005, 214) у Србији.

Истраживати на послератном терену

Истраживање сам започела међу расељенима са Косова у Србији, а потом наставила на подручју југоисточног Косова. Углавном сам паралелно радила „и тамо и овде“, онако како је и текао живот заједнице коју сам истраживала.

У центрима колективног смештаја су углавном били старији људи нижег образовања, који су радо прихватили предлог да разговарамо „о обичајима на Косову“. Разговори су били нестандардизовани, на почетку су обрађиване теме из животног и календарског циклуса; у поновљеним сусретима са појединима од њих палета тема се ширила. Многи су се трудили да прецизно и темељно одговоре на питања, сматрајући да тиме дају допринос нечему веома важном. Било је много и оних који моја питања и покушаје усмеравања разговора нису ни чули, причајући своју причу без почетка и краја, са једином жељом да их неко саслуша. Сви саговорници су током разговора имали потребу да детаљно испричају како су напустили Косово, шта им је остало тамо, а шта су затекли овде. У ситуацији изгубљеног контекста, и то не само „појединачног нечијег контекста, већ контекста у целини“ (Malešević 1995, 202), могућност да причају о животу и обичајној пракси на Косову значила је – макар на тренутак – враћање у контекст. Чињеница да се неко интересује за њих, да им је прешао „кућни“ праг и да и они – попут оних који „нормално“ живе – имају госта, аутоматски је обезбеђивала позитиван став и доприносила атмосфери поверења. У избегличкој безстатусној позицији, саговорници су у разговорима били фиксирани на губитак дома и избеглиштво. Често сам покушавала да њихову пажњу пребацим на „ведрије“ теме (нпр. свадба на Косову), да би разговор могао да се настави. Излазила сам из улоге истраживача и прелазила у улогу саосећајног слушаоца, покушавајући да их некако ускладим. Истраживачко искуство које сам тада имала било је стечено у заједницама „код куће“ (Срби и Роми у Врању), у ситуацијама које су носиле мање изазова. Моји приступи и методолошки концепти морали су бити темељно ревидирани у сусрету са људима који су претрпели трауме.

Приликом мог првог боравка у енклави Витина, у лето 2003. године, деловало је као да је рат још увек у току. Истраживачки тим, чији сам била члан, имао је УНМИК-ову пратњу. Прва слика косовске реалности била је разрушеност, опустошеност, спаљена села дуж путева, а стране војне трупе у оклопним возилима налазиле су се готово на сваком кораку. Доживела сам не само културни, већ и егзистенцијални шок – контекстуално специфичан феномен у истраживањима ризичног (после)ратног терена (Robben, Nordstrom 1995, 13–14; о ризицима теренског рада: Sikimić 2008). Ситуација у енклави

Витина је у време мог другог боравка 2005. године била знатно повољнија. Апатију и негирање реалности је заменио активнији однос у редефинисању егзистенције. Ипак, поједини саговорници су, будући да живе у енклави, били уздржани и опрезни, изражавали су забринутост да себе и заједницу, због разговора са мнош, не доведу у опасност. Било је оних који су прихватили разговор, али не и то да он буде снимљен. Неки су испољавали неповерење, па и сумњичавост у погледу тога ко сам ја и шта ту заправо радим. У селима гњиланског краја са концентрисаним српским становништвом, као и међу припадницима мале урбане енклаве у Гњилану 2006. године, атмосфера је била знатно опуштенија него у околини Витине. Кретање унутар, али и између села је било углавном нормализовано, што ми је омогућавало знатнију самосталност. Неколико угледних припадника заједнице омогућило ми је „улазак на терен“; њихов положај у заједници је био гаранција да она истраживањем неће бити доведена у опасност. Саговорници су били отворенији и опуштенији у разговорима, па сам највећи део истраживања обавила управо током 2006. године у гњиланском крају.

Готово сви саговорници припадали су српској заједници. Послератни терен карактеришу бројна ограничења, а једно од њих је да би за истраживачицу из Србије етнографско истраживање албанске заједнице било „немогућа мисија“. Са неколико Албанаца разговарала сам тако што су моји саговорници или пратиоци Срби са њима долазили у контакт. Разговарала сам са мањим бројем Хрвата из Летнице, затим са неколико Рома и тзв. *Српских Цигана*. У послератном контексту, контрола границе у истраживаној заједници је била изражена и моје интересовање за Хрвате, Роме и тзв. *Српске Цигане* је наилазило на различите облике отпора (неки су питали због чега ме *Српски Цигани* или Хрвати интересују, зар нисам ту да бих проучавала српске обичаје, поједини су одбијали да ме повежу са припадницима других заједница, иако су имали добре контакте, исказујући неку врсту страха, прекора и сл.). Ипак, током дужег периода истраживања успоставила сам са многим саговорницима однос поверења и емпатије, па сам добијала потребну помоћ.

Етнографско истраживање на послератном терену носи многобројне методолошке и епистемолошке тешкоће и недоумице. У време када сам осмишљавала и обављала теренско истраживање, суочавала сам се с недостатком литературе која би из антрополошког угла обрађивала стања конфликта, рата, као и оног што долази непосредно после тога. Овакве теме су се углавном разматрале с дистанце и у апстрактним појмовима (уп. Green 1995, 107). У домаћој науци су такође недостајали текстови који би „из прве руке“ извештавали и објашњавали ситуације конфликта и ратова, које смо на простору бивше Југославије искусили у последњој деценији XX века. У међувремену се ситуација знатно променила, па су о ратовима и послератном стању на простору некадашње Југославије (нарочито о Босни) публиковане многе вредне студије.

Једна од битних одлика послератног терена је и конфузност и променљивост ситуације, па се дешавало да саговорници и информатори дају

нетачне податке. Понекада је то било из разлога што се ситуација веома брзо мењала и они нису могли да је прате.⁹ На пример, број Срба у појединим местима на Косову је био споран, јер се дешавало да неко од саговорника каже да у одређеним етнички мешовитим селима српског становништва има знатно више него што је то реално. Дешавало се и да неко каже да у одређеном селу Срба више нема, а у ствари је остао да живи знатан број њих. Са друге стране, поједини саговорници, који су имали неки облик политичког ангажовања, давали су непотпуне и спорне информације, имајући у виду да се разговор снима или евидентира на други начин, те да ће снимак можда на неки начин утицати на њихов положај.

Истраживање на Косову је истраживање у екстремним условима, у којима се одређени проблеми испољавају у екстремним облицима, што је добра школа и тест за истраживача (Nedeljković 2008, 22). Трудила сам се да своја контратрансферна реаговања¹⁰ пратим и држим под контролом у интеракцијама са припадницима заједнице са којима сам улазила у сложене и променљиве, често емоционално потпуно исцрпљујуће, преговарачке односе моћи и равнотеже. Саговорници су ми постављали многобројна питања, имали су потребу да знају личне податке: моје године, да ли имам децу, да ли имам брата (питање које суштински показује вредносни систем заједнице, нпр. кад бих одговорила да немам брата реаговали су жаљењем), колика ми је зарада¹¹ и сл. Често сам се преиспитивала како би требало да се представим у изразито патријархалној средини, шта да кажем, а шта да прећутим, и како да свој идентитет ситуацијски користим да бих се приближила истраживанима и колико је то етички у реду (уп. Prelić 2009, 52). У етнографским истраживањима, која су квалитативног типа, тешко је одржати неутралност. Мучила су ме питања како да себе и своје истраживање представим на најприхватљивији начин за заједницу, те да је потребно да пружим јасну слику о себи да бих избегла могућа нагађања и конструкције истраживаних.

Истраживање сам обављала у оквиру српске, дакле – исте етничке групе којој и сама припадам, што је такође преда мном постављало многобројна питања. Једно од основних са којима сам се током рада суочавала јесте контратрансферно реаговање на етнички идентитет који Срби на Косову доживљавају изразито есенцијалистички. Пракса наглашеног изражавања етничког идентитета истраживаних покретала је промишљање и

⁹ Саша Недељковић, који је обављао истраживање на северу Косова, такође указује на овај проблем (Nedeljković 2008, 49).

¹⁰ О трансферу и контратрансферу у етнографским истраживањима опширније: Zlatanović 2010.

¹¹ Припадници истраживане заједнице су били веома оптерећени финансијским питањима повезаним с миграцијском ситуацијом (продаја имовине Албанцима, деоба новца међу члановима уже и шире породице, конфликти који често из тога произилазе, куповина некретнина у Србији, селидба...). У заједници су биле изражене тензије и због неадекватно распоређене помоћи коју су добијали из Србије. Неки људи су имали висока месечна примања, а нису живели на Косову и сл. У том контексту сам разумела њихово интересовање за моју зараду.

преиспитивање моје етничке идентификације, космополитизма, толеранције према *другом/другима/другачијем* и професионалних знања (уп. Nedeljković 2008, 41).

Истраживање мањинске заједнице на осетљивом, нестабилном и политички оптерећеном терену у први план поставља етичка питања (Sluka 1995, 285, 292). Током рада сам се интересовала за субјективну димензију конфликта и живота под протекторатом, а будући да је моја етничка припадност, бар номинално, иста као и мојих саговорника (уп. Prelić 2009, 49), посвећено сам улазила у рањиве зоне културне интимности (Hercfeld [1997] 2004). Моја истраживачка позиција је била променљива, непрестано у процесима преговарања. С једне стране, перципирана сам као инсајдер у етничком и језичком смислу (могла сам да разговарам на дијалекту), дакле неко ко је *наш*, али у исто време и као неко ко долази из Србије, па још из Београда, и самим тим нема много разумевања за њихов тежак живот и вредносни систем. Поједини саговорници су отворено исказивали незадовољство односом својих сународника из Србије према њима, а ја сам се ту непланирано затекла као њихов представник. Током истраживања осцилирала сам између инсајдерске и аутсајдерске позиције, настојећи да их објединим како бих истраживану заједницу потпуније разумела. У послератном контексту, интраетничке тешкоће, неразумевања и осуде, рефлектовале су се и на истраживачку ситуацију.¹²

Многи аутори који су истраживања обављали у кризним контекстима примећују тенденцију истраживача да из емпатије према патњи истраживаних усвајају њихова становишта, залажу се за њихова права, институционалну заштиту и сл., да на изврстан начин буду заведени њиховом (додељеном или изабраном) улогом жртве, нарочито ако се ради о подређеним, мањинским или маргинализованим групама (Robben 1995; Ћаро Џмегаћ 2006, 215–216). С обзиром на то да је истраживана заједница југоисточног Косова мањинска и да је сачињава претежно сиромашно сеоско становништво, које може да има мало реалног утицаја на ток промена косовског друштва од 1999. године, отворило се ново поље за преиспитивање квалитета емпатије и одговорности према истраживанима, који су од мене очекивали да отворено будем на њиховој страни и, са друге стране, мојих професионалних опредељења. Истраживање и писање рада пратила је бојазан да бих стеченим увидима могла да, на неки начин, угрозим заједницу.

Истраживање на послератном терену захтевало је континуирану методолошку рефлексивност – праћење вишеслојних процеса како унутар заједнице, тако и унутар себе. Такође, многи полазни теоријски и методолошки приступи су током рада морали бити стално преиспитивани и прилагођавани. Истраживачка рефлексивност, методолошка флексибилност и отвореност за локалне концепте, нагло погођене ратом, свакако су кључне одреднице

¹² Халиловић у исцрпном, рефлексивном чланку износи своја искуства флуидне и сложене улоге инсајдера и аутсајдера у истраживањима заједница на послератним просторима бивше Југославије (Halilovich 2014).

истраживања кризног терена. Писање о послератном терену такође представља изазов са којим се и даље суочавам.

Литература:

- Cornel, Stephen & Hartman, Daniel. 1998. *Ethnicity and Race: Making identities in the changing world*. Pine Forge Press.
- Čapo Žmegač, Jasna. 2002. *Srijemski Hrvati: etnološka studija migracije, identifikacije i interakcije*. Zagreb: Durieux.
- Čapo Žmegač, Jasna. 2005. Ethnically Privileged Migrants in Their New Homeland. *Journal of Refugee Studies* 18/2: 199–215.
- Čapo Žmegač, Jasna. 2006. Etnolog i njegove publike: o restituciji etnografskih istraživanja. U: *Etnologija bliskoga: Poetika i politika suvremenih terenskih istraživanja* (Jasna Čapo Žmegač, Valentina Gulin Zrnić, Goran Pavel Šantek, ur.), 213–235. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku & Naklada Jasenski i Turk.
- Čapo Žmegač, Jasna. 2010. Introduction: Co-Ethnic Migrations Compared. In: *Co-Ethnic Migration Compared. Central and Eastern European Contexts* (Jasna Čapo Žmagac, Christian Voss, Klaus Roth, eds.), 9–36. München: Kubon & Sagner Verlag.
- Duijzings, Ger. 2000. *Religion and the Politics of Identity in Kosovo*. London: Hurst & Company.
- Green, Linda. 1995. Living in a State of Fear. In: *Fieldwork under Fire: Contemporary Studies of Violence and Survival* (Carolyn Nordstrom, Antonius C. G. M. Robben, eds.), 105–127. Berkeley-Los Angeles-London: University of California Press.
- Halilovich, Hariz. 2014. Behind the Emic Lines: Ethics and Politics of Insiders' Ethnography. In: *Insider Research on Migration and Mobility: International Perspectives on Researcher Positioning* (Lejla Voloder, Ljudmila Kirpitchenko, eds.), 87–102. Surrey & Burlington: Ashgate.
- Hannerz, Ulf. 2003. Several Sites in One. In: *Globalisation: Studies in Anthropology* (Thomas Hylland Eriksen, ed.), 18–38. London-Sterling, Virginia: Pluto Press.
- Hannerz, Ulf. 2003a. Being there... and there... and there! Reflections on multi-site ethnography. *Ethnography* 4/2: 201–216.
- Hercfeld, Majkl. [1997] 2004. *Kulturna intimnost: socijalna poetika u nacionalnoj državi*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Hirvi, Laura & Snellman, Hanna (eds.). 2012. *Where is the Field? The Experience of Migration Viewed Through the Prism of Ethnographic Fieldwork*. Helsinki: Finnish Literature Society.

- Leutloff-Grandits, Carolin. 2010. Ethnic Unmixing in the Aftermath of the Yugoslav Successor Wars: The Integration of Co-Ethnics in Former Yugoslavia in Comparative Perspective. In: *Co-Ethnic Migration Compared. Central and Eastern European Contexts* (Jasna Čapo Žmagac, Christian Voss and Klaus Roth, eds.), 139–163. München: Kubon & Sagner Verlag.
- Malešević, Miroslava 1995. Sestrinska solidarnost – izbeglice iz bivše Jugoslavije u Njujorku. *Glasnik Etnografskog instituta SANU* XLIV: 197–206.
- Marcus, George E. 1995. Ethnography in/on the World System: The Emergence of Multi-Sited Ethnography. *Annual Review of Anthropology* 24: 95–117.
- Mladenović, Radivoje. 2004. Slovenska lingvistička pripadnost, konfesionalna pripadnost i etnički transfer u svetlu skrivenih manjina na jugozapadu Kosova i Metohije. U: *Skrivene manjine na Balkanu* (Biljana Sikimić, ur.), 245–258. Beograd: Balkanološki institut SANU, Posebna izdanja 82.
- Münz, Rainer & Ohliger, Rainer. 1997. *Deutsche Minderheiten in Ostmittel – und Osteuropa. Aussiedler in Deutschland. Eine Analyse ethnisch privilegierter Migration*. Berlin: Humboldt-Universität, Demographie aktuell 9.
- Nedeljković, Saša. 2008. Problemi primene antropologije: antropološko istraživanje savremene kulture na KiM. U: *Savremena kultura Srba na Kosovu i Metohiji* (Saša Nedeljković, ur.), 19–73. Kruševac: Baštinik.
- Petrović, Ruža & Blagojević, Marina. 1989. *Seobe Srba i Crnogoraca sa Kosova i iz Metohije: rezultati ankete sprovedene 1985-1986. godine*. Beograd: Odeljenje društvenih nauka SANU, Demografski zbornik, knj. II.
- Prelić, Mladena. 2008. *(N)i ovde, (n)i tamo: etnički identitet Srba u Mađarskoj na kraju XX veka*. Beograd: Etnografski institut SANU, Posebna izdanja 64.
- Prelić, Mladena. 2009. Istraživanje etničkih manjina: lična iskustva i dileme. *Antropologija* 9: 41–54. (Beograd)
- Robben, Antonius C. G. M. & Nordstrom, Carolyn. 1995. Introduction: The Anthropology and Ethnography of Violence and Sociopolitical Conflict. In: *Fieldwork under Fire: Contemporary Studies of Violence and Survival* (Carolyn Nordstrom, Antonius C. G. M. Robben, eds.), 1–23. Berkeley-Los Angeles-London: University of California Press.
- Robben, Antonius C. G. M. 1995. The Politics of Truth and Emotion among Victims and Perpetrators of Violence. In: *Fieldwork under Fire: Contemporary Studies of Violence and Survival* (Carolyn Nordstrom, Antonius C. G. M. Robben, eds.), 81–103. Berkeley-Los Angeles-London: University of California Press.
- Sikimić, Biljana. 2008. Etnolingvistički terenski rad: konceptualizacija rizika. U: *Slike kulture nekad i sad* (Zorica Divac, ur.), 81–93. Beograd: Etnografski institut SANU, Zbornik radova 24.

- Sluka, Jeffrey A. 1995. Reflections on Managing Danger in Fieldwork: Dangerous Anthropology in Belfast. In: *Fieldwork under Fire: Contemporary Studies of Violence and Survival* (Carolyn Nordstrom, Antonius C. G. M. Robben, eds.), 276–294. Berkeley-Los Angeles-London: University of California Press.
- Urošević, Atanasije. 1935. *Gornja Morava i Izmornik*. Beograd: Srpska kraljevska akademija. Naselja i poreklo stanovništva, knj. 28, Srpski etnografski zbornik LI, 3–242.
- Zlatanović, Sanja. 2008. Starosedeoci i doseljenici: međugrupne percepcije u posleratnom diskursu. U: *Savremena kultura Srba na Kosovu i Metohiji* (Saša Nedeljković, ur.), 109–126. Kruševac: Baštinik.
- Zlatanović, Sanja. 2008a. Power of Categorization: Natives and Incomers in South-eastern Kosovo. *Bulletin of the Institute of Ethnography SASA* LVI/2: 133–147.
- Zlatanović, Sanja. 2010. Transfer i kontratransfer u etnografskim istraživanjima. *Glasnik Etnografskog instituta SANU* LVIII/1: 129–139.
- Zlatanović, Sanja. 2011. Diskurzivno oblikovanje „drugih“: srpska zajednica jugoistočnog Kosova u posleratnom kontekstu. *Glasnik Etnografskog instituta SANU* LIX/2: 79–99.
- Zlatanović, Sanja. 2011a. Family in the Post-War Context: The Serbian Community of Southeast Kosovo. In: *Southeast European (Post)Modernities* (Klaus Roth, Jutta Lauth Bacas, eds.), 227–250. *Ethnologia Balkanica* 15. Berlin: LIT Verlag.
- Zlatanović, Sanja. 2013. Srpska zajednica u Gnjilanu: diskurs nostalgije urbane enklave. *Glasnik Etnografskog instituta SANU* LXI/2: 67–82.
- Zlatanović, Sanja. 2014. Kakav je odnos etničke i verske identifikacije u posleratnom kontekstu? Terenska istraživanja srpske zajednice na jugoistoku Kosova. U: „*Etnos*“, *religija i identitet: naučni skup u čast Dušana Bandića* (Lidija B. Radulović, Ildiko Erdei, ur.), 135–146. Beograd: Odeljenje za etnologiju i antropologiju, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.

Sanja Zlatanović

Methodological and Epistemological Challenges of Researching Co-Ethnic Migrations in a Post-War Area

In this paper I look into the methodological, epistemological and ethical challenges I faced during multi-sited fieldwork research in the Serb community of south-east Kosovo (Gnjilane, Vitina and neighbouring villages, and in several towns in Serbia where displaced persons from this area are now living). The focus of the research into post-war discourse was on two forms of migration: 1.

the colonisation of the population from the highland areas of south Serbia, which was carried out in Kosovo as part of agrarian reform in the period after World War I; 2. The migration of the Serb population from Kosovo into Serbia following the armed conflicts of 1999 and the establishment of a United Nations administration. In both cases these are mainly co-ethnic migrations: the settlers are of the same ethnicity as the population in the places they have moved to. Intra-ethnic relations and boundaries in the light of these migrations turned out to be an especially interesting field of research, which has opened up numerous methodological, epistemological and ethical questions.

Key words:

migration, fieldwork, methodology, intra-ethnic relations, Kosovo

Petko Hristov

Institute of Ethnology and Folklore Studies with Ethnographic Museum,
Bulgarian Academy of Sciences
hristov_p@yahoo.com

The Balkan *Gurbet* /*Pečalbarstvo* – Past and Present

The article presents an observation on the various traditional forms of cross-border seasonal labour mobility on the Balkans, both as agricultural works away from the home place, and as large-scale temporary craftsmen's migrations of builders, bakers, dairy workers, confectioners and so on. In countries like Albania, Bulgaria, Greece, Macedonia and Serbia, traditional cultural models of trans-border labour mobility that encompasses the majority of the male population of entire regions have existed for centuries. These migrant groups created the specific subculture of *gurbet*, which the men carried with them in the big city, at the same time altering the entire model of traditional culture in their home regions. The annual journeys of men from the various mountain parts of the Balkans "at work" and "for gain" (*pečalba*) in the course of the years developed specific features of the feast-ritual system and folklore in the villages of these regions. At the same time, the traditional Balkan *gurbet* is an important condition for mutual penetration between various cultures and peoples and for creating new cultural patterns and various multidimensional identities.

Key words:

migrations, labour
mobility, gender,
gurbet,
pečalbarstvo,
Šopluk

The fall of the Berlin Wall 20 years ago and the break-up of Yugoslavia drastically changed the dynamics of labour mobility of the Balkan people. Since the 1970s, in the decades of no visa restrictions on Yugoslavia, legal trans-border labour migrations became widespread among its citizens, and their presence as *gastarbeiters* in a number of Western European countries became a long lasting life-strategy. The political changes of the early 1990s transformed the social environment once again – the so-called Western Balkan countries (excluding Slovenia) fell behind the "Schengen barrier" for a long time, while countries such as Bulgaria and Romania got an opportunity for "opening" towards the EU and for various forms of legal and illegal trans-border labour mobility. The restrictive visa policy of the EU towards some of the ex-Yugoslavian countries led to the emergence of new strategies for constructing identities. Logically, a very important methodological issue stands in front of the migration researchers, such as deepening the knowledge on

the Balkan mobility in a comparative perspective – both in terms of studying the traditional patterns of cross-border temporary labour mobility and in terms of trans-border migrations from the Balkans to Western Europe. This article will suggest a research viewpoint on the traditions in the labour migrations in the very heart of the Balkans in the past two centuries.

The tradition of seasonal and temporary labour migrations, particularly among the men, has existed for centuries in a number of regions on the Balkans. The model, according to which men earn money somewhere “away” or “abroad” (the neighbouring region, the big city, another state/country or “somewhere on the Balkans”), but return every year to their home places and families “here”, is known in different Balkan languages as *gurbet/ kurbet/ kurbéti*, or with the South-Slavic term *pečalbarstvo* (Hristov 2008, 217). The Balkans offer a remarkable variety of traditional cultural patterns of seasonal or temporary (between one and three years) labour migrations in the separate regions, but they all share a number of common typological features that make them an important part of what we could call a Balkan “culture of migration” (cf. Brettell 2003, 3).

Researchers of migration problematic face several difficulties, posed by the need to uncover the reasons for migration (temporary or permanent) of different social groups from one country to another or within the country itself, to trace the mechanisms of this process, and to determine the ways in which these changes reflect on the everyday life and culture of the migrants, on their thinking and understanding. From a Balkanistic perspective, such problems are posed by the complex research of labour mobility on the Balkans both from historical and contemporary point of view. Serious difficulties also arise from the researchers’ approach, limited to his own national frames – a number of Balkan authors, who study labour migrations, focus on their own country, write in their national “cages”, and don’t look across the borders. Incompatibly, in a historical context, labour migrations on the Balkans were as a rule cross- and trans-border, “border” in the meaning implied by Fredrik Barth – of the [trans-] ethnic, religious, cultural, and later – state boundaries on the Balkans (cf. Barth 1969).

The purpose of the present article is not to provide exact definitions and generalizations on the issue of “labour migrations on the Balkans”. It will focus on the social phenomenon of seasonal male labour migrations (*gurbet* or *pečalbarstvo*) in its socio-cultural and ethnological aspects, showing its historical roots, specifics and stages of development, through the example of the Central Balkans – this part of the peninsula, where the frontiers of three states come together nowadays – these of Republic of Bulgaria, Republic of Serbia and Republic of Macedonia. In the literature this region is widely known as *Šopluk* – a denotation with unclearly defined borders and cultural specifics (Hristov 2004, 67-82; Malinov 2008, 424-436). When speaking of regional specifics on the Balkans, this area shows common, stable cultural specifics, despite the fact that the local population shares different national identities over the last 150 years; it is a historical fact that during the last 125 years these regions have changed their state affiliation five times (Hristov 2002, 69-80). National and/or ethnic groups there are not denoted decisively – they change in the course of history and “by definition are modified after changes in state borders”

(Prelić 1996, 115) – at least this is the way it has been on the Balkans. One of these stable traits of social life in the region during the entire 19th and 20th century is the seasonal labour mobility of male population that shaped the traditional cultural model of local communities. This region has only sporadically been mentioned in previous studies of migrational movement on the Balkans (cf. Palairt 1987, 225-35).

The historical traditions of temporary and seasonal economic migrations on the Balkans are impressive for their variety and importance for the social and cultural history of the region. Despite the turbulent historical destiny of the Balkan peoples, marked throughout the past 200 years by numerous economical and social catastrophes, the trans-border labour mobility of seasonal type, accompanied by exchange of ideas, information, technologies and cultural patterns, has never ceased. Particular regions on the Balkans - Middle-western Bulgaria, North-eastern Macedonia, Albania, Northern Greece and South-eastern Serbia are among the main centres for such seasonal/temporary labour migrations.

This Balkan version of the “mobility culture”¹, practiced by generations of men who earned their means of living away from home, caused a number of transformations in the entire model of traditional culture in these regions, related to the temporary absence of males from the village. In a number of places in Albania, Bulgaria, Greece, Macedonia, Serbia and Turkey these transformations encompassed the ways of making a living and material culture, as well as re-thinking everyday gender stereotypes, social organisation, the holiday calendar and the rituals, related to a person’s life cycle. Some of these cultural patterns and their impact on identity, particularly in the border regions of the Balkans, have already been mentioned in my earlier works (cf. Hristov 2009, 109-126). Works of comparative research about *gurbet* on the Balkans are still remarkably few in numbers. A significant challenge for researchers (historians, ethnologists, anthropologists, sociologists, demographers) is to explain how these traditional patterns of “life-in-motion” are reproduced and transformed in the conditions of globalisation and EU expansion, which give more opportunities for labour mobility in a European perspective. This research is still yet to happen and the future migration studies in Serbia are significant and will contribute in this way.

Seasonal and temporary labour mobility in the central part of the Balkans (known as *Šopluk*) is a social process that has been developing with varying intensity throughout the 19th and the 20th centuries. Within the Ottoman Empire during the 19th century, the main “streams” of temporary labour migrations were directed to

¹ I borrowed this term from the French anthropologist Benoît Fliche, who studied labour migrations (*gurbet*) in Turkey (cf. Fliche 2006).

the capital – Istanbul², and the other big cities of the Empire, but also to Wallachia and Serbia, which were free by that time.

In the early decades of the pre-modern age, the main form of seasonal migrations in the agrarian sphere for the entire Balkan-Mediterranean range (Brodell 1998, 30, 40-43, 51-53) was the movement of labour force from the mountains (areas which, according to Fernand Braudel, were characterised by their “archaism and poverty”) to the rich plains and river valleys, mainly in the harvest seasons (“*na žetva*”³). For example, the main destinations for agrarian seasonal labour mobility from the mountainous central part of the Balkans (the so-called *Šopluk*) were Wallachia and the big farms in Dobruđa and the Thracian Valley. During the second half of the 19th century, men from entire villages in the Bulgarian-Serbian border region (regions of the Timok river, Godeč, Berkovica etc.) worked in the farms of Wallachian *čokoyas* (Hristov 2010, 199). Only sporadically, however, this labour mobility was called *pečalba*.

Typical for the centuries of the Ottoman Empire and its rule on the Balkans was the seasonal hired shepherdry (with calendar framework between the feasts of St. George in May and St. Demetrius in October), along with different combinations of agrarian labour. Most distinctive in this aspect was the transhuman shepherd nomadism, typical for not only Wallachians, Aromanians and Karakachans, but also for Bulgarians from the Rodopi mountain (towards Aegean Thrace and the Upper Thracian plain) and from Eastern *Stara planina* mountain (towards Dobruđa). Here we should also mention this part of the population, which during these centuries had the privileged *delepkeshan* status of suppliers for the Ottoman army (Grozdanova, Andreev 1986, 121).

These seasonal migrations related to agrarian labour had their age specifics and gender characteristics in different regions of the Balkans, but their female version (similar to the “*slizane na Romanya*” in Bulgaria during harvest) was predominantly maiden’s – traditionally after the marriage the woman would stay with her family, at her husband’s house, and, in the regions with male *gurbet*, she would take care of the family’s land and livestock. The *Šopluk* mountain regions were a constant source of seasonal maiden workers that migrated to the lowland regions (the areas around Sofia in Bulgaria and *Ovče pole* in Eastern Macedonia) at the time of crop harvesting.

The intensification of the agricultural production during the first decades of the 20th century put an end to the seasonal maiden mobility; yet, the growing needs of the new bourgeois society in the capital forced the quick development of new types of temporary maiden labour – being a maidservant in a rich urban family became important for the socialization of girls from a number of villages near Sofia (Palairt 1987, 34). The Maidservant market (*Sluginski pazar*) in Sofia, organized

² As example, in 1863, approx. 32,550 Bulgarians worked in Istanbul and its suburbs.

³ In Bulgaria, this traditional movement from the mountains to the valleys received the folklore name “*slizane na Romanya*” (“ascending to Romelia”).

twice every year at the *Piazza* for the construction workers (*Djulgerska piazza*) – a week after St. George's day and after St. Demetrius's day, became an important place of the capital of Bulgaria after World War One (Hristov 2005, 87). The girls, who were too young to get married, were brought and contracted for housemaids at the "market" by their parents, most commonly by their mothers, who also received the money for the house and kitchen work, which their daughter was hired for. This money was used to prepare the dowry for the future bride. When the girl reached the age of 15-16, she was taken back to the village to be married. According to the information of my respondents, it was very rare girls to stay and live in the city and marry there. It was believed that successful marriages took place in the village, so that was the end of the young women becoming familiar with the city lifestyle. But what was learned from the landlady (*gospoda*) in the city was taken to the village: recipes for cooking, patterns of housekeeping and nursing children, and sometimes urban ways of dressing and social etiquette.

In a number of cases, agrarian (in particular shepherd) mobility was traditionally closely related to craftsman seasonal migrations in a number of mountainous regions on the Balkans (Palairot 1987, 225-35; Brunnbauer 2004, 141-142). The latter would mainly include builders, potters, bakers⁴ and tinkers, who travelled around the entire peninsula. In this aspect, several regional centres in Bulgaria, Serbia and Macedonia were formed, which "emitted" waves of men going for *gurbet* and *pečalba* every year throughout the 19th and the first half of the 20th century. Possibly the oldest such centre is Northwestern Macedonia, and specifically the Debar and Tetovo *kaaza*, the region of the *Mijaks*⁵. The other traditional centres, such as Trăn in Midwestern Bulgaria, Crna trava and Bosilegrad in today's Soth-eastern Serbia, Kriva palanka and Kratovo in Macedonia, still preserve the tales of how the legendary builders (*djulgers*), who built the capitals Belgrade and Sofia, learned their skills from "*debarlii*", who came from the "*Arnautluk*" (Hristov 2008: 219). The *debarlias*' traces can also be found among the wandering *dyulgeri* from other regions of Bulgaria – both in the school of Bracigovo in the Rodopi mountain, and in Central *Stara planina*, where the centres were Drjanovo, Trjavna and Gabrovo. An example: when in 1870 the first railway was built in Bulgaria (Varna-Rousse), most of the workers were "Christians from Albania who swarm(ed) all over European Turkey and return(ed) home in the winter months, but faithfully returned each year" (Barkley 1876, 56-57).

Traditional seasonal labour migrations of men in Bulgaria and Macedonia are not only a part of the century-long common history of different ethnic, religious and lingual communities on the Balkans, they are also a part of the folklore (cf. Karovski 1979; Pistrick 2008, 97-110), of local and family narratives, and of individual biographies of a number of prominent local historical figures, some of which "grew up" in these tales and legends to the scale of cultural heroes. The activation of male *gurbet* in the late centuries of existence of the Ottoman Empire was caused, in my opinion, by the breakup of the agrarian system in the Empire and by the so-

⁴ The term "bakers" includes the entire range of bakers, pastry-cooks, *bozadii*, *halvadii* etc.

⁵ The *Mijaci* are a specific ethnographic group, inhabiting Northwestern Macedonia.

cio-economic crisis of the late 18th and early 19th century that led to a decline of the well-developed and state-maintained network of sheep breeders in the mountain region responsible for the army and the large cities supplies (Hristov 2008, 219). To this we must add the economic collapse that followed the decades of feudal violence (for example, the rule of the *kurđali* leader Kara Feiz in the Middle-western Bulgaria) and the constant raids by various villain gangs, especially in Western Macedonia (Петров 1909, 3; Цвијић 1931, 134, 162, 169, 199).

In the mountain regions of the central part of the peninsula, male craftsman's labour away from home (*pečalbarstvo*) was popular and traditionally prestigious (Bobčev 1902: 107; Petrović 1920: 18; Cvijić 1931: 134). This referred especially to the region, known as *Šopluk*: legends are still told about masters "could shoe the flea and split the sole-leather into nine" (Cvijić 1906: 194). The seasonal mobility of the *pečalbars* is well documented in the period after the Crimean War (1853-56) – the report of the Austrian vice-consul in Sofia, von Martrit, published in Vienna in 1853, stated that "*the Christian citizens of the region around the town of Trăn were so poor that they could hardly pay their taxes, therefore a big part of these would leave the native places in the spring to go elsewhere and seek for opportunities to earn money in Istanbul, even Asia Minor, from where they came only as late as in the winter*" (Mihov 1943, 331-332). After the year of 1878 Konstantin Ireček reported that "during the time of the Ottoman Empire a group of 5000 men regularly went to Serbia to work as masons in summer". Later, he adds: "*In the area around the town of Trăn as well as around Radomir and in Kraište there live mason-vagrants and work in bunches of 40 to 50 persons.*" (Jireček 1976, 559). In the area of Trăn, the seasonal workers in free Serbia were called "*Šumadiers*" (*šumadinci*) in order to differentiate them from "*Stamboldjias*" (*stamboldžias*), working in the villages, surrounding the capital of the Empire (Petričev 1940, 150).

These masters were going "from early spring to late autumn" all over the Balkan peninsula – from Serbia (Morava region, Šumadia, Belgrade) and Wallachia to Istanbul and Asia Minor (Smirna) as builders (*dyulgeri*), masons (*dzidari*), tile-makers (*ciglari*), potters (*kaljavci*) and "*crepari*" (making flat clay baking pots – *crepnja* or *podnica*) and from some villages also as stone-cutters (cf. Nikolić 1910, 29; Mirnova-Panova 1971, 65; Palairret 1987, 23-46). The seasonal movement of mountain male population ("*u pečalbu*", "*u rabotu*") to other parts of the Balkan peninsula made for the stability in time of the complex family households (*zadruga* type) and for increasing the importance of women's position in the family (Brunnbauer 2004, 144). However, the deeply entrenched traditional gender models in this patriarchal socio-cultural milieu inhibited the modernization in that respect – here I agree with Michael Palairret's conclusion (Palairret 2002, 147). Men's labour mobility, their seasonal absence from the village community and their continuous work out of the home region, resulted as well in the proverbial strength of kinship networks in these regions.

An important condition for the continuous conservation and the great significance of family-kin structure for the entire life of the village was the traditional form of organization of the migrants' groups (*pečalbarska tajfa*) of construction workers. They were based upon kinship principle and up to the beginning of the

20th c. did not know any written form of regulation (of the guild type) – traditionally migrant male labour groups followed the norms of customary practice: a hierarchy of masters (*majstor*), journeymen (*kalfa*) and apprentices (*čirak*) was selected mainly among the kin and, rarely, among the village community. This peculiarity, as well as a lack of statistical information for seasonal workers in Bulgaria⁶, Serbia and the Ottoman Empire during this period, forces our choice of research strategy into historic-ethnographic reconstruction of seasonal cross-border mobility, using predominantly narrative sources.

The end of these agrarian migrations was put by the Balkan Wars of 1912-1913, which resulted in new political boundaries dividing the territory of the former Ottoman Empire.

The directions, destinations and character of seasonal labour of male migrant groups changed several times in the 19th and the first decades of the 20th c. in accordance with the turbulent and complicated historical destiny of this part of the Balkans (Manolova-Nikolova 1997, 159-173; Stojančević 1995, 283-331). Before the Liberation of Bulgaria (1878) the main attractive centres for the migrant groups from this nowadays border region of Crna Trava, Trăn, Caribrod, Pirot, Leskovac, Vranje, Lužnitsa, Kumanovo, Kratovo and Kriva Palanka were *Šumadiya* in Serbia and *Vlaško* in today's Southern Romania, which were already free at the time, and within the boundaries of the Ottoman Empire – the region of *Zagore* (near the Bulgarian towns of Vidin and Lom in North-western Bulgaria), *Dobruđa* in North-eastern Bulgaria, and, logically, the Empire's capital – Istanbul. Travelling throughout the Balkan peninsula, the skilled master-builders left traces of their work everywhere – from the particularly popular among the locals in Wallachia houses of rammed earth (*bienica* or *punjenica* – cf. Mironova-Panova 1971, 69-70), to the modern buildings in the capitals – Istanbul and Belgrade, and the large port cities of the Ottoman Empire.

In a number of (then) border cities in free Serbia (Paračin, Jagodina and Čuprija) and Wallachia (Craiova, Gjurgiu, Braila and the capital Bucharest), temporary migrants from Bulgaria and Macedonia built entire colonies of their own. Many of them actively participated in the revolutionary struggles, uprisings and wars which led to the liberation of their home regions from Ottoman power, and sometimes even to inclusion in the borders of the new national states on the Balkans (Hristov 2008, 222).

After the Liberation of Bulgaria (1878) the new capital – Sofia, quickly became an attractive centre for temporary labour migrants from the central part of the Balkans, as well from Macedonia. The main part of the seasonal construction workers in Sofia were from mountain villages in the border regions between Bulgaria

⁶ During the entire period after the liberation of Bulgaria the official state statistics did not take into account seasonal workers hired for less than 6 months (Natan et al. 1969: 408)

and Serbia and from the regions of Kratovo and Kriva Palanka, which remained within the boundaries of the Ottoman Empire. The most famous construction contractors in the Bulgarian capital were born in Trăn (Western Bulgarian border region) or in Macedonia (Petrović 1920, 23). The seasonal construction workers had “their own” gathering and hiring spot – *Djulgerska Piazza* – which as well became an important place in the capital city as early as the end of the 19th century (Hristov 2005, 86). At the beginning of the 20th century, the construction workers were still “seasonal guests” in the big city – they worked and earned in the capital, but spent the winter months in their home villages. Soon after the Ilinden Uprising in Macedonia it became clear that the decades-long destinations of the *pečalbar* men also traced the route of the refugees from the central part of the peninsula.⁷

Organized on kinship and/or local principle, the groups of temporary migrants (*pečalbarski tajfi*) developed their specific subculture in the big cities (Istanbul, Thessalonica, Belgrade, Sofia). The seasonal workers had permanent spots where they got together and communicated, such as the famous “Znepole” Hotel (for the *pečalbars* from Trăn) and the “Razlog” restaurant (for those from Macedonia) in Sofia. Their specific dialect came to be their language marker both in Bulgaria and in Serbia (Cvijić 1922, 219), while some groups developed their own “secret” language, as those from the village of Šlegovo, near Kratovo – the so called *Fornički* speech (Филиповски, Китановски 1984, 67-135). The local population on both sides of the (political) frontiers also accepted the migrant groups as specific communities and their seasonal moving “from early spring to late autumn” was compared to the flocks of migratory birds (dialectal *kurkavci* – “cranes” – cf. Hristov 2005, 85). These male craftsman’s communities were traditionally closed in their specific subculture: the infiltration of workers from other regions was a rare exception even in the 1940s.⁸

In the beginning of the two Balkan Wars and during World War One, many of these *pečalbars* from the central regions immigrated to America to avoid military service. As early as the end of the 19th century, America became an attractive place for labour force from the region – at first from Macedonia, and later on from Bulgaria and Serbia (Petrov 1909, 3-6). Part of these “Americans” returned to their homes in the 1920s, but most of them remained in America as immigrants.

As time passed, in the regions with traditional male labour mobility, local cultural tradition was transformed according to the men’s seasonal absence from their home places. In the *Šopluk*, the builders groups (*tajfa*) started their journey on some of the main spring feasts – *Mladenci* (The Forty Holy Martyrs), *Džurdžovdăn* (St. George’s Day), but according to the tradition this was supposed to happen on the first Monday of Long Lent, so called *Čist Ponedelnik* (Clean Monday). By the middle of May - St. Constantine and Helen’s Day - they were already at work (“u

⁷ Here is only one example: from 74 construction workers in Sofia from the village of Radibuš (Kriva Palanka region in present-day Republic of Macedonia), 72 enrolled as volunteers in the “Macedonian” volunteer corps of the Bulgarian Army to participate in First Balkan War, hoping to liberate Macedonia (personal fieldwork records).

⁸ It is still told in Sofia that you can only “steal” but not learn the craft from the Trăn masters.

rabotu”) (Petrović 1920, 14). Their earliest date of return was near St. Demetrius’s Day or *Randželovdän* (St. Michael the Archangel’s Day). That’s why the most important family-kin feasts (of the *svetec* type – the feast of the family patron-saint, cf. Peševa 1960, 739) were grouped in the period from St. Demetrius’s Day to St. John’s Day, reaching their culmination on the feasts of *Randželovdän* (St. Michael the Archangel’s Day), *Nikuldän* (St. Nicolas’s Day) and *Božič* (Christmas) (cf. Hristov 2014, 1-18). The weddings were similarly concentrated in the winter period.

The new political borders on the Balkans after the Balkan Wars and World War One, the restrictive national legislation in the individual countries, and the complex political environment in most Balkan countries (both victorious and defeated in the wars), only further intensified by nationalist propaganda, lead as a consequence to a drastic decrease in trans-border labour mobility of the men from the studied regions. During the period between the two world wars the Balkan market for seasonal trans-border migrants virtually collapsed – not only USA was debunked as “the *pečalbar* Eldorado”, but also the social situation in Bulgaria, the Kingdom of Yugoslavia and Greece cut down drastically the opportunities for labour migrations (Plairet 1987, 34). This lead to a change in the model of temporary labour among the men from these regions – their seasonal movement was redirected towards the big cities at the ‘hearts’ of their own countries. Still, this labour mobility had the traditional characteristics of temporary labour in 1920s-1940s – the men were earning in the city but their families stayed at their home villages throughout the *Šopluk* were the men spent the inactive winter months. The increase of the “internal” temporary labour migrations, however, prepared the social conditions for the permanent emigration towards the cities that became a fact after World War Two and was stimulated by the intense industrialization of the new socialist governments of Bulgaria, Romania and Tito’s Yugoslavia.

After the end of World War Two the regions from the central part of the Balkans were affiliated with the newly created “People’s republics”, which dramatically changed the situation on the labour market and the character of labour relations in Bulgaria, Serbia and Macedonia. The accelerated industrialization of the 1950s turned the seasonal migrants into “socialist workers” and resulted in the mass depopulation of villages. Becoming city dwellers, the builders brought to the big cities their families and gradually lost their connection to the land, leaving behind only elderly people. In Bulgaria this contributed to the forced mass collectivisation of arable land, which led the villagers to losing their land.

The century-long traditional model of male labour mobility (*gurbet*) was once more changed during the 1960s, when a number of Western European countries invited “guest workers” from the Mediterranean countries, including Greece, Turkey and former Yugoslavia, turning men into legal temporary migrants. This type of migratory movement to countries from Western Europe reached its peak in 1973 (Novinščak 2009, 123), as a consequence of the simultaneous process of fami-

ly reunifications in the 1970s, turning successfully the Western European countries to countries of continuous immigration even nowadays (Guentcheva, Kabakchieva and Kolarski 2003).

During this period, temporary migrants from the territory of former Yugoslavia settled down permanently in Western Europe, mainly in Federal Republic of Germany and Switzerland. This was a consequence of the new policy and the new possibilities, given by the legislation of some European countries, such as West Germany. Being invited as legal workers for a certain period of time due to the need of labour force in some economic sectors, the Balkan *gastarbeiters* soon brought their families along and emigrated permanently in the host country. West Germany “shared” the model and the designation (“*gastarbeiter*”) of the “temporary” labour migrants with the rest of the West-European countries. This also radically changed the model of the (temporarily) separated families in the regions I have studied. The traditional *gurbet* model of seasonal migrations and labour outside the region (the families stay in their home places, while the men earn abroad, sending and spending their money at home), was transformed from the beginning of the 1970s into the *pečalbar*’s model of the *gastarbeiter* culture, especially in Serbia and Macedonia.

Future will tell whether this model will be repeated for Bulgaria and Romania or not.

References

- Barkley, Henry C. 1876. *Between the Danube and Black Sea*. London, 1876.
- Barth, Fredrick. 1969. Introduction. In: *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference*. Bergen-Oslo-London, 1969, pp. 9-38.
- Bobčev, Stefan. 1902. *Sbornik bālgarski juridičeski običai*. Vol. II, Sofia: Pečatnica na P. M. Bezajtov, 1902.
- Braudel, Fernand. 1998. *Sredizemno more i sredizemnomorskijat svjat po vremeto na Filip II*. Vol. I. Trans. Veselina Ilieva, Sofia: ABAGAR, 1998.
- Brettell, Caroline 2003. *Anthropology and Migration*. Essays in Transnationalism, Ethnicity and Identity. Walnut Creek: AltaMira Press, 2003.
- Brunnbauer, Ulf. 2004. Environment, Markets and the State: Human Adaptation in the Balkan Mountains, 19th – early 20th Century. In: *Ethnologia Balkanica*, 8, 2004, pp. 129-154.
- Cvijić, Jovan. 1906. *Osnove za geografiju i geologiju Makedonije i Stare Srbije*. Beograd: Srpska Kraljevska akademija, 1906.
- Cvijić, Jovan. 1922. *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje: osnovi antropogeografije*. Knj. 1. Beograd: Knjizarnica Gece Kona, 1922.
- Cvijić, Jovan. 1931. *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje: osnovi antropogeografije*. Knj. 2. Beograd: Knjizarnica Gece Kona, 1931.

- Filipovski, I. and I. Kitanovski. 1984. 'Šlegovski ot taen (furnički), *Makedonistika* 3, 1984, pp. 67-135.
- Fliche, Benoît. 2006. Le nomade, le saisonnier et le migrant: une culture de la mobilité en Anatolie centrale? In: *Etudes rurales*, 2006/1 (n° 177). [<http://etudesrurales.revues.org/document3356.html>]
- Grozdanova, E. and M. Andreev. 1986. *Bălgarite prez XVI vek*. Sofia: Izdatelstvo na OF, 1986.
- Guentcheva, R., P. Kabakchieva and P. Kolarski. 2003. *Migration Trends in Selected Applicant Countries*, vol.1: *Bulgaria*. The social impact of seasonal migration. Vienna: IOM, 2003. [http://www.pedz.uni-mannheim.de/daten/edz-k/gde/04/IOM_I_BG.pdf]
- Hristov, Petko. 2002. Use of the Holiday for Propaganda Purposes (the "Serbian" *slava* and/or the "Bulgarian" *sabor*). In: *Ethnologia Balkanica*. 6, 2002, pp. 69-80.
- Hristov, Petko 2004. 'Granice na Shopluka i/ili shopi bez. In: B. Sikimić (ed.), *Skrivene manjine na Balkanu*, Beograd: Balkanološki institut SANU, 2004, pp. 67-82.
- Hristov, Petko. 2005. Places to Exchange Cultural Patterns: The Market and the Piazza for Hired Labour in Sofia. In: *Ethnologia Balkanica*, 9, 2005, pp. 81-90.
- Hristov, Petko. 2008. Trans-Border Exchange of Seasonal Workers in the Central Part of the Balkans (19th – 20th Century). In: *Ethnologia Balkanica*, 12, 2008, Berlin: Lit Verlag, pp. 215-230.
- Hristov, Petko. 2009. Borders and Identities (Difficulties and perspectives faced by comparative ethnological studies of the border regions on the Balkans). In: *Etudes Balkaniques*, 2009, 3, pp. 109-126.
- Hristov, Petko. 2010. "Valahia" ca destinație importantă a muncitorilor sezonieri (pečalbari) din partea centrală a Balcanilor. In: Șerban, Stelu (ed.) *Teme în antropologia socială din Europa de sud-est. Volum dedicate memoriei Profesorului Paul Stahl*. București: Paideia, 2010, pp. 194-295.
- Hristov, Petko. 2014. Ideological Dimensions of the "Balkan Family Pattern" in the first half of 20th century. In: *The History of the Family*, 2014, Routledge, pp. 1-18. [<http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/1081602X.2014.892023?journalCode=rhof20#.Uy00vc707MQ>]
- Ireček, Konstantin. 1978. *Istorija na bălgarite*. Sofia: Bulgarska akademija na naukite, 1978.
- Karovski, Lazo. 1979. *Makedonski pečalbarski narodni pesni*. Skopje: Institut za folklore 'Marko Cepenkov', 1979.

- Malinov, Zorančo. 2008. The Macedonian Shops (Shopi): Borders, Identity and Perspectives. In: Marushiakova, Elena (ed.), *Dynamics of National Identity and Transnational Identities in the Process of European Integration*. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, pp. 424-436.
- Manolova-Nikolova, Nadja. 1997. 'Sredna Zapadna Bălgaria 1877-1879: Prehodăt meždū dve epohi v Trănsko-Brezniškoja kraj' [Midwest Bulgaria, 1877-1879: The transition between two epochs in the Trăn-Breznik region], *Rodina* no. 3-4: 159-173.
- Mihov, Nikola. 1943. *Prinosi kăm târgovskata istorija na Bălgarija*. Vol. II: Avstrijski konsulski dokladi. Sofia: Bulgarska akademija na naukite, 1943.
- Mironova-Panova, Stojanka. 1971. *Trănskijat kraj*. Sofia: Izdatelstvo na OF, 1971.
- Natan, Ź., L. Berov and V. Hadžinikolov (eds.). 1969. *Ikonomikata na Bălgarija do socijalističeskata revoljucija*. Vol. 1. Sofia: Nauka i izkustvo, 1969.
- Nikolić, Vasa. 1910. 'Iz Lužnice i Nišave'. In: *Srpski etnografski zbornik*, 16, 1910, Beograd: Srpska Kraljevska akademija.
- Novinščak, Karolina. 2009. The Recruiting and Sending of Yugoslav 'Gastarbeiter' to Germany: Between Socialist Demands and Economic Needs. In: Brunnbauer, Ulf (Ed.) *Transnational Societies, Transterritorial Politics. Migrations in the (Post-) Yugoslav Region 19th – 21th Century*. München: R. Oldenbourg Verlag, pp. 121-144.
- Palairat, Michael. 1987. The Migrant Workers of the Balkans and Their Villages (18th Century – World War II). In: Roth, Klaus (Hg.) *Handwerk in Mittel- und Südosteuropa*. München, 1987, pp. 23-46.
- Palairat, Michael. 2002. *The Balkan Economies c. 1800-1914: Evolution without Development*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Petričev, Lev. 1940. 'Trănskite dobrovolci v Srăbsko-Turskata vojna – 1876 godina'. In: Todorov, R. (ed.), *Trănski kraj*, Sofia: Druzestvo 'Ruj', 1940, pp. 147-162.
- Petrov, Gjorče. 1909. 'Emigrantskoto dviženie za Amerika v Makedinija'. In: *Kulturno edintvo*, VII-VIII, 1909, pp. 3-6.
- Petrović, Jelenko. 1920. *Pečalbari, naročito iz okoline Pirota*. Beograd: Tipografija, 1920.
- Peševa, Rajna. 1960. 'Edin starinen semeen praznik: Praznuvane na svetec v Severozapadna i Zapadna Bălgaria'. In: Lekov, V. (ed.) *Ezikovedski-etnografski izsledvanija v pamet na akad. Stojan Romanski*. Sofia: Bulgarska akademija na naukite, 1960, 731-754.
- Pistrick, Eckehard. 2008. Migration Memories in the Borderlands: The Constructions of Regional Identity and Memory in Zagoria (Southern Albania) through Place and Sound. In: *Ethnologia Balkanica*, 12, 2008, pp. 97-110.

Prelić, Mladena. 1996. 'Posle Frederika Barta: Savremena proučavanja etniciteta u kompleksnim društvima'. In: *Glasnik Etnografskog instituta SANU*, 45, 1996, pp. 101-121.

Stojančević, Vladimir. 1995. *Srbi i Bugari 1804-1878*. Novi Sad: Prometej, 1995.

Петко Христов

Балкански гурбети/печалбарство у прошлости и садашњости

Овај рад се бави различитим традиционалним радним и сезонским миграцијама на Балкану, укључујући пољопривредне радове ван места становања и радне повремене миграције грађевинских радника, пекара, радника на фармама млека итд. У земљама као што су Албанија, Бугарска, Грчка, Македонија и Србија, традиционални културни модели прекограничних миграција које су обухватале већину мушке популације читавих регија, постојале су вековима. Ове групе миграната биле су ствараоци и носиоци нарочите подкултуре гурбет, истовремено мењајући читаве моделе традиционалне културе у својим матичним земљама. Годишње миграције мушкараца из различитих планинских регија Балкана због посла и – зараде, током година добиле су специфичне карактеристике ритуалних и фестивалних система у селима ових регија. Истовремено, традиционални балкански гурбет постао је значајан чинилац обостраног утицаја различитих култура и народа, стварајући тако нове културне обрасце и различите више-димензијске идентитете.

Кључне речи:

миграције, радне
миграције, пол,
гурбет,
печалбарство,
Шоплук

Јадранка Ђорђевић Црнобрња

Етнографски институт САНУ

jadranka.djordjevic@ei.sanu.ac.rs

„И до Исланда су стигли“ – економска и политичка миграција Горанаца из Горе

Миграције из Горе су такоређи увек биле подстакнуте извесном економском и политичком ситуацијом, како у Гори тако и у региону. Оне постају интензивније услед економске кризе деведесетих година 20. века и политичких промена на Косову током и након 1999. године. У раду се разматра питање утицаја економске и политичке кризе у Србији и на Косову крајем 20. и на почетку 21. века на миграције припадника горанске заједнице из Горе. У тексту се такође поставља питање утицаја миграција на промене у културној пракси припадника прве и друге генерације Горанаца у Београду.

Кључне речи:

Гора, Горан(ц)и, криза, миграције, културна пракса, Београд

Где и како сам истраживала^{*}

Тема рада представља део резултата истраживања које обављам у оквиру горанске заједнице у Београду од 2012. године. Београд представља место истраживања пре свега због тога што је највећи број Горанаца који живе у Србији настањен управо у овом граду.¹ Истраживање је подразумевало обављање разговора (усмерени тип интервјуа) са првом и другом генерацијом досељеника који живе у Београду. У разговору су учествовали Горанци који су досељени у Београд у другој половини 20. или првој деценији 21. века. У

^{*} Текст представља резултат истраживања које обављам у оквиру пројекта: *Мултиетничност, мултикултуралност, миграције – савремено стање* (бр. 177027) Етнографског института САНУ. Пројекат финансира у целини Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

¹ Судећи према подацима Пописа 2011, у Србији живи 7767 припадника горанске заједнице, а од тога их 5328 живи у Београду (Popis stanovništva, домаћinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji).

http://www.praxis.org.rs/images/praxis_downloads/nacionalna%20pripadnost-ethnicity%202.pdf
Према неким другим подацима, 34 %, односно 6750 миграната из Горе, настањено је у Београду (Hasani 2003: 63, Hasani 2011: 316, 320).

вези са тим је потребно казати да досељенике можемо условно да поделимо у два *миграцијска таласа* с обзиром на период њиховог досељења у Београд. Први чине досељеници који су се доселили у Београд 50-их, 60-их, 70-их или 80-их година 20. века, а други досељеници који су досељени 1999. или касније. Између првог и другог *таласа* досељеника постоји разлика с обзиром на период који је проведен у емиграцији.

Наративи саговорника представљају „реторички исказ“ (Antonijević 2013: 45) и припадају углавном тзв. епизодној меморији (Antonijević 2013: 29). Наративи миграната такође „смештају искуство миграције унутар контекста њихових појединачних живота, пружајући увид у процес укључен у повезивање индивидуалног искуства са већ постојећим експанаторним оквиром који обезбеђује култура.“ (Antonijević 2013: 28). Рад се базира на анализи наративног дискурса, али и на домаћој, као и иностраној антрополошкој, демографској и социолошкој литератури. У вези са тим наглашавам да миграције Горанаца из Горе у поменутом периоду нису представљале предмет досадашњих етнолошких и антрополошких истраживања у Србији. То је један од кључних разлога због којег се у раду позивам пре свега на резултате истраживања миграција Горанаца из Горе које износи Х. Хасани у својим текстовима. Значајан извор података су, свакако, и подаци које објављују међународне институције на Косову, као што је, рецимо, *План развоја општине Драгаиш за период између 2013. и 2023. године* (в. www.ks.undp.org), и текстови појединих иностраних аутора који су обављали своја истраживања у Гори у првој деценији 21. века (в. Derans, Žeslen 2011, Schmidinger 2013).

У истраживању полазим од претпоставке да на одређену миграцију утиче више макрофактора истовремено и да њихов утицај не представља константу, већ зависи, између осталог, од друштвено-историјских, економских и политичких прилика које су присутне на неком простору у одређеном времену. Судећи према досадашњим истраживањима миграција – појединце и породице неретко подстиче на миграцију управо економска ситуација у којој се налазе они или њихова породица, као и сиоцоекономска ситуација која је присутна у друштву, како емиграције тако и имиграције (в. Brettell 2000: 97–136, Thoma 2010: 24–47, Erdei 2010: 109–128, Hristov 2012: 11–26). У том смислу се може очекивати да ће сиоцоекономска криза у Србији и на Косову 90-их година 20. века и у првој деценији 21. века проузроковати већи интензитет и обим миграција.² Уједно имам у виду да економска и политичка криза нису утицале на све појединце и породице подједнако и да су на одлуку о миграцији уз макро- утицали и микрофактори, попут животног циклуса појединца и

² „Ко год данас отвори новине, наићи ће на израз "криза". Овај појам иницира несигурност, страдање и проверу, и указује на непознату будућност чије се претпоставке не могу довољно разјаснити.“ (Kozelek 1987: 54). У питању је констатација коју Козелек проналази у једном француском лексикону из 1840. године. Можемо се сложити са њим да ни данас није другачије (Ibid.).

развојног циклуса породице и домаћинства (в. Brettell 2000: 102).³ Антрополози су истражујући миграције дошли до спознаје да мреже засноване на везама сродства и пријатељства представљају важан фактор који утиче на избор места имиграције (в. Brettell 2000, Hristov 2012, Antonijević 2013). Миграције које представљају топус овог рада не представљају посебност у том погледу (в. Hasani 2011: 316). Полазим такође од претпоставке да утицај микрофактора на миграције није исти код свих појединаца и породица и да га је незахвално уопштавати и генерализовати јер: „(...) имигранти не представљају хомогено друштвено тело (...)“ (Thoma 2010: 28, према Rassol 1999). У истраживању сам настојала да комбинујем приступ одозго према доле (енг. *top-down*) као и одоздо према горе (енг. *bottom-up*), а мигранте посматрам као некога ко сам доноси одлуку о миграцији (енг. *decision maker*) (в. Brettell 2000: 107). Социоекономску и политичку димензију миграција посматрам у корелацији са културолошком димензијом, односно као комплексан друштвен феномен, јер полазим од тога да су друштвене и културне варијабле у спрези са економским (Brettell 2000: 107). Тако уједно сагледавам утицај поменуте кризе и миграција на промене у сфери културе и показујем на који начин и у којој мери код припадника горанске заједнице који живе у Београду долази до промена у употреби горанског говора у приватној и јавној сфери, као и до промена у организацији свадбе. Говор и свадбу издвајам због тога јер их саговорници наводе као посебна и значајна обележја горанске културе и идентитета. Другим речима, они се најчешће користе за идентификацију са горанском заједницом и Гором као матичном територијом. Горански говор и свадба уједно представљају сегменте горанске културе у оквиру којих су промене посебно изражене.⁴ Да би стекли целовитији увид у поменути проблем, неопходно је пружити објашњење промена до којих долази и у осталим сегментима културе, попут исхране, одевања и томе сличног. Концепција овог рада као и простор који имам на располагању налажу да наведено разматрам опширније у посебном тексту.

Миграције из Горе (студија случаја)

Гора је планинска котлина која се налази на Косову јужно од Призрена. Због близине Призрена се често назива и Призренска Гора. Горанци су муслимани по свом религијском опредељењу и представљају већинско становништво у Гори (в. Hasani 2011: 317). Имају свој говор који називају „нашински“ или „нашенски“. У питању је локални говор који припада дијалекатским, а не књижевним језичким формама (в. Mladenović 2001). Гору карактерише недовољно развијена привреда. Сточарство је доста дуго представљало основну привредну грану у Гори (Hasani 1995: 154, Hasani 2003, Hasani 2011: 314).

³ У том контексту економску и политичку кризу о којој је реч у раду посматрам као пример утицаја макрофактора на миграције појединаца и породица.

⁴ Наведено се посматра и у контексту везе између културе и идентитета, односно у контексту који подразумева сагледавање утицаја културних садржаја на конструкцију етничког идентитета, како на колективном тако и на индивидуалном нивоу.

Од прве половине 20. века долази до постепеног напуштања ове привредне гране, која временом у потпуности замире (Hasani 1995: 154–156, Hasani 2011: 314). У Плану развоја општине Драгаш за период између 2013. и 2023. наводи се да је „подручје општине Драгаш изузетно рурално подручје које не доживљава значајан урбани развој.“ (Plan razvoja opštine Dragaš, 50 str. www.ks.undp.org). Економска неразвијеност Горе се, дакле, наводи као примаран разлог за *печалбу* и економску миграцију Горанаца. То је имало за последицу одлазак мушке популације на рад изван Горе, *на гурбет*, тј. у *печалбу*.⁵ *Печалба* је представљала главни облик миграције до 70-их година двадесетог века (Hasani 1995: 156–157, Hasani 2000: 38–39). Њу су потом „замениле савремене економско-политичке миграције (...)“ (Hasani 2003: 66). То што је одређени тип миграције преовлађујући у одређеном периоду не значи да остали типови миграција нису присутни, односно да су у потпуности потиснути. У случају миграција из Горе може да се констатује да *печалбе* још има, с тим што она не представља најизраженији тип миграције, за разлику од западне Македоније, рецимо, где се испоставило да *печалба* остаје примаран тип миграције и у 21. веку (в. Bielenin-Lenczowska 2010: 11–26). У вези са *печалбом* значајно је напоменути и то да се она јавља као превлађујући тип миграције код поједних Горанаца који су емигрирали из Горе у Србију, односно у Београд.⁶ Миграције из Горе се по том питању не разликују значајно од економских миграција у другим срединама. „Општина Драгаш, као периферна, рурална општина је подручје које је у двадесетом веку посебно карактерисала емиграција. Овај тренд се наставио од 2000. године а верује се да је пре свега из друштвено-економских разлога“ (Plan razvoja opštine Dragaš 34 str. www.ks.undp.org).

Миграције из Горе не представљају константу у погледу њиховог обима и интензитета. Интензивно исељавање може да се прати у периоду од 1999. до 2002. године (в. Hasani 2003: 62). Подаци који се наводе у *Плану развоја општине Драгаш* показују да је 2007. године стално боравило у региону Горе око једанаест хиљада становника, док их је око седамнаест хиљада емигрирало. Другим речима, „(...) око 62% регистрованих становника региона Горе општине Драгаш живело је у иностранству 2007. године, остављајући 38% који би се могли сматрати сталним становницима“ (Plan razvoja opštine Dragaš 35 str. www.ks.undp.org). У 2009. години је број сталних становника смањен на десет хиљада (Plan razvoja opštine Dragaš 27 str. www.ks.undp.org). Саговорници миграцију током 1999, као и ону која наступа након те године, доводе у везу са НАТО интервенцијом и ратом на Косову, те са политичким промена насталим на Косову и у Гори након проглашења Косова за самос-

⁵ Овај тип миграције је карактеристичан за шири балкански простор (в. Hristov 2008: 215–230, Hristov 2012: 11–26).

⁶ Емпиријски материјал показује да се дешава да жена и деца живе у Београду док мужеви, тј. очеви одлазе на *печалбу* у Црну Гору или неку од држава ЕУ.

тални државни ентитет.⁷ У образложењу се наводи да је Гора била самостална општина са седиштем у Драгашу све до 1999, односно све до доласка снага КФОР-а, и да је велики број Горанаца који су били запослени у здравству, школству и полицији остао тада без запослења или су били под различитим врстама притиска.⁸ Судаћи по томе, у питању је била принудна миграција.⁹ Поједини саговорници поменути период наводе као пример најбројнијег исељавања појединаца и породица из Горе. Сматра се такође да се није десило до тада да Горанци „(...) пођу у свет као прогнана лица“ (Hasani 2003: 62). На интензивно исељавање из Горе је свакако утицала и политичка ситуација у Србији и региону крајем 20. века и почетком 21. века (в. Radović 2009, Žikić 2013).¹⁰ Судаћи према овде наведеним изворима – интензитет и обимност миграција су у највећој мери подстакнути управо поменутом кризом, која може да се посматра и као сегменат постсоцијалистичке транзиције у Србији и региону (в. Radović 2009, Erdei 2010: 109–128, Žikić 2013).

Навела сам да Гора представља средину у којој су миграције перманентно присутне. „Општа кретања за процене броја становништва у општини Драгаш указују да се тај број смањује и то, у великој мери, због миграција у иностранство и у веће урбане центре на Косову (као што су Призрен и Приштина) који нуде веће образовне и привредне прилике и обећавају већи животни стандард“ (Plan razvoja opštine Dragaš, 31 str. www.ks.undp.org). Појединци и породице су се исељавали у градове у Србији, Хрватској, Словенији, односно у места која су имала развијену привреду и која су пружала могућност бржег и лакшег проналаaska посла (Hasani 2011: 315). Државе западне Европе су такође врло привлачне за имиграцију, нарочито крајем 20. и почетком 21. века. Саговорници такву емигрантску стратегију доводе у везу са стабилном

⁷ Промене су економске – затварање фабрика, а самим тим и немогућност стицања зараде (в. Derans, Žeslen 2011, Schmidinger 2013) и политичке природе – формирање политичких странака које су конфронтиране и по питању етничког идентитета Горанаца, као и по питању формирања и осамостаљивања посебне општине у Гори са седиштем у Драгашу (в. Derans, Žeslen 2011).

⁸ Деранс и Жеслен у вези са том ситуацијом пишу: „Случајеви дискриминације нису ретки, а добити посао кад је више од 50% житеља нове државе незапослено равно је чуду.“ (2011: 31) И настављају: „Будући да их једни сматрају Албанцима који говоре једним словенским дијалектом, а други издајницима који су се продали Србима, Горанци производе предрасуде (...), попут свих мањинских народа који су запали у замку укрштених идентитетских захтева“ (loc.cit.).

⁹ При изношењу ове поставке имам у виду да је потребна велика обазривост када је реч о оправданости одређивања која је миграција више или мање *принудна* (в. Josipović 2013: 71–85).

¹⁰ У питању је пре свега увођење вишестраначког политичког система и у вези са тим формирање политичких странака чији се програми тичу и питања (ре)дефинисања етничког идентитета Горанаца, односно доводе до подела унутар горанске заједнице у Гори. НАТО интервенција такође представља део политичке кризе коју бележимо крајем 20. века у Србији (в. Vait 2000: 45–48, Derans, Žeslen 2011, <http://mlicanin.weebly.com/gora-xxi-vek.html>).

економијом и већом могућношћу запослења, као и стицања веће зараде у државама ЕУ у односу на Србију.

Тако је, према речима једног саговорника,:

„Преко две хиљаде емигрирало у земље западне Европе, од Италије до Исланда су стигли.” (м. рођен 1940. године)

Саговорници такође наводе да се појединци и породице најчешће одлучују да имигрирају у онај град и државу у којој већ живи и ради неко од њихових најближих рођака, комшија или пријатеља. Уједно се руководе мишљу да ће им мрежа сродника и пријатеља омогућити да се лакше и брже снађу у новој средини. Тако се дешавало да се у један град досели такорећи читаво село, о чему сведочи и следећи исказ:

„У Новом Саду има шездесет домаћинстава из мог села од укупно осамдесет. Од осамдесет остала су само три домаћинства у селу“ (м. рођен 1940. године).

Тако се и у овом случају показало да „економски моменат, иако важан, није једини који људе покреће и подстиче на миграције“ (Antonijević 2013: 25), већ „да је процес доношења одлука о одласку на живот и рад у другу земљу осетљив на многе социо-културне утицаје“ (loc.cit.). Наведено потврђује претпоставку изнету на почетку излагања да ни један од макро- и микрофактора не утиче на миграције самостално и изоловано већ у садејству са осталима. Сматра се да „када миграције постану преовлађујуће унутар неке заједнице, оне почну да мењају вредности и културну перцепцију заједнице на такав начин да увећавају вероватноћу будућих миграција“ (Antonijević 2013: 24). Судећи према исказима саговорника, то се дешавало и у случају економске миграције из Горе. Навела сам да су миграције из Горе у знатној мери подстакнуте економском ситуацијом у Гори, а просперитет миграната који су се враћали кући за празнике и годишње одморе додатно је подстицао појединце да и сами емигрирају. На утицај поменутог фактора упућује и следећа констатација: „емиграција из општине Драгаш у друга места на Косову, друге земље бивше Југославије или у друге европске земље имала је већи импакт на резидентно становништво од евидентираног“ (Plan razvoja opštine Dragaš, str. 26 www.ks.undp.org), али и резултати истраживања француских (Derans, Žeslen 2011) и аустријских научника (Schmidinger 2013).

Навила сам да су миграције из Горе у Србију, тј. у Београд постојале током читавог двадесетог века и да се повећана интензивност и обимност миграција током 1999. и почетком 21. века доводи у везу са НАТО интервенцијом (1999. године) и ратом на Косову, као и са политичким промена насталим у Гори након проглашења Косова као самосталног државног ентитета (2008. године). У питању је миграција која се може посматрати као „резултат политичког превирања и рата“ (Lucassen 2009: 20). У вези са том ситуацијом један од саговорника наводи:

„1999, 2000, 2001. и 2002. година, значи то су биле миграције из безбедносних разлога, касније из економских. Из

безбедносних разлога ја сам морао да напустим Гору.“ У образложењу се наводи: „Свима се претило на свој начин“ (м. рођен 1940. године).

Тадашњу образовну политику коју је администрација Косова спроводила у Гори, али и непостојање адекватне помоћи и заштите основних људских права од стране Републике Србије, односно њених надлежних институција, саговорници наводе као један од разлога бројног исељавања Горанаца из Горе у том периоду, о чему сведоче и подаци у литератури (Derans, Žeslen 2011: 103–113). Интензивније исељавање читавих породица из Горе у том периоду можемо да сагледамо и као последицу економске и политичке кризе у Србији. Саговорници наводе да поједини припадници горанске заједнице због економске кризе 90-их нису могли да зарађују онолико колико је било неопходно да издржавају своју породицу у Гори. Проблем су настојали да реше тако што су се сви чланови породице преселили и настанили у Београду.

Сматра се да се мигранти често суочавају са различитим културама које се уједно разликују од њихове и да услед тога треба да развијају нове начине комуникације, што може да доведе до асимилације или интеграције, али и сегрегације или маргинализације (Roth, Brunnbauer 2009: 5). „Подаци који сведоче о прекоокеанској миграцији у 19. веку, као и они који се односе на савремене миграције, показују да оне имају за последицу сложене процесе социјалних и културних промена како у средини емиграције тако и имиграције“ (loc.cit.).

Имајући наведено у виду, у наставку текста анализирам везу између економске и политичке кризе и миграција, као и промена насталих у употреби горанског говора и организовању *горанске свадбе*.

Горански говор у Београду

Миграцију Горанаца из Горе у Београд можемо да посматрамо у извесном смислу као пример миграције из једне језичке заједнице у другу (енг. *cross community migrations*) (Lucassen 2009: 16), с тим да заједница имиграције у погледу језика није у потпуности *друга* јер Горанци знају и користе српски како у Гори (в. Dalifi 2000: 63–66), тако и у Београду (в. Ђорђевић Црнобрња 2014 (а): 101–116). Другим речима, припадници горанске заједнице који живе у Београду користе горански и српски идиом. У погледу употребе једног и другог идиома постоји разлика с обзиром на то да се горански најчешће користи само у оквиру породице, односно првенствено у приватном окружењу. Српски се користи – за разлику од наведеног – првенствено на јавним местима (посао, продавница, банка, здравствене установе и сл.). Таква ситуација је донекле разумљива уколико имамо у виду да је српски службени и већински језик у Београду.

Оно што се у контексту овог истраживања чини посебно значајним јесте питање зашто припадници горанске заједнице скоро да и не користе горански у међусобној комуникацији на јавним местима, односно у нефор-

малним ситуацијама, и да ли се наведено може посматрати као последица економске и политичке кризе или је у питању нешто друго.

Саговорници наводе да се српски идиом одувек користио на јавним местима не само због тога што је у питању службени језик, већ и због тога што већинска популација не разуме горански говор. Сматрају да, самим тим, нема потребе да на јавним местима користе горански. Један од саговорника у вези са тим истиче:

„Верски нам је забрањено да говоримо кад је присутна особа која не разуме“ (м. рођен 1954. године).

У образложењу додаје да их верска правила обавезују да у средини у којој живе користе језик већине.

Употреба српског идиома на јавним местима је разумљива донекле, али ипак оставља простора и за разматрање питања језичке и етничке мимикрије. Саговорници такође истичу да горански не користе на јавним местима и због тога што не желе да их припадници већинске заједнице идентификују као другачије од себе и јер постоји потреба за мимикријом:

„Често пута је – дај да наставимо, да не откривамо да смо нека посебност овде, има те мимикрије. Та мимикрија је управо – зашто да одскачем од средине?“ (м. рођен 1940. године).

„Горанци имају ту особину, та, та мимикрија, да могу да се уклопе у средину. Не можете га препознати да је он, значи језик добро зна, све је то услов да ви будете прихваћени“ (м. рођен 1950. године).

Потреба за језичком и етничком мимикријом је била присутна нарочито у периоду непосредно након што је Косово прогласило самосталност. Саговорници памте да су у том периоду поједини припадници горанске заједнице били изложени претњама и насиљу у Београду, о чему сведоче и текстови објављени у појединим медијима.¹¹ Насиље те врсте навело је већину припадника горанске заједнице да буду обазривији приликом комуникације на јавним местима, пре свега у градском превозу и на улици.¹² Судаћи према наративима саговорника, потреба за језичком, а једним делом и етничком мимикријом је увек била присутна, с тим што је постала израженија услед политичке тензије и кризе коју пратимо у Србији и на Косову у првој деценији 21. века.

¹¹ <http://www.novosti.rs/vesti/beograd.74.html:367956-Beograd-Putnik-izboden-jer-nije-dobro-pricao-srpski>

¹² Наведено доводим у везу са претходно изнетим податком да средина у којој је истраживано горански говор не препознаје као говор припадника горанске заједнице. Слично томе, дешава се да *Други* припаднике горанске заједнице не идентификују као Горанце. Таква идентификација може да се посматра као узрок појаве различитих непријатности са којима су се Горанци сусретали у Београду (в. Ђорђевић *Crnobrnja* 2014 (а): 101–116; Ђорђевић *Crnobrnja, Krel* 2014: 765–778).

Сматра се такође да на смањени интензитет и обим употребе горанског у приватном окружењу највише утиче употреба српског идиома у оквиру те сфере комуникације. Период који је прошао од имиграције до момента истраживања није исти код свих саговорника. Упркос томе не увиђам да је утицај дужине боравка изван Горе, односно у Београду, знатније утицао на промене у употреби горанског говора у приватној и јавној сфери. На слабију употребу горанског у оквиру приватне сфере наилазим пре свега код треће генерације досељеника (потомци оних емиграната који су се доселили у Београд 60-их и 70-их година 20. века). Слабију употребу горанског код треће генерације доводим у везу са чињеницом да су рођени и одрасли у средини у којој је већински језик српски. Они га, самим тим, користе такоређи свакодневно и то на почетку само на јавним местима, а потом и у приватном окружењу, о чему сведочи, између осталих, и следећи исказ:

„Са децом сад смо почели да причамо српски, због малог, меша речи у школи. Напише две на српском, па једну на горанском. Учитељица нас је замолила да због њега говоримо и српски“ (м. рођен 1954. године).¹³

Сличну ситуацију бележим и код прве генерације досељеника који су се доселили у Београд током или непосредно након 1999. године. Употреба српског идиома у оквиру приватне сфере од стране тих досељеника се доводи се у везу са њиховим настојањем да се: „брже и лакше уклопе у нову средину“ (м. рођен 1950. године).

Судећи према наведеном – економска и политичка криза немају директан и знатнији утицај на обимнију и интензивнију употребу српског идиома у оквиру приватне сфере комуникације. У питању су пре свега ставови и схватања миграната да ће им већа језичка компетенција на српском омогућити бржу и лакшу интеграцију у већинску заједницу.

Горанска свадба

Саговорници сматрају да је свадба која се организује у Гори „права горанска свадба“ јер садржи све елементе *горанске свадбе* и симболе који се сматрају важним обележјима горанске заједнице и идентитета.¹⁴ *Горанска свадба* има значајну улогу у конструкцији етничког идентитета. Она, између осталог, доприноси постојању симболичке границе МИ/ОНИ. Организовати свадбу у Гори и даље представља императив већини Горанаца неvezано за то да ли су емигрирали из Горе пре четрдесет, двадесет или пре само неколико година. Колико је свадба значајан догађај у животу појединца и заједнице говори и податак да се неретко дешава да се за свадбу потроши сва

¹³ Саговорник у ствари говори о искуству које имају са унуком који је у првом разреду основне школе.

¹⁴ У вези са тим видети: Divac 1995: 186–200, Nikolić 1995: 167–185, Hasani 2003: 39–46, Đorđević Црнобрња 2014 (b): 261–273.

уштеђевина. Трошкови *горанске свадбе* могу да износе 1000 и више евра (в. Hasani 2003: 39–46, Derans, Žeslen 2011: 41–49, Đorđević Crnobrnja 2014 (b): 261–273).

С обзиром на напред казано, поставља се питање – да ли су и како су економска и политичка криза и миграције утицале на промене у организацији *горанске свадбе*? Саговорници у својим описима *горанске свадбе* истичу да се она организује најчешће лети, током годишњих одмора и распуста, и да обично траје три дана, тј. током викенда. Уједно додају да Горанци који живе изван Горе настоје да организују свадбу лети када су на годишњем одмору (в. Derans, Žeslen 2011: 29, 45) и да су свадбе трајале дуже у периоду када је већи број Горанаца живео у Гори.¹⁵ Саговорници уједно наводе да није неуобичајено да се сваког викенда организује нека свадба у селу. Изнимку у том погледу представља период Рамазанског поста, јер се тада не практикује организовање свадби. Период у којем је могуће организовати свадбу диктира и време њеног трајања. Сматра се такође да је смањење броја дана током којих траје свадба утицало на то да долази до спајања појединих обредних радњи и сегмената ритуала (в. Hasani 2003: 39–46). Судећи према наведеном, утицај економске кризе на организацију и прославу саме *горанске свадбе* постоји, али није увек у директној вези са њом. Кризу можемо да посматрамо као фактор који је директно утицао на миграције, а индиректно на период трајања саме свадбе и на промене у ритуалним радњама.

Непосредна последица политичке криза која наступа крајем деведесетих, тачније током 1999, јесте изостанак организације *горанске свадбе* у центру селу, односно на отвореном простору. Саговорници у образложењу такве ситуације наводе да је до тога долазило из безбедносних разлога и додају да су се свадбе, које су организоване у том периоду у Гори, одвијале у ресторану. Свadbено весеље је због тога трајало краће, тј. један дан. Осим тога, изостају поједини сегменти ритуала, и то пре свега они који се изводе на отвореном (играње кола у центру села, обилазак невесте на коњу око села и томе слично), док се остали спајају (в. Djordjevic Crnobrnja 2015). Саговорници наводе да су „праве горанске свадбе“ почеле поново да се организују од 2003. године па надаље, односно од онда када је безбедносна ситуација у Гори постала боља.¹⁶ Уједно истичу да од тог периода па надаље почиње да се практикује и венчавање у џамији. У образложењу додају да таква пракса није уобичајна, али да је чешћа у односу на период социјализма. Поновно увођење праксе венчавања у џамији може да се посматра као последица утицаја социополитичке кризе на промене у перцепцији и начину испољавања религијског

¹⁵ У вези са тим је потребно казати да свадба представља могућност да се Горанци који живе изван Горе сретну и друже, али и да се стварају нова познанства и пријатељства. Свадба је такође прилика за упознавање будућих брачних партнера. На основу података из литературе и емпирије којом располажемо, могу да констатујем да се Горанци углавном венчавају унутар своје заједнице (етнички хомогени бракови).

¹⁶ То значи да су одређени делови свадбе (ритуали и обредне радње) само привремено били скраћени, измештени или изостављани.

идентитета миграната. Оно што превазилази оквире овог рада, а што свакако треба узети у обзир приликом свеобухватније анализе питања ревитализације религијског идентитета миграната јесте у којој мери промене у оквиру религијског контекста могу да се сагледају као последица живота у емиграцији.

Закључак

Миграције из Горе имају одређен континуитет, с тим да су економска и политичка миграција крајем 20. и почетком 21. века биле интензивније и захватиле су већу популацију становништва од претходних. Томе су у знатној мери допринеле економска и политичка криза у Србији крајем 90-их и у првој деценији 21. века. У том погледу можемо да закључимо да је економска криза у Гори и у Србији трајала један дужи период од политичке, али да је упркос томе њен утицај на интензитет и обимност миграција из Горе мањи у односу на утицај политичке кризе. Другим речима, економска криза доводи до индивидуалних миграција – исељавају се пре свега појединци и породице који су највише погођени кризом јер, упркос томе што она представља колективни феномен, не делује на све грађане подједнако, док политичка криза, а пре свега рат, доводе до миграција породица и исељавања читавих села. Другим речима, миграција истовремено захвата већу популацију становништва. У вези са тим је потребно казати да су економска и политичка криза имале за последицу трајно исељавање Горанаца из Горе, о чему сведоче и статистички подаци. У том погледу можемо да пратимо разлике између сезонских миграција мушке популације које су биле присутне нарочито до 70-их година 20. века и трајног исељавања појединаца и породица које постаје интензивније од 80-их година 20. века и надаље, а добија карактер масовних миграција након 1999. године. Трајно исељавање се може посматрати као последица економске кризе, с тим да је политичка криза допринела томе да та врста миграција задобије карактер масовних миграција. Разлике које констатујем по питању утицаја економске и политичке кризе на миграције се огледају и у могућности избора времена и простора миграције. Економска криза у том погледу оставља на располагању више времена за организацију миграције, како у средини емиграције, тако и у средини имиграције. Она се, у том смислу, може сматрати мање *принудном* у односу на политичку, поготово онда када политичка ситуација угрожава животну сигурност и безбедност.

Економска и политичка криза, као и миграције, утицале су и на промене у сфери културе. У тексту је анализиран њихов утицај на горански говор и свадбу. У вези са тим констатујем да је у употреби горанског говора дошло до промена у већој мери него код *горанске свадбе*. У том погледу могу да закључим да су значајније промене у оба културна сегмента настале управо услед политичке, а не економске кризе. То нас упућује на закључак да су миграције из Горе и промене у сфери горанске културе подстакнуте економском, а интензивирани политичком кризом и ситуацијом, како у Гори, тако и у Србији. У наставку истраживања остаје да се утврди да ли су промене у окви-

ру културне праксе утицале на промене у сфери етничког и религијског идентитета миграната.

Извори:

- Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji, Stanovništvo, Nacionalna pripadnost, Podaci po opštinama i gradovima, Republički zavod za statistiku. Beograd 2012.
http://www.praxis.org.rs/images/praxis_downloads/nacionalna%20pripadnost-ethnicity%202.pdf (preuzeto 24.6.2013.)
- <http://www.novosti.rs/vesti/beograd.74.html:367956-Beograd-Putnik-izboden-jer-nije-dobro-pricao-srpski> (preuzeto 7.5.2013.)
- www.mlicanin.weebly.com/istorija-gore.html (preuzeto 9.1.2015.)
- <http://mlicanin.weebly.com/gora-xxi-vek.html> (preuzeto 29.10.2015.)
- Plan razvoja opštine Dragaš za period između 2013. i 2023. godine. Program Ujedinjenih nacija za razvoj. Očuvanje biološke raznolikosti i upravljanje održivim korišćenjem zemljišta u opštini Dragaš.
www.ks.undp.org/.../Dragash/.../Ser_MDP%20Part%202%202013-2023

Литература:

- Antoniјевић, Dragana. 2013. *Stranac ovde, stranac tamo. Antropološko istraživanje kulturnog identiteta gasterbajtera*. Etnološka biblioteka knj. 75. Beograd: Srpski genealoški centar.
- Ahmetović, Behadin. 2000. „Samostalna opština Gora, potvrda samosvojnosti i osnova za očuvanje entiteta i identiteta Goranaca.“ *Goranci, Muslimani i Turci u Šarplaninskim župama Srbije. Problemi sadašnjih uslova života i opstanka* (ur. M. Bursać). Zbornik radova Geografskog instituta “Jovan Cvijić” 50: 55–57.
- Bielenin-Lenczowske, Karolina. 2010. „Different Models of Labour Migration in Contemporary Macedonia – or What Does *pečalba* Mean Today?“ Migration in, from, and to Southeastern Europe, Part 2, Ways and Strategies of Migrating. *Ethnologia Balkanica* 14: 11–26.
- Brettell, B. Caroline and Hollifield, F. James (ed.). 2000. „Migration Theory. Talking across Disciplines.“ *Migration Theory. Talking across Disciplines*. 1–26 str. New York and London: Routledge.
- Brettell, B. Caroline. 2000. „Theorizing Migration in Anthropology. The Social Construction of Networks, Identities, Communities, and Globalscapes.“ *Migration Theory. Talking across Disciplines*. 97–136 str. New York and London: Routledge.

- Dalifi, Mesip. 2000. „Aktuelni problemi školskog sistema u opštini Gora po dolasku snaga KFOR-a.“ *Goranci, Muslimani i Turci u Šarplaninskim župama Srbije. Problemi sadašnjih uslova života i opstanka* (ur. M. Bursać). Zbornik radova Geografskog instituta „Jovan Cvijić” 50: 63–66.
- Derans, Žan-Arno and Loran Žeslen. 2011. *Putovanje u zemlju Goranaca. Balkan, početak XXI veka*. Beograd: Medijska knjižara KRUG.
- Divac, Zorica. 1995. „Svadbene običaji u Sredačkoj župi i Gori“. *Šarplaninske župe Gora, Opolje i Sredska. Antropogeografsko-etnološke, demografske, sociološke i kulturološke karakteristike*. Knj. 40/II. Beograd: Geografski institut „Jovan Cvijić“ SANU. str. 195–202.
- Đorđević Crnobrnja, Jadranka. 2014. (a) „‘A zboriš našinski?’ – o upotrebi goranskog govora u Beogradu.“ *Antropologija* 2014 (2): 101–116.
- Đorđević Crnobrnja, Jadranka. 2014. (b) „‘Opšta mesta sećanja’ u okviru ličnog sećanja – na primeru svadbe u Gori.“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU* LXII (1): 261–273.
- Đorđević Crnobrnja, Jadranka, Krel, Aleksandar. 2014. „‘Internacionalizacija’ ličnih imena: Goranaci u Beogradu i Nemaci u Vojvodini.“ *Etnoantropološki problemi*, n. s. год. 9 (св. 3): 765–778.
- Djordjevic Crnobrnja, Jadranka. 2015. Crisis, migrations, culture – on the influence of the economic and political crisis on migration patterns of Gorani people and changes to their culture. (у штампи)
- Erdei, Ildiko. 2010. „Migrants of the Future – Serbian Youth between Imaginary and Real Migration.“, *Migration in, from, and to Southeastern Europe, Part 2, Ways and Strategies of Migrating*. Ethnologia Balkanica vol. 14: 109–128,
- Hasani, Harun. 1995. „Migracije stanovništva Gore“. *Šarplaninske župe Gora, Opolje i Sredska, Antropogeografsko-etnološke, demografske, sociološke i kulturološke karakteristike*. Knj. 40/II. Beograd: Geografski institut „Jovan Cvijić“ SANU. Str. 149–166.
- Hasani, Harun. 2000. „Migracije stanovništva šarplaninske župe Gora“. *Goranci, Muslimani i Turci u Šarplaninskim župama Srbije, Problemi sadašnjih uslova života i opstanka*. Knj. 50. Beograd: Geografski institut „Jovan Cvijić“ SANU. Str. 33–45.
- Hasani, Harun. 2011. „Goranies: A respected minority in Serbia, A persecuted minority in present-day Kosovo.“ *Minorities in the Balkans. State policy and interethnic relations (1804-2004)* (ed. Bataković D.). Special editions 111. Belgrade: Institute for Balkan Studies of the Serbian Academy of Science and Arts. Str. 311–322.
- Hasani, Suzana. 2003. *Etnološke karakteristike Šarplaninske Župe Gora*. Diplomski rad. Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu.

- Hristov, Petko. 2008. „Trans-border Exchange of Seasonal Workers in the Central Regions of the Balkans (19th – 20th Century).“ *Ethnologia Balkanica* 12: 215–230.
- Hristov, Petko. 2012. „Balkan Gurbet: History, Traditional Patterns and Cultural Dimensions.“ U: Sikimić, B., P. Hristov and B. Golubović (Eds.) *Labour Migrations in the Balkans. Studies on Language and Culture in Central and Eastern Europe (SLCCEE)*, Band 18:11–26. München-Berlin: VerlagOttoSagner.
- Idrizi Aljabak, Sadik. 2015. *Gora – jedan pogled unazad*. www.mlicanin.weebly.com/istorija-gore.html (preuzeto 9.1.2015).
- Josipović, Damir. 2013. „Pseudoprostovoljne migracije: primer sistema notranjih migracij v nekdanji Jugoslaviji.“ U: *Ars&Humanitas: Revija za umetnost in humanistiko*. Letnik 7, Št. 2 (2013): 71–85.
- Lucassen, Leo. 2009. „Towards a Comparative History of Migration and Membership in Southeast Europe (1500-1900).“ U: Migration in, from, and to Southeastern Europe, Part 1: Historical and Cultural Aspects. *Ethnologia Balkanica* 13: 11–41.
- Mindak-Zawadzka, Jolanta. 2007. „Gorani–„Local“ People?“ In: *Nationalities affairs* 31: 213–225.
- Mladenović, Radivoje. 2001. *Govor Šarplaninske župe Gora*. Srpski dijalektološki zbornik XLVIII. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti i Institut za srpski jezik SANU
- Nikolić, Desanka. 1995. „Etnokulturni stereotipi stanovnika Gore i Sredačke župe“. Šarplaninske župe Gora, Opolje i Sredska, Antropogeografsko-etnološke, demografske, sociološke i kulturološke karakteristike. Knj. 40/II. Beograd: Geografski institut „Jovan Cvijić“ SANU. Str. 169–174.
- Radović, Srđan. 2009. *Slike Evrope. Istraživanje predstava o Evropi i Srbiji na početku XXI veka*. Posebna izdanja Etnografskog instituta SANU knj. 67. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Roth, Klaus and Brunnbauer, Ulf. 2009. „Editorial.“ In: Migration in, from, and to Southeastern Europe, Part 1: Historical and Cultural Aspects. *Ethnologia Balkanica* 13: 5–6.
- Schmidinger, Thomas. 2013. *Gora: Slawischsprachige Muslime zwischen Kosovo, Albanien, Mazedonien und Diaspora*. <http://www.amazon.de/Gora-Slawischsprachige-zwischen-Albanien-Mazedonien/dp/3944690044>
- Thoma, Dimitra. 2010. „Understanding Migrants Experiences of Social Exclusion and Inclusion: the Case of Bulgarian Immigrants in Greece.“ U: Migration in, from, and to Southeastern Europe, Part 2, Ways and Strategies of Migrating. *Ethnologia Balkanica* 14: 27–47.

Vait, Ibro. 2000. „Goranci u svetlu razgovora u Rambujeu”. Goranci, Muslimani i Turci u Šarplaninskim župama Srbije. Problemi sadašnjih uslova života i opstanka (ur. M. Bursać). *Zbornik radova Geografskog instituta “Jovan Cvijić”* 50: 45–48.

Žikić, Bojan. 2013. *Slike u izlogu. Kulturne predstave o Evropskoj uniji kao sredstvo opisivanja paralelne stvarnosti stanju u Srbiji 1991–2011*. Etnološka biblioteka knj. 70. Beograd: Srpski genealoški centar i Odeljenje za Etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu.

Jadranka Đorđević Crnobrnja

“And they Reached Iceland” – Economic and Political Migration of Gorani from Gora

Migration from Gora have been almost always driven by certain economic and political situation, both in Gora and in the region. The migrations became more intense due to the economic crisis of the 1990s and the political changes in Kosovo during and after 1999. This paper discusses the impact of economic and political crisis in Serbia and in Kosovo in the late 20th and the early 21st century, on the migration of members of the Goranci community from Gora. The paper also deals with the impact of migration on changes in cultural practices among members of the first and second generation of Gorani in Belgrade.

Key words:

Gora, Gorani,
crises, migration,
cultural practice,
Belgrade

Мирјана Павловић

Етнографски институт САНУ, Београд
Mirjana.pavlovic@ei.sanu.ac.rs

Миграција становништва са територије Србије у Турску у историјској перспективи

Проблеми концепције истраживања

У првом делу рада хронолошки се прати исељавање становништва различите етничке припадности са територије данашње Србије на територију данашње Турске, док се у другом анализирају основне карактеристике свих таласа сумарно, као и предлози, перспективе и концепције будућих истраживања.

Кључне речи:

миграције, Срби,
Турци, таласи,
перспективе

Исељавање становништва с територије данашње Србије у Турску одвијало се вековима у више таласа, који су се међусобно разликовали не само по времену, већ и по типу миграције. Неке од њих биле су принудне, па и са елементима прогона становништва. Други тип су била спонтана исељавања, трећи представљају организоване, а четврти – договорене миграције, понекад и са одликама колонизације. Исељавањем је било обухваћено и сеоско и градско становништво, као и становништво које се разликовало по социјалном, верском, и етничком принципу.

Велике разлике настајале су и у процесу адаптације у земљи усељавања. Новодошли су насељавали различите области Турске, градске, као и сеоске средине, обично у групама према области из којих су долазили, али понекад и индивидуално бирајући, ако су били у могућности, пределе у којима су живели претходни досељеници.

На адаптацију у новој средини утицали у такође бројни фактори: време исељавања, тип миграције, социјални статус, верска и етничка припадност и сл. Свим досељеницима у Турску је било заједничко то да су покушавали да очувају своју веру, матерњи језик и традиционалне обичаје. Наравно, успешност прилагођавања је такође била различита, а многи досељеници у Турску су асимиловани, и то опет у различите етничке групе.

Миграције српског становништва

Још у византијском периоду средином VII века цар Константин III преселио је нека словенска племена у Малу Азију. Међу њима, претпоставља се, било је и Срба са Балкана, а успомена на њих очувана је у имену града Гордосервона (Град Срба), касније Сервохорион (Српско станиште) у Битнији¹ (Dapičić 1978, 36). Исто тако, и византијски цареви из породице Комнина пресељавали су масе заробљеног српског становништва у Малу Азију. Тако их је, на пример, цар Јован II (1087–1143) као робље одвео у околину Никомедије², а његов син цар Манојло I (1118–1180) – у покрајину Сердике³ (Jireček 1978, 124).

Ипак, прича о масовнијим миграцијама из данашње Србије у Турску почиње за време територијалног проширења Османског царства на Балканско полуострво, када су Турци водили снажну колонизациону политику присилним премештањем становништва из новооснованих пограничних крајева у унутрашњост државе, а на њихово место доводили су турско становништво, често и из Анадолије. Основни узрок тих сеоба било је неповерење према борбеном стариначком становништву другачије верске и етничке припадности. Тако је султан Мехмед II Освајач (1432–1481)⁴ преселио 30.000 српских сељака као сужње у тридесет пет напуштених села у Турској. Е. Мушовић сматра да име Београдска шума, која је данас део Истанбула, датира из тог периода (Mušović 1981, 65). Многи други истраживачи, међутим, заступају другачије мишљење, о чему ће бити више речи у наставку рада.

Међутим, из периода турских освајања у нашој историографији највише пажње посвећено је повлачењу српског становништва пред турским надирањем на север према Сави и Дунаву, а затим и преко њих, и насељавању у Аустроугарске земље. Најпознатија је сигурно Сеоба Срба у Аустрију под вођством патријарха Арсенија Чарнојевића, која је, по речима С. Ћирковића, потиснула сећања и на све друге миграције које су ишле у том правцу (Ćirković 1990, 37). Исељавања која су ишла у супротном правцу, а тема су овог рада, била су још више занемарена, ако не и заборављена.

У време османлијске владавине нашим простором долазило је до више таласа присилних миграција, али и спонтаних исељавања становништва са територије данашње Србије на територију данашње Турске.

Најзначајније, у том смислу, јесте присилно одвођење српског становништва из Срема и Београда као робља у Турску, након што је Сулејман I

¹ Античка покрајина на северозападу Мале Азије.

² Антички град који се налазио на месту данашњег града Измит у Турској.

³ Данашња Софија, главни град Републике Бугарске.

⁴ Име Fatih – Освајач добио је након освајања Константинопоља, данашњег Истанбула

Величанствени⁵ (1494–1566) 1521. године заузео Београд. Они су насељени у ширу околину Цариграда – Истанбула, у једном кварту самог Истанбула, и у Малу Азију, на полуострво Галипоље. Њихов мукотрпан пут цариградским друмом – “док су крвавих ногу гмизали ка Цариграду” – заједно са светињама које су понели из београдских цркава описује, на основу казивања једног хроничара, Р. Самарџић: „Силян је народ излазио на пут између Београда и Цариграда да види прогнанике и поклони се иконама и моштима“ (Samardžić 1976, 87). Он претпоставља да је у поворци било „најмање две хиљаде мужева, жена и деце“ (87). Према И. Руварцу прогнаници су у Цариград пренели и светиње из Београдске цркве, што је обухватало: мошти св. Петке Параскеве, мошти св. Царице Теофаније и чудотворну и сребром обложену икону Мајке божије коју је, по предању, живописао јеванђелиста Лука (Ruvarcac 1881, 3). Султан је, врло прагматично, дозволио излажење народа на друм којим је колона пролазила и целивање моштију, икона и црквених утвари, под условом да се за то плати, а новац је ишао у царску ризницу. Исто тако, он је од цариградског патријарха тражио дванаест хиљада дуката да светиње не би бацио у море (Samardžić 1976, 89).

Како су досељени као робље, очекивало би се да су Срби у Турској били у потпуно подређеном душтвеном положају, односно да су живели без икаквих права и, самим тим, убрзано асимиловани. Историјски извори, међутим, говоре другачије. Срби досељени из Београда у Цариград у Београдску шуму били су задужени за чување и одржавање девет извора пијаће воде који су напајали читав Истанбул. Имали су статус „лични робови“ Сулејмана Величанственог и, као такви, многе повластице, посебно у плаћању пореза. Живели су у својим насељима издвојени од осталог становништва, а можда су се бавили и грађевинарством. Тако је Београдска шума – *Belgrad Omani*, која и данас постоји, добила име према њима. Поред тога, неки извори из тог периода наводе насеља Јени (Нови) Белград, Орта (Средњи) Белград и султан Белград, у којима су живели Срби (Matić 2012). По једном казивању, чија истинитост остаје под знаком питања, јер га нисам могла проверити у доступним историјским изворима, крајем 19. века они су због избијања куге присилно пресељени у оближње место Бехчекој. Назив места је турска кованица од речи *башта* и *село*. Многа запажања из тог времена сведоче да су Срби из Београдске шуме били и врсни баштовани, па отуда вероватно нови назив насеља. Према тим наводима, приликом последњег турско-грчког рата Срби су напустили и ово насеље и о њима нема више података, па се може претпоставити да су се претопили или у турско или у грчко становништво, у чије цркве су одлазили, јер својих нису имали (Исто).

Међутим, у енциклопедији Истанбула наводи се да, иако су основали село Белградчик (*Belgradcik Köyü*) у данашњој Београдској шуми, Срби су се из њега рано иселили, тако да се већ у 17. веку село помиње као грчко насеље.

⁵ Док је на западу добио име Величанствени због својих освајања, у Турској је Сулејман I познат под надимком Кануни – Законодавац због бројних реформи и закона које је увео у османлијску Турску.

У то време његови становници су се бавило воћарством, а убрзо су увидели и могућност да дођу до великих свота новца уступајући своје куће богатим и отменим Европљанима. Од XIX века у село почињу да долазе и богати Турци, тако да је оно постало омиљено излетиште, као и место за лов и забаву. Грци су напустили ово село и преселили су се у Грчку после потписивања Лозанског уговора 1922. године, али су пре тога све срушили „да камен на камену није остао“ (Göktürk 1961, 2476–2478)⁶. Слично наводи и Стојан Новаковић – када је 1898. године посетио село Београд, затекао је у шуми изван насеља црквицу с гробљем, али ни у њој, ни у црквеним књигама, као ни на гробљу није нашао никакве трагове који би сведочили о првим српским досељеницима. „Све је пропало и утопило се“ у грчку народност. Осим тога, он наглашава да је чуо „да је ту скоро село Београд опет расељено у друга места, зато што су сељани окривљени да не чувају довољно чистоту потока и језера“ (Novaković 1906, 253).

Наведимо и то да чак и о етничкој припадности протераног становништва из Београда постоје различита мишљења. Ниме, турски хроничар Феридун, који је водио дневник похода на Београд, записао је да су то били Срби, што је наша историографија, као што је већ наведено, прихватила и о томе проналазила бројне записе и материјалне доказе, док је аустријски историчар Хамер тврдио да су то били Бугари (Baysun 1961, 477).

Друга група досељеника настањена је између Једи куле и Силиври капије, око капије која се некад звала *Xylokerkos*, а данас Београдска капија (Baysun 1961, 477). С. Новаковић је око 1887. године посетио тај крај, који се звао Белиград мекала – Београдско насеље, али у њој није затекао српско становништво. Ипак, у кварту се налазила црква „Успенија св. Богородице, међу народом обично прозвана Београдска црква“. Он даје и детаљан опис цркве која је била „доста пространа, али прилично ниска (...) и (...) сиромашна“, као и четири престоне иконе за које су му свештеници рекли да су, по предању, донете из Београда (Novaković 1906, 253–255). Дероко, међутим, при својој посети Цариграду 1953. године, затиче Београдску малу, Београдску капију и Београдску улицу која до ње води и наводи да се „Стара грчка црква Успења у тој мали зове Панагиа-белиградиу или Теотокос-белиградиу – тј. Београдска Богородица“. Он детаљно описује, фотографише и скицира иконе које се налазе у цркви и закључује да ни икона Богородице, ни икона св. Ђорђа нису иконе донете из Београда 1521. године (Deroko 1955, 217–218, 220–221). Црква Београдске Богородице изгорела је у септембру 1955. године за време демонстрација у Истанбулу поводом Кипра (Radić 2008, 122).

Ипак, почетком XX века у Истанбулу је било Срба, о чему сведочи и податак да су неки од њих, будући да у Истанбулу није било њихове цркве, одлазили у српску цркву у Солону, на пример, због венчања. У црквеним

⁶ Најтоплије захваљујем професорки Мирјани Маринковић са Катедре за оријенталистику Филолошког факултета у Београду, која је превеле изворе на турском језику и тако ми омогућила њихово коришћење.

матикама у Солуну регистровани су као житељи Константинопоља (Blagojević 2012, 118).

Одисеја Галипољских Срба много је необичнија. Становници Галипоља веровали су да су из Јагодине, а то мишљење прихватио је и М. Филиповић у својој студији о њима (Filipović 2012, 31–32), као и П. Ивић на основу анализе њиховог говора (Ivić 2012, 566–426), мада њихову миграцију датира нешто касније у XVI или XVII век (426). На основу анализе касније доступних историјских извора више истраживача, међутим, сматра да су ове српске заједнице били пореклом из Срема (Bojanić-Lukić 2012, 653–656; Urošević 2012, 659–663; Emecen 2012, 238 и др.).

Временом, живећи у окружењу турског и грчког становништва, у многим каснијим пописима поред српских имена почињу да се јављају и турска и грчка, што говори о њиховој исламизацији и још већој хеленизацији. Ипак, већина њих је невероватна четири века успела да очува свој етничитет. Тако се једна већа група 1914. године враћа у Србију, али уз велике проблеме и лутања. Већина се ипак насељава у околини Јагодине. Верујући да је њихово насеље Бајрамич након Првог светског рата припало Грцима, они се враћају у своје место (Filipović 2012, 24–25). Коначном поделом између Турске и Грчке, Бајрамич је припао Турској, па га Срби поново напуштају и после више перипетија на путу, долази до ремиграције у матицу. Власти Краљевине СХС 1100 особа насељавају у напуштене турске куће у варошици Пехчево, у данашњој источној Македонији (26–27). Приликом повратка у матицу дошло је чак и до присилног задржавања у Солуну. Анализом матичних књига у солунској парохији Светог Саве у Солуну, Г. Благојевић открива да су избеглице из Галипоља двадесетих година XX века у Солуну живеле „код српских штала“ (Blagojević 2012, 125–126). Потомци галипољских Срба у Пехчеву су и 1937. године, када их је проучавао М. Филиповић, чували свест о свом пореклу, језик и низ обичаја (28–124). Необичан феномен је да су ови становници после четири века очувања свог етничког идентитета у Турској, а затим и у Краљевини Југославији, после 1941. године и бугарске окупације те области, затим успостављања Републике Македоније, а потом и самосталне Македоније, изгубили свој језик и идентитет. На надгробним споменицима до Другог светског рата види се да су сахрањивани под старим презименима на „ић“. После Другог светског рата на гробницама истих породица пишу презимена која се завршавају на „ски“. Према попису становништва из 2002. године у Македонији тек 12 становника Пехчева изјаснило се као Срби (Čelaković 709–716).

И касније су Турци одводили Србе као робље у Турску за време ратова које су водили са хришћанским силама, пре свега Аустроугарском, и то из подручја Подунавља и Посавине.

Други тип принудног насељавања Срба у Турску био је данак у крви. Као што је познато, од прикупљених дечака стваране су елитне јаничарске јединице, одане само султану. Иако строго васпитани у војничком и исламском духу, неки од њих нису заборављали своје порекло, а најпознатији пример је Мехмед-паша Соколовић.

С друге стране, султан Сулејман Величанствени пресељавао је на Балкан анадолске номаде јер су били склони брзом привикавању на нове услове, а многи од њих доведени су на тај простор после гушења њихове побуне из 1602. године (Мушовић 1981, 65).

Миграција турског становништва

Неколико следећих узастопних таласа са територије данашње Србије у потпуности се разликују од претходних, првенствено јер обухватају Турско, односно муслиманско становништво. Навешћу прво основне таласе исељавања, а затим, у најкраћим цртама, њихове основне карактеристике, заједно са основним одликама адаптације становништва у новој средини.

Прво талас се јавља након продора српских устаника и Аустријанаца у Аустријско–турском рату (1683–1699) у дубину српске територије, када је забележена масовна сеоба муслиманског становништва. Тада су формиране и посебне махале у Једрену и Истанбулу, које и данас носе назив Нови Пазар (Јани Базар) (Мушовић 1981, 66).

Следе многобројни таласи који почињу након Првог српског устанка и трају још увек, а у појединим годинама попримају карактер правих сеоба (1804–1812, 1833, 1836, 1877–1879, 1882, а затим 1903, 1912–1914, 1924–1925). Поред миграција из Србије, било је и оних из Босне и Херцеговине, Црне Горе и Македоније. Број исељеног становништва са ових територија у 19. и почетком 20. века немогуће је одредити, а миграција је, поред етничких Турака, обухватала и Албанце и исламизирано словенско становништво.

Према В. Чубриловићу, муслиманско становништво у Србији морало је три пута напуштати своје домове током XVIII века, те он сматра да јето један од главних разлога њиховог политичког и привредног слабљења (Ћубриловић 1958, 49). Њихова ситуација још више је погоршана у време борбе Србије за независност. Тако су, након Карађорђевог устанка 1804. године, устаници већ у пролеће и лето 1805. године покушали да очисте цео Београдски пашалук од Турака (Stanojević 1926, 324), али после гушења устанка 1813. године, Турци заводе страшан терор у пашалаку: „скоро сваког дана десетинама и стотинама људи је мучено и убијано“ (340). Стога у то време српско становништво бежи из Пашалука, а турско, односно муслиманско становништво се враћа. Међутим, због великих економских губитака током претходних исељавања, а Турци се више нису могли опоравити и у наредним годинама су били „осуђени на животарење“ (Ђорђевић 1984, 239–240).

Након Другог српског устанка Милош Обреновић је више пута покушавао да што пре исели све Турке, па је поводом тога слао и више захтева Порти. Турска је, међутим, стално одбијала те захтеве, али је, ипак, број Турака у Београдском пашалаку стално опадао. Те миграције су, међутим, како каже Т. Ђорђевић „биле нерегуларне и зависиле су од личне воље Турака“ (247). Дакле, исељавање у овом таласу ипак спада у категорију спонтаних миграција јер, иако је било притисака и лоше друштвене атмосфере у српском

окужењу, што је изазивало страх код Турака, није постојала законска обавеза да они напусте Србију.

То је управо основна карактеристика следећег таласа. Наиме, након Једренског мира између Русије и Турске (1829. године), султан је морао да прихвати организовано исељавање Турака из Србије. Тако је Хатишерифом из 1830. године било предвиђено да Турци не могу више становати у Србији, осим у градским гарнизонима, као и да своја имања распродају и да се иселе из свих села до 1834. године. Могли су остати само у селима која су директно била везана за градове. Дакле, то су биле систематске акције током којих је већина Турака напустила Србију. Изузетак је представљало двадесетак села из Соколске нахије (Stojanović 1994, 118, 122). Ипак, и поред отпор који су пружала, и та села су присилно исељена у лето 1834. године (123).

Како су Турци и даље одуговлачили са исељавањем, донет је нови хатишериф 1833. године, којим је одређен нови рок од пет година да се Турци варошани иселе из Србије. Ипак, и после овог рока у Србији је остало више хиљада Турака – Муслимана, нарочито по градовима: Београд, Шабац, Смедерево, Кладово и др. (Đorđević 1984, 248-249).

Михајло Обреновић се такође трудио да исели Турке из Србије и дефинитивно реши турско питање, јер је присуство Турака сматрано неподношљивим у Србији. Решавање тог питања убрзао је познати инцидент на Чукур чесми и турско бомбардовање Београда са Београдске тврђаве након тога. Да би се смирили сукоби у Србији, одржана је конференција у истанбулском предграђу Канлица 1862. године, на којој је одлучено да се турско становништво исели из Београдског пашалука, а да се градови Соко и Ужице поруше (Milićević 1994, 295). Турска је ипак задржала гарнизоне у Београду, Шапцу, Смедереву и Кладову (Stanojević 1926, 370). Тим споразумом је такође предвиђено да Србија мора да плати Порти одштету за исељавање Турака у износу од девет милиона гроша. Тада је један део Турака отишао из Београда у Турску и у близини Цариграда основао село истог имена (Bandžović 2001, 5). Овај навод, дакле, представља треће становиште о настанку села Београд у Београдској шуми у Истанбулу.

Дакле, први таласи после ослобођења Србије од турске власти имали су карактер бежаније и прогона, а обухватили су етничке Турке, али и муслиманско становништво уопште. Исељеници су се насељавали у Босну, али и Турску. Иако су се враћали у матицу, како су дужи период провели на овим просторима, нису се баш увек лако сналазили у културном окружењу матице. О томе, међутим, има најмање података.

Најважнија карактеристика миграција након Првог и Другог светског рата јесте да се одвијају на основу међудржавних уговора између држава Турске, с једне стране, и Краљевине Југославије, односно државе ФНРЈ, с друге стране. Србију тада у већем броју напушта муслиманско становништво које, поред ипак мањег броја етничких Турака, обухвата и Албанце, као и један број исламизираних Срба, у време Првог светског рата најчешће називаних конвертитима.

Према званичним статистичким подацима Краљевине Југославије, у периоду од 1927–1939. исељено је из Југославије у Турску 19.278 особа (Мушовић 1981, 68). Податак је непрецизан јер обухвата само случајеве у којима је поштована процедура, док је већи број илегалних исељеника незабележен, чиме је, с једне стране, потцењен њихов стваран број, а с друге стране, омогућена је политичка инструментализација других извора, која број миграната доводи до невероватних вредности. Узрок исељавања био је, с једне стране, економски фактор, јер је уништењем феудалних односа већи број муслимана остао без прихода, па је био принуђен да се преоријентише на занатство и трговину. Осим тога, постојали су и политички притисци према „нелојалном становништву“, који кулминацију достижу средином двадесетих година, када је укинута њихова партија, као и највећи број средњих верских школа, а долазило је и до отвореног мешања државе у послове Исламске верске заједнице. Велики утицај је имала и пропаганда обе државе. Наиме, Југославија је покушавала да се реши, како је сматрала, нелојалног становништва и добије земљиште за колонизацију свог становништва из других крајева, док је Турска „подесним становништвом“ насељавала крајеве из којих су претходно протерани Курди, Јермени и Грци. Кулминацију подстицаја за исељавање у обе државе представља југословенско-турска конвенција из 1938. године, којом је предвиђено исељавање 40.000 муслиманских породица у Турску (Јовановић 2008, 63). Њену реализацију, између осталог, омео је и Други светски рат.

Исељеници ових таласа претежно су насељавали област Егејског и Мраморног приморја. Са становишта Турске, ова два последња таласа имала су одлику колонизације, јер је Турска насељавала пределе који су остали празни после исељавања Грка.

Међутим, иако су у хрлили у Турску под утицајем пропаганде и превеликих очекивања, њихова адаптација у реформисаној Турској Кемала Ататурка била је скопчана с бројним проблемима и готово немогућа.

Током Другог светског рата и непосредно после њега исељавала се тзв. политичка емиграција, која се није мирила са променом државног уређења у Југославији. Масовније исељавање настаје након 1950. године, посебно након 1954. и траје до 1970. године. Поред Турака и Албанаца из Македоније, миграција обухвата и Муслимане из Санцака. Исељавало се на основу отпуста из држављанства Југославије и васике (дозволе) која се добијала преко турске амбасаде у Београду на основу доказа о турској припадности, за шта је често било довољно и познавање десетак турских речи (Мушовић 1981, 68). Тачан број исељеника овог таласа немогуће је утврдити, али је сигурно да је увелико преувеличан број од 190.000, који објављују турске новине „Хуријет“ од 18. априла 1978. године (69). Као и у претходном таласу, главни узроци исељавања су економски и политички фактор, највише повезани са аграрном реформом, колективизацијом и национализацијом, које су спроведене у социјалистичкој Југославији. Осим тога, значајно је утицао и верски фактор, а дозволе су се добијале и на основу спајања породица, при чему је породица веома широко схватана.

Исељеници овог таласа већином су се настањивали у градовима Истанбул, Измир, Бурса и др. Због лоше прихваћености и отежане адаптације формирали су посебна насеља у тим градовима: у Истанбулу – Кучукој и Пендик, у Измиру – Буду и сл. Многи су врло брзо одлазили и у западноевропске земље на привремени рад, а новац слали породицама у Турској (74).

Последњи талас од деведесетих година 20. века, односно од избијања кризе и ратова на подручју бивше Југославије, иако бројчано није био мали, био је неорганизован, односно спонтан. Чини се да ти исељеници једини имају неретке и непосредне контакте са земљом из које су се иселили. Исто тако, иако су сматрали да одлазе, ако не у матицу, онда бар у блиску културну средину, ипак се, ни након дужег периодаведеног на овим просторима, нису баш увек лако сналазили у новом окружењу, па су се неки враћали, али о томе има најмање података.

Коментар

Проблеми истраживања вишевековних миграција, каква су описана исељавања становништва с територије данашње Србије у Турску, врло су комплексни. Немогуће је најпре, с једне стране, одредити број миграната у појединим таласима, као ни број становништва данашње Турске пореклом из данашње Србије или бивше Југославије. Е. Мушић, на пример, процењује да у данашњој Турској живи око 2 милиона потомака исељеника са југословенског подручја, као и да се они могу наћи скоро у сваком месту ове велике земље (70–71). Други проблем представља то што је миграција обухватала различите етничке групе: Турке, исламизирано словенско становништво, Албанце, мада поменути аутор сматра да је највише било исламизираних Срба. У земљи исељавања они су називани различитим именима – Мухацири, Мухамеданци, Турци, конвертити, муслиманско становништво, Муслимани (у смислу етничке одреднице), Босанци и Бошњаци. Е. Мушовић сматра да су се они и раније међусобно називали Бошњацима, а и данас је то најчешћи случај, бар судећи по литератури. Други, пак, сматрају да се они осећају Муслиманима, али у етничком смислу. Различити путници, који су и раније с њима долазили у контакт, као и наши туристи којих је данас све више у Турској, пак сведоче да су неретко наилазили и на појединце који свој матерњи језик најчешће означавају као „наш језик“, без било какве етничке одреднице, а неретко и српски језик. Осим тога, у прошлости у већем броју, а данас само спорадично, могу се срести и особе које се осећају и неформално изјашњавају као Срби муслиманске вере. Они изазивају највише контраверзи, па и врло негативних коментара, како међу Бошњацима и Турцима, тако и међу Србима, и то како у прошлости, тако и данас. Неке од таквих коментара могуће је пратити и на друштвеним мрежама („Pamte korene“). Исто тако, познато је да је међу обичним становништвом код нас уврежено мишљење да су Срби припадници само православне вере и евентуално атеисти. Такво становиште заступа и Српска православна црква. Ипак, треба имати у виду да су поистовећивањем верске и

националне припадности Срби изгубили одређени део припадника који су се осећали и изјашњавали као католици и муслимани.

У Турској су, међутим, сви досељеници регистровани као Турци, јер та земља ни раније, па ни данас, није законски препознавала етничке мањине или их је врло рестриктивно признавала. Осим тога, исељеници су били приморани да промене своја имена и узму турска. Нека минимална права у Турској су, ипак, признавана само верским мањинама.

Адаптација становништва са ових простора у Турској одвијала се у врло сложеним условима. Иако је већина исељеника одлазила са великим обећањима и очекивањима бољег живота, досељеници су се, после Ататуркових промена у Турској, суочавали са сасвим другачијом друштвеном ситуацијом и Оријентом другачијим од онога који су замишљали. То се посебно односило на корените промене традиционалног друштва и потенцирање световних аспеката нове турске државе, са све већим ограничењима утицаја исламских институција на друштво у целини (укидање феса и фереџе). Стога су се најчешће груписали у покушајима да очувају свест о пореклу, матерњи језик, некад и у 4. генерацији, своје традиционалне обичаје (свадбене обичаје, мобе, прела и сл.), затим језички фолклор (народне песме, доскочице, приче и шале), народне игре и сл. Све то је у немалој мери и данас видљиво у њиховим заједницама у Турској, посебно у сеоским срединама, иако никада нису имали своје посебне званичне организације или друштва. Изузетак представља само једно кратко време када су југословенски досељеници немуслимански исељеници после Другог светског рата имали исељеничко друштво „Југословенска слога“. Међутим, они су већином били у брачним везама са Грцима и нису знали српски језик. У почетку су се у друштво учлањивали и Мухацири, али су касније иступили, с једне стране, због притиска турских власти и кратковидности дипломатских представника југословенских власти, а с друге стране, због неповерења и секташтва у самом друштву (Bandžović 2012). Ипак, последњих пар година постоје нека обећања и покушаји турских власти да се уведе бошњачки језик у школе, али, колико нам је познато, то још увек није реализовано („Uskoro će preko...“).

На крају, можемо закључити да упркос великој жељи обе државе да се што више „Турака“ исели из Србије, те настани и асимилирају у Турској, њихове заједнице до данас су опстале. Проучавање тих заједница у овом тренутку било би, с једне стране, преко потребно, посебно када је реч о истраживањима са нашег подручја, јер их није било ни у прошлости нити их има данас. С друге стране, организовано истраживање, које би подразумевало јасну концепцију и методологију, а посебно учешће научних институција обе земље, за сада представља готово *немогућу мисију*, како због политичких прилика у Турској и непрепознавања етничких мањина у њој, тако и због великог утицаја политизације с разних страна, при чему се истиче да су сви они „само Бошњаци“.

Иако се етнички/национални идентитет у будућим истраживањима не може пренебрегнути када се има у виду истраживање миграција које су пред-

мет овог рада, концепцијски и методолошки добро засновано истраживање неминовно би требало да буде усредсређено на истраживање културног идентитета, али и различитих типова диференцијација у тим заједницама, од културних, у смислу традиционалне културе, преко језичких и етничких, јер то становништво и данас своје припадништво различито доживљава и изражава, бар незванично, до политичких и идеолошких различитости. Дакле, треба имати у виду да не само што је етницитет у великој мери политички феномен, такав је и културни идентитет, ма колико се то често не истиче. Најсврсходније истраживање стога би било оно које би првенствено дозволило самим казивачима, припадницима тих заједница, да говоре о себи, а тек затим доносило класификације и закључке о различитим карактеристикама и последицама њихових миграција.

Литература

- Bandžović, Safet. 2001. „Iseljavanje muslimanskog stanovništva iz Kneževine Srbije u Bosanski vilajet (1862–1867)”. *Znakovi vremena: časopis za filozofiju, religiju, znanost i društvenu praksu* 12. Sarajevo: Naučnoistraživački institut Ibn Sina.
- Bandžović, Safet. 2012. „50 godina od progona Bošnjaka iz Kneževine Srbije (VIII)“. Sažeti rad: “Progon Muslimana Srbije 1830–1867“. *Elektronske novine Sandžak press*, 6. septembar. <http://sandzakpress.net/150-godina-od-progona-bosnjaka-iz-knezevine-srbije-viii>
- Baysun, Cavid. 1961. “Belgrad”. *İslam Ansiklopedisi*, 2. İstanbul: Cilt.
- Blagojević, Gordana. 2012. „Srbi u Solunu u prvoj polovini 20. veka. O religijskoj pripadnosti i etničkom identitetu“. Beograd: System Intelligence Products i Etnografski institut SANU.
- Bojanić-Lukač, Dušanka. 2012. „O prošlosti Galipoljskih Srba“ U *Galipoljski Srbi*, prir. Borisav Čeliković, 651–656. Beograd: Službeni glasnik i SANU. Preštampano iz *Zbornik za društvene nauke*, 48 (Novi Sad 1967: Matica Srpska).
- Göktürk, Hakkı. 1961. “Belgradcık Köyü”. Reşat Ekrem Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*, 5. İstanbul: Cilt.
- Deroko, A. 1955. „Beogradska ikona Bogorodice u Carigradu“. *Starinar*, organ Arheološkog instituta SANU. Nova serija knj. III-IV/1952-1953: 217–221.
- Dinić, Mihailo. 1978. *Srpske zemlje u srednjem veku*. Beograd:
- Đorđević, Tihomir. 1984. *Naš narodni život* 2. Beograd: Prosveta.
- Ekmečić, Milorad. 1994. „Srpski narod i istočno pitanje“. U *Istorija srpskog naroda V-1*, ur. Vladimir Stojančević, 484-526. Beograd: Srpska književna zadru-ga.

- Emecen, Feridun. 2012. „Istorija jedne migracije s početka XVI stoleća. Sremski izgnanici na Galipolju“. U *Galipoljski Srbi*, prir. Borisav Čeliković, 681–698. Beograd: Službeni glasnik i SANU. Preštampano iz *Istorijski časopis*, XLII–XLII (1995–1996) Beograd 1996: Istorijski institut SANU).
- Ivić, Pavle. 2012. „O govoru galipoljskih Srba“. U *Galipoljski Srbi*, prir. Borisav Čeliković, 143–649. Beograd: Službeni glasnik i SANU. Preštampano iz *Glasnik Etnografskog instituta, XVI–XVII* (Beograd 1971).
- Jireček, Konstantin. 1978. *Istorija Srba I. Beograd: Slovo ljubve*.
- Jovanović, Vladan. 2008. „In search of homeland? Muslim migration from Yugoslavia to Turkey 1918–1941“. (56–67) *Tokovi istorije 1–2. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije*.
- Matić, Luka. 2012. „Beograd u srcu Turske“. *Dnevni akter*, 23. decembar. <http://www.akter.co.rs/weekly/33-politika/25378-beograd-u-srcu-turske.html>
- Milićević, Jovan. 1994. „Druga vladavina kneza Miloša Obrenovića – druga vladavina kneza Mihaila Obrenovića“. U *Istorija srpskog naroda V–I*, ur. Vladimir Stojančević, 286–394. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Mušović, Ejup. 1981. „Jugoslovensko iseljništvo u Turskoj“. 65–75. *Zbornik radova Etnografskog instituta 12. Beograd: Etnografski institut SANU*.
- Novaković, Stojan. 1906. „Naselja Beograđana od 1521. godine u Carigradu i njihova crkva Uspenija sv Bogorodice“. U *Balkanska pitanja i manje istorijsko-političke beleške o Balkanskom poluostrvu 1886–1905. Beograd: Zadužbina I. M. Kolarca*.
- „Pamte korene: 9 miliona Srba danas živi u Turskoj.“ 2014. *Kurir*, 9. novembar. Pristupljeno 10. 9. 2014. <http://www.kurir.rs/komentari/pamte-korene-9-miliona-srba-u-turskoj-ponosno-isticu-svoje-poreklo-clanak-1547155>
- Radić, Radivoj. 2008. „Beogradska šuma nadomak Istanbula“. *Beogradski književni časopis* 10. Beograd.
- Ruvarac, Ilija. 1881. „O svetinjama beogradske crkve g. 1521.“. *Glasnik Srpskog učenog društva XLIX. Beograd: Državna štamparija*.
- Samardžić, Radovan. 1976. *Sulejman i Rokselana. Beograd: Srpska književna zadruga*.
- Stanojević, Stanoje. 1926. *Istorija srpskog naroda. Beograd: Izdavačka knjižarnica Napredak*.
- Stojančević, Vladimir. 1994. „Srpska nacionalna revolucija i obnova države od kraja XVIII veka do 1839“. U *Istorija srpskog naroda V–I. prir. Vladimir Stojančević*, 7–160. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Ćirković, Sima. 1990. „Seobe srpskog naroda u kraljevinu Ugarsku u XIV i XV veku“. 37–46. *Seobe srpskog naroda od XIV do XX veka. Zbornik radova*

posvećen tristogodišnjici Velike seoba Srba. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Urošević, Atanasije. 2012. „O galipoljskim Srbima“. U *Galipoljski Srbi*, prir. Borisav Čeliković, 657–663. Beograd: Službeni glasnik i SANU. Preštampano iz *Glasnik Etnografskog instituta, XVI–XVII* (Beograd 1971).

„Uskoro će preko 2 miliona Bošnjaka u Turskoj dobiti pravo na obrazovanje na bosanskom jeziku“. 2014. *Elektronske novine Sandžak press*, 7. januar. Pristupljeno 7. 10. 2014. <http://sandzakpress.net/uskoro-ce-preko-2-miliona-bosnjaka-u-turskoj-dobiti-pravo-na-obr...>

Filipović, Milenko. 2012. „O prošlosti galipoljskih Srba“. U *Galipoljski Srbi*, prir. Borisav Čeliković, 19–142. Beograd: Službeni glasnik i SANU. Preštampano iz *Glasnik Etnografskog instituta, XVI–XVII* (Beograd 1971).

Čeliković, Borislav. 2012. „Pogovor“. U *Galipoljski Srbi*, prir. Borisav Čeliković, 703–716. Beograd: Službeni glasnik i SANU. Preštampano iz *Glasnik Etnografskog instituta, XVI–XVII* (Beograd 1971).

Čubrilović, Vasa. 1958. *Istorija političke misli u Srbiji XIX veka*. Beograd: Narodna knjiga.

Mirjana Pavlović

The Migration of Population from the Territory of Serbia to Turkey in a Historical Perspective

The first part of the paper presents in chronological order emigration of different ethnicities from the territory of today's Serbia to the territory of present-day Turkey, while the second part of the paper analyzes the main features of all emigration waves in brief and proposes perspectives and concepts for future research.

Key words:

migration, Serbs, Turks, migratory waves, perspective

Милина Ивановић Баришић

Етнографски институт САНУ, Београд
milina.barisic@ei.sanu.ac.rs

Миграције село – град у другој половини 20. века у Србији

Миграције на релацији село – град започињу у периоду између два светска рата, као последица покретања привредног и културног преображаја тадашње југословенске државне заједнице. Кулминацију доживљавају у првим деценијама после Другог светског рата, подстицањем развоја индустријализације и урбанизације у друштву. Јачање улоге градских центара у привредном, економском, културном и образовном погледу, почев од шесте деценије 20. века, представљало је додатни подстицај омасовљавању миграција на релацији село – град.¹

Кључне речи:

миграције, село,
град, друга
половина 20.
века, Србија

У овом раду пажња се посвећује миграцијама на релацији село – град у периоду после Другог светског рата и главним правцима њиховог кретања. У раду ће се уопштено указати на тенденције ових кретања, јер залажење у детаљна образлагања далеко превазилази простор предвиђен за излагање. Појединачни аспекти разматрања теме полазна су основа евентуалног даљег истраживања миграција становника из села у градове.

Узроци миграција село – град

Сведоци смо да се село у Србији суочава са израженом депопулацијом, забрињавајућим падом наталитета, старењем становништва. Узроци су различити, а свакако да је друштвени развој у протеклих седам деценија један од битнијих чинилаца. Маргинализован положај села у садашњим условима резултат је понајвише структуре привређивања наметнуте у првих неколико

¹ Рад је резултат истраживања на пројекту 47016: *Интердисциплинарно истраживање културног и језичког наслеђа Србије. Израда мултимедијалног интернет портала: Појмовник српске културе*. Подпројекат 2: *Етнолошко и антрополошко тумачење традиције*. Пројекат у целини финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

деценија после Другог светског рата, а процеси попут индустријализације, урбанизације, деаграризације, дерурализације, руралног и аграрног егзодуса, депопулације, модернизације, транзиције, глобализације, обележили су развој друштва у протеклом времену, трансформишући га из корена и пресудно утичући на његов развој од средине прошлог века до данас. Последица поменутих процеса су миграције које су оставиле дубоке трагове на развој, изглед и структуру читавог југословенског друштва, па самим тим и села у Србији.

„У периоду од ослобођења Југославије 1945. године па на даље, (...) оријентацијом у нашој земљи на индустријализацију планском производњом, са читавим системом институционалних оквира, омогућен је брз развитац. То је изазвало интензивне и, по садржини, дубоке промене у свим видовима друштвене динамике (...) које су дубоко задрле у традиционално језгро, што је условило раслојавање [у] до тада традиционално мирна села. (...) Елементарни видови процеса раслојавања села огледају се у два повезана, али ипак различита вида: у виду просторног померања сеоског становништва и у виду структуралних промена у сеоској заједници“ (Vasić 1984: 351).

Миграције су на садашњем простору Србије претежно биле из економских разлога, али не треба искључити ни постојање других предуслова за њихово покретање (образовни, културни, а понекад и политички). Према трајању, могу се одредити као *трајне* (добивање запослења, брачне везе, планско пресељење) или *повремене*, које су најчешће сезонског карактера и трају до завршетка послова за које су појединци и/или група ангажовани (обично је то потреба за радном снагом у грађевинарству и пољопривреди).²

У првим деценијама после Другог светског рата, у српском друштву миграције су значајан чинилац промена и подстицај да друштво убрзано уђе у процес хоризонталне и вертикалне мобилности. С обзиром на то да су у процес кретања улазили понајвише становници села, то се њихов класни ранг мењао са променом места живљења и остваривања дохотка, а што је донело

„(...) промене друштвених односа, интеракцијских система, друштвених група, институција, норми, вредности, културе, идентитета итд. Мења се друштвени статус појединаца у

² Миграције су од оснивања Етнографског института САНУ биле у истраживачком фокусу. Мењао се једино приступ њиховом проучавању, јер је усклађиван са променом односа истраживачке политике према предмету проучавања. Приступ истраживања усклађиван је са истраживачком политиком Института, али и са трансформацијом самог назива струке: етнографија/етнологија/антропологија.

О проучавању миграција у Етнографском институту САНУ, о истраживачима који су били укључени у ову врсту пројеката, као и о врстама проучаваних миграција, видети: Lukić Krstanović 2014: 15–33.

структури класе и слоја. Промене које спадају у процесе вертикалне мобилности, треба сматрати за најзначајније“ (SL 1982: 362–363).

Познато је да свако покретање, било појединца било групе, подразумева спремност на промену раније стечених навика, схватања, односа према прошлости, друштвене психологије. То је процес који је видљив после дужег или краћег времена боравка у новој средини. Физичком заменом прос-тора не мења се само ранија друштвена средина – сеоска градском, већ се временом трансформише и културно наслеђе понето са собом, јер је то резул-тат не само новог окружења, већ и процеса уклапања у урбану културу, што је тема за посебну студију. Померање становништа из села према градовима подразумевало је и промену самих градова, не само због увећања становниш-тва, већ и због уношења нових навика, схватања, традиције и сл. У том смис-лу, готово сви градови у Србији су прошли развојни пут од мале варошице до индустријског места па је тако, на пример,

„Књажевац, примајући сеоске досељенике, истовремено доживљавао преображај као насеље и од некадашње варошице израстао у индустријско средиште. Стога се проблем прилагођавања градском животу досељеника са села, (...) овде не поставља у онаквој оштрини каква се јавља кад се становништво из сеоских, често планинских насеља досељава у високо урбанизоване градске центре. На примеру Књажевца можемо пратити, дакле, како се, упоредо с процесом имиграције становништва са села, које се запошљава у индустрији или другим делатностима, и само насеље трансформише у индустријско средиште“ (Radovanović 1981: 133–134).³

Процес замене понесене културе новом културом не тече ни брзо ни једноставно, јер је пресељеницима неопходан период прилагођавања и „проналажења себе“ у новим условима живота, а то углавном значи да процес прилагођавања захвата минимум једне до две генерације. У том смислу, усклађивање са регулама у средини доласка је „најболније“ у оним сегменти-ма живота које људи свесно или несвесно понесу са собом, а тичу се моралних, обичајних, правних и других навика и схватања (уп. RSSP 1977: 358). Ипак, самим чином преласка у нову средину, мигрант удара темеље своје будућности у складу са стандардима живота и рада који су карактеристични не само за урбано друштво, већ и за друштво захваћено процесом индустријализације и урбанизације.⁴

³ Књажевац је само један од градова у Србији у којем су миграције утицале на увећање бро-ја становника, али и оријентисање на индустријску производњу.

⁴ Индустријализација и урбанизација су два узајамно повезана и условљена процеса модер-низације друштва. Интензитет, дејство и последице процеса зависе од општих природних, социоекономских и културних прилика у одређеној средини. Због тога је степен модерни-зације различит у појединим областима и регионима Србије. „У процесу модернизације друштва забележен [је] развитак [врањског] краја, који је, између осталог, условио мигра-

Преселавања су битно обележје простора садашње Републике Србије (v. Свјијџ 1966) и једно од комплекснијих обележја друштва. На овим просторима чини се да су друштвени развој и миграције текли готово истовремено, само су интензитети испољавања и међусобних утицаја били различити. За миграције на релацији село – град карактеристично је да започињу још у периоду између два светска рата, као последица покретања привредног и културног преображаја тадашње југословенске државне заједнице (v. Kostić 1955). Ове миграције кулминацију, међутим, доживљавају у периоду после Другог светског рата услед убрзаног процеса модернизације друштва. Додатни подстицај овим миграцијама била је тенденција друштва ка јачању градских центара у привредном, економском, културном и образовном погледу. Овај процес није ни у садашњем времену изгубио своју актуелност, јер миграције из села према градовима трају још увек. Међутим, оне су у новијем времену значајно мањег интензитета, јер је и број становника у местима евентуалне миграције далеко мањи у поређењу са 50-тим и 60-тим годинама 20. века.⁵

Као једна од последица миграција из села у град јавља се настајање тзв. *приградских села* која се, у основи, везују за период индустријализације земље и повећано насељавање у близини градова. У периоду после Другог светског рата тзв. *приградско село*, односно село које се налази у близини значајнијег урбаног центра, доживљава интензивну „трансформацију од традиционалног насеља пољопривредних произвођача у насеље радника који станују у селу, а раде у урбаном центру и чији број доминира у структури запослености становника села“ (Којић 1975: 284). У овим селима број становника стално расте, док у другим опада, с тим да су у сталном порасту и радници у непољопривредним занимањима. Тако се у овим селима, поред ранијих становника, „срећу“ досељеници који у њима остају краће време или се настањују за стално, претежно као радна снага за потребе оближњег урбаног центра. За опстајање оваквих насеља значајне су саобраћајне везе, јер оне олакшавају одлазак из места и повратак у њега (Којић 1975: 281–334). Дакле, настајање

ције становништва у правцу село град. Интензивнија социјална и професионална мобилност људи доприноси бројним културним додирима између становништва које долази из околних села или мање развијених насеља у град“ (Ђорђевић 2001: 29).

⁵ Подаци о миграцијама које су текле из села према граду део су садржаја бројних расправа у оквиру различитих издања Етнографског института САНУ, која су у већем броју објављена током 60-тих, 70-тих и 80-тих година 20. века. Миграције на релацији село – град нису се могле заобићи при проучавању промена у традиционалној култури, демографским процесима, становништву и сличним темама. Истраживања су указивала на то да су трајна, сезонска или дневна померања становника из села у градове значајно утицала на трансформацију многих делова Србије. Бројчано мали број радова искоришћен је за писање овог рада.

Миграције које су текле из села према граду су једна од недовољно истражених тема у енолошко-антрополошкој науци. Осим коришћене литературе, опсервације у раду су прављене и на основу личних искустава стечених током теренских истраживања, обављаних у различитим деловима Србије (околина Београда, западна Србија, Врањски крај, и др.) на различите теме (празници и обичаји, одевање, кућа и становање).

приградских села повезано је са развитком града, а да ли ће село постати приградско или неће зависи пре свега од функција које оно има у односу на град (Пић 1970). Овај тип села налази се између села и града – задржава се понешто од ранијег начина живота и привређивања, али се истовремено одвија и процес урбанизације, тако да је све у функцији потреба и развоја градова чију околину сачињавају (Lutovac 1975: 131–135).

Окончавање сукоба у Другом светском рату за простор Србије је био веома значајан, јер је то значило да ће се друштвени развој наставити у миру, али је истовремено значио и улазак у врло турбулентно време, које је донело корените промене у свим сегментима дотадашње организације живота. Промене са којима се започело већ педесетих година 20. века захватиле су друштвену, материјалну, културну, духовну и економску сферу живота становника Србије, узрокујући готово у потпуности мењање не само навика људи, већ и њих самих. Свеобухватна модернизација услед покретања индустријализације и урбанизације, као њених најважнијих видова испољавања била је основа за успостављање нових друштвених и социјалних односа. Улазак у процес модернизације унео је пометњу у српско друштво, чији је друштвени развој био заснован на аграрној и сточарској економији. Дакле, базна економија у Србији до периода након Другог светског рата заснивала се на пољопривреди, па је стога становништво било највише и концентрисано у селима. Послератни планови друштвеног развоја земље били су засновани на развоју различитих индустријских грана. У пракси је то значило повећану потребу за радном снагом, које није било довољно у урбаним центрима у којима се претежно подижу индустријска постројења. Потребна за радном снагом подстакла је масовна померања сеоског становништва према урбаним и индустријским центрима, односно миграције на релацији село – град (v. Šuvar 1973; Zbornik 1984). Тако је „процес ширења и јачања индустријске производње, у нашој земљи нарочито интензиван у послератном раздобљу, односно с тим процесом повезан развој градова, индустријских центара и пораст потребе за радном снагом свих профила, условљава велики механички прилив становништва у градове и насеља у његовој околини“ (Malešević 1984: 23).

Два су главна и најважнија тока миграција: 1. *унутрашњи*, који подразумева покрете становништва у границама државе и 2. *спољни*, чија су одређишта изван матичне државе. Најважнији облик унутрашњег померања становништва су миграције које се одвијају на релацији село – град, а у оквиру њих су од посебног значаја тзв. *дневне миграције*. Економски чинилац је, свакако, један од најважнијих узрока ових миграција, а последице су видљиве у готово свим областима човековог живота. С обзиром на правце кретања, миграције се могу посматрати као: *имиграције* – досељавања, *емиграције* – одсељавања и кретања становништва у оквиру граница једне области или градског центра и његове ближе или даље околине (v. npr. Bandić 1979: 9–96).

Време након Другог светског рата до данас обележила су два изузетно активна миграциона периода, који се условно могу ограничити на период 70-тих и период 90-тих година 20. века. Узроци и последице ових миграционих таласа су различити, али нит која их повезује су миграције село – град, мада

су оне само један од видова миграционих померања становништва у овом периоду на простору Србије.

Како је већ наглашено, у Србији је до Другог светског рата већина становништва свој животни век проводила на селу, јер је више од половине њене територије било руралног типа, тако да су готово све животне потребе задовољаване у оквиру поседа, кућне и сеоске заједнице, па није било превише разлога за одлазак, а могућности егзистенције изван поседа биле су ограничene на стручњаке или одређене профиле занимања (занатлије, на пример). После педесетих година 20. века села у Србији нашла су се на прекретници свог развоја (v. npr. Halpern 2006), уосталом као и читава југословенска заједница тог времена, јер су тенденције друштвеног развоја усмераване на изван-пољопривредну производњу, што је условило да у потоњим деценијама наступи убрзано старење, депопулација и постепени нестанак једног броја села, а и оним постојећим у садашњем времену прети такође убрзано изумирање ако се нешто не измени у циљу задржавања или повратка „исељеника“. То је нарочито видљиво у готово свим планинским областима у земљи, као и у насељима удаљеним од већих градских центара, али су то, истовремено, и насеља која су заобишле важније саобраћајнице, које су битан предуслов подизања економског стандарда становништва. „Смањивањем“ удаљености, пре свега, планинских села од градских центара и изградњом саобраћајница омогућује се повезивање са ближом/даљом околином и спречава или бар успорава њихов нестанак због депопулације, тако да је осигурана комуникација битан чинилац опстанка живота у њима.

„Развијеност саобраћаја је значајан фактор који утиче на покретљивост становништва. Рејони без саобраћаја, без добре повезаности путевима и железницом, рејони су које становништво напушта. Рејони развијеног саобраћаја су рејони високе концентрације привреде и развијеног тржишта и они представљају имиграционе зоне. Становништво из планинских подручја се сели ближе путевима и саобраћају како би се приближило развијеним градским центрима и развијеној привреди“ (Marković 1974: 28–29).

Досељавање

Кретања становништва на садашњем простору Србије обележила су готово све етапе њеног друштвено-економског развоја. Миграције становништва у 20. веку могу се у временском смислу, поделити у две фазе. У првој фази, која трајала до Првог, а много мање до Другог светског рата, а подразумева кретање становништва од виших и економско неразвијених области ка нижим и плоднијим, миграције су истовремено биле и кретање из крајева несигурнијих за живот ка сигурнијим крајевима (Barjaktarović 1966: 13–23; Lutovac 1958: 307–312). Друга фаза односи се на период после Другог светског рата, што је предмет разматрања у овом раду.

Имиграције су обележиле многе области у Србији, посебно садашње веће градске центре и њихову околину, тако да, у овом смислу, најзначајније место припада уједно и највећем градском центру у земљи – Београду, који је, заједно са околином, од обнове српске државности у првој половини 19. века, изразита имиграциона област и то „у првој фази као део слободне српске државе и као област са већим површинама незаузетог плодног земљишта, у другој фази као ближа околина великог града“ (Bandić 1979: 15).

Повећање броја становника у насељима која су постојала раније или настају у последњих неколико деценија, а смештена су у околини градова (Београд, Ниш, Крагујевац, Врање, Ужице, Нови Сад, Бор, Зајечар, Књажевац, Ваљево и др.) било је последица повећаног досељавања услед недостатка радне снаге у индустрији, која је претежно концентрисана у градским центрима, али и жеље становника сеоских подручја да се подигне њихов животни стандард. Тиме су околине градова постале у првим деценијама после Другог светског рата изразите имиграционе области, а то се нарочито односи на околину Београда. За разлику од периода између два светска рата када, је утицај градова на њихову околину био готово занемарљив, овај утицај је, почев од педесетих година 20. века, све више растао и није се смањивао ни у садашњем времену (v. Zbornik 1984). Немогуће је занемарити чињеницу да у првим послератним деценијама „развој Београда, посебно развој његових управно-политичких, привредних, културно-просветних и других функција достиже неслушен интензитет. Нагло се развијају и насеља у његовој околини. Осећа се потреба за радном снагом, нарочито у београдској индустрији. Широке могућности за запошљавање, самим тим и обезбеђивање сигурне егзистенције, привлаче у Београд велики број људи“ (Bandić 1979: 18).

Допринос повећању броја становника у околини многих градова (нпр. Нови Сад, Ниш, Крагујевац, Ужице, Врање и др.) проналази се у чињеници да градска инфраструктура од самих почетака масовног померања становништва није била у стању да испрати потребе свих пристиглих досељеника, а овај недостатак је евидентан и у садашњим условима. Недостатак стамбеног простора био је подстицај за настајање тзв. „стихијских насеља“,⁶ у којима су бројни запослени пресељеници своје стамбено решење потражили управо у насељима у околини градова. Стварање повољних услова, у смислу, решавања стамбених проблема представљало је солидну базу за миграције „приградског типа“, односно, масовну појаву „дневног мигрирања“.

Поглед на читаву територију Србије указује да имиграције нису биле истог интензитета на читавом њеном простору. На неки начин, у овом погледу били су привилеговани већи градови, јер је у њима форсирана индустријска производња. У неким градовима (нпр. Лесковац, Параћин, Бор, Панчево,

⁶ Типичан пример такве градње било је (Титово) Ужице, где је као последица крупних социјалних и економских промена, започео процес преображаја традиционалне културе сеоских насеља. Услед тога су на прилазима граду формирана тзв. „дивља насеља“ – као последица индустријализације града и наглог прилива сеоског становништва (Antonijević 1969: 77–96).

Књажевац, Крагујевац, Београд и др.) и пре Другог рата постојала је индустрија, само што се у послератном периоду радило на омасовљавању раније успостављене производње. Посебно место, у овом смислу, припада Београду као највећем агломерацијском центру у Србији и некадашњој СФР Југославији, пре свега, због његове изузетне привлачности за насељавање, не само због развоја различитих привредних делатности, већ и због чињенице да је одувек био управно-политичко средиште државе, а затим и најважнији образовни и културни центар. С обзиром на то да су имиграције, бар у почетку, текле са циљем запошљавања у индустријским гранама привређивања, то је досељено становништво и било претежно радничко-службеничког карактера (Bandić 1979: 9–96).

С обзиром на то да је развој градова иницирао масовне имиграције, то је у релативно кратком времену довело до промене структуре привређивања у насељима у којима су усељавања била и највећа. Већ је помињано да је најважније занимање за већину становника у Србији, па самим тим и за насеља у околини градова, било пољопривреда. Она је то била и у једном краћем времену после Другог светског рата. Масовна усељавања радничко-службеничког карактера су у поприлично кратком времену изменила структуру привређивања на просторима усељења, у којима је доходак од пољопривредне производње престајао да буде најважнији економски чинилац (Marković 1974). Сходно промењеним условима привређивања, то све више постаје приход из ван-пољопривредних делатности – првенствено из запослења у различитим производним или услужним делатностима.

Наглашено је већ да се у градове и њихову околину досељавало становништво које је у почецима претежно било радничко-службеничког карактера јер „становништво досељено из сеоских насеља углавном припада категорији пољопривредника који делимично гравитирају индустрији или се сасвим уклапају у њу. Становништво досељено из градских насеља великим делом сачињавају радници који се селе из једног индустријског средишта у друго, у потрази за бољим условима живота“ (Bandić 1979: 22). Наравно да је неизбежно питање порекла досељеног становништва, односно лоцирање матичне средине или области досељавања. Досадашња истраживања су показала да највећи проценат досељеног становништва чини становништво сеоског порекла, знатно мањег обима су пресељавања градског становништва, као и она из једног у други град. Ако се изузму померања становништва у време Првог и Другог светског рата, миграције које су обележиле пету, шесту и седму, а делом и осму деценију 20. века,⁷ спадају свакако у највећа померања становништва на овим просторима у протеклих сто година.

Масовна досељавања становника из различитих области у различите градове и околна насеља учинила су да се у значајној мери измени градска

⁷ Овде нису помуте деведесете године, које су такође обележене масовним исељавањима из Србије и досељавањима у Србију. Узроци ових померања становника су у грађанском рату на простору бивше Југославије и економске су природе – због изолације земље током последње деценије 20. века, па стога излазе из овде постављених оквира разматрања.

социјална структура, чиме је настајало и значајно етничко шаренило, па се, на пример, у појединим насељима у околини Београда могло чути да је „после рата досељено много људи са разних страна“ (Bandić 1979: 24). Досељено становништво обично представља један члан породице, који отвара могућност пресељењу – својим укућанима, рођацима, али и осталим заинтересованим из места порекла, пружајући им помоћ приликом запошљавања и смештаја. На тај начин се успостављао устаљен пут или мрежа досељавања, а што је било од велике помоћи породицама и/или појединцима у сопственој организацији живота по досељавању, па би се могло рећи да је питању „network-mediated migration“ (Brettell 2000: 107). Такође је значајно напоменути да су ова пресељавања, иако понекад у старту означена као привремена, у стварности најчешће постајала стална.

Поред сталних имиграција из села у град, било је различитих облика повремених миграција. С обзиром на то да је у готово свим насељима у околини Београда било потребе за сезонском радном снагом различитих занимања, то је значило и упослење за зидаре, раднике на пољопривредним имањима, плантажама или економији. Привремено се, такође, досељавало и радничко становништво, које је учествовало у изградњи фабрика, путева, пруга и других објеката општег значаја. Често се догађало да се радници који су дошли због привременог запослења настане за стално у крају или месту у којем су запослени (Bandić 1979: 24).

Одсељавање

У претходном поглављу указано је на просторе имиграционих кретања која су била веома изражена у протеклих седам деценија, док ће се у овом делу рада указати на просторе из којих су кретала исељавања и указати на најбитније разлоге њиховог покретања. За разлику од имиграционих кретања која су обележила градске агломерације, емиграциона кретања обележила су у мањој или већој мери готово све руралне средине у Србији. За одсељавања становништва из села била су најважнија два разлога – запошљавање радно способног становништва и образовање (школовање) подмлатка.

С обзиром на то да су прве деценије развоја социјализма обележене покретањем свеукупне модернизације друштва, због спровођења убрзане индустријализације и урбанизације биле су повећане и потребе за радном снагом. Као што је већ указано, привредним развојем били су обухваћени превасходно урбани центри и њихова претежно ближа, ређе и даља околина. У стварности је то значило повлачење радне снаге са сеоског подручја. Могућности за запошљавање, али и сигурнији извор материјалне егзистенције привлачиле су велики број људи из свих крајева садашње Републике Србије, али и простора некадашње СФР Југославије, у градске центре у којима су претежно били сконцентрисани производни погони.

Увођење обавезног основног (осмогодишњег) образовања за последицу је имало наставак школовања, а то је значило и промену средине боравка за

средњошколца или студента. Даље школовање (средња школа, факултет) значило је готово по правилу привремено пресељење младих, које је стицањем одговарајућих услова прерастало у трајно, а најчешће ако се после завршене школе добије одговарајуће радно место у граду у којем су се школовали или студирали.

Дневне миграције

Другу половину 20. века обележиле су и дневне миграције. Ширење градова и њихов знатно већи утицај на животне токове друштва утицало је да традиционална аутономија села, која је почивала на самодовољној производњи и социјалној затворености, престане да постоји, али и на то да се културна аутономија села промени прилагођавајући се новонасталим околностима. Томе су у значајној мери допринеле тзв. *дневне миграције*. Ове миграције су обележиле скорашњу прошлост већине становника насељених у близини урбаних центара у Србији, с обзиром на то да су *дневне миграције* *нужно појава која прати процес убрзаног индустријског развоја* (Radovanović 1968: 207), а неспорно је да су и обележје садашњости, јер је њихов интензитет постојања још увек значајан. Појава да становници сеоских места у великом броју свакодневно из места становања одлазе у град у близини ради обављања одређених послова, и по обављеном послу се враћају натраг у своје место пребивања, чини суштину дневних миграција, које се обављају у два смера: 1. из села према граду (интензивног су карактера), 2. из града према селу (знатно мањег обима). Дневна миграција радне снаге један је од битних елемената који одређује функционално подручје града. Интензитет ове миграције зависи од запошљавања у граду, али и развијености саобраћаја између града и његове околине (Плић 1970: 168–174). Значајно је истаћи и то да у градовима у Србији постоји изражено концентрисање становништва, јер су и економске активности по правилу концентрисане у њима. Дневне миграције су повезане са токовима економских активности, па није искључена могућност мењања смера њихових активности у случају промене места боравка (Лукић 2011: 25–50).

У почецима дневног мигрирања, мигранти су углавном били мушкарци, пошто су у већини случајева они били ти који су тражили запослење изван пољопривредног поседа. Школовањем женске популације структура запослених се мења, те, самим тим, у миграције, па и оне дневне, крећу и жене. На појачавање дневних миграција утиче успостављање комуникационих веза између сеоских насеља и градских центара, јер се тиме убзава путовање и скраћује време потребно да се дође до посла и врати натраг. Већину миграната чине запослени у индустрији, грађевинарству, трговини, здравственим установама, угоститељству, услужним делатностима и др. Другу групу дневних миграната по бројности представљају млади који се образују у средњим, вишим и високим школама. Прилив „дневног“ становништва у села је много нижи у односу на дневна кретања из њега. Наставно особље у школама, рад-

ници поште, месне канцеларије, продавница и сл. најчешћи су дневни мигранти према селима (v. Ivanović Barišić 2005: 439–444).

Последице миграција

Територија садашње Републике Србије је у последњих седам деценија била изложена различитим врстама кретања становништва. У претходном делу текста указано је на главне узроке миграције и врсте истих. У овом делу рада указаће се на најважније последице пресељавања становника из села у град. Како је указано, *имиграције* из руралних области су биле најзначајнији вид миграција у другој половини 20. века. Промене у економској, етничкој и биолошкој структури становништва су највидљивије и најзначајније последице, јер су оне оставиле најдубљег трага на живот насеља, било да се ради о насељима из којих се исељавало, или пак насеља која су била места усељавања.

Пресељавањем становника током друге половине 20. века готово у потпуности су измењени карактер насеља из којих су мигранти кренули, али и места у која су досељени. Становништво које је кренуло у пресељење је по основном занимању било пољопривредно и у почецима ниске образовне структуре, док касније мигрантске струје представљају образовани млади људи у потрази за послом. Школовање подмлатка је учинило да се временом смањи број становника који се искључиво баве пољопривредом, а да се повећа број породица са мешовитим или приходима стеченим изван пољопривреде. Један од разлога промене породичне економске структуре су имиграције „приградског типа“, које су нарочито биле изражене током 60-тих и 70-тих година и које су значајно измениле изглед и економску структуру приградских насеља, па самим тим и залеђе урбаних центара.

У местима исељавања приметно је значајно смањење броја становника, јер је готово онемогућено њихово природно обнављање или пак одржавање позитивне скале прираштаја услед масовног исељавања фертилно способног становништва. У местима усељавања која се односе на приградска подручја јасно се разликују: 1. староседеоци за које је карактеристично двоструко дохођање – са земље и од прихода од рада, најчешће из индустрије, и 2. „дошљаци“, односно досељено становништво које чине радници и службеници, а чији приходи су скоро искључиво остварени од рада у привредним или услужним делатностима. Карактеристично је за места масовног усељавања да је становништво мање или више очувало своју пољопривредну структуру, често и у случајевима када пољопривреда није једини извор прихода за домаћинство. Дневне миграције су резултат повећаног броја становника у насељима око градова, жеље за запослењем и напуштањем пољопривреде, али су оне и битан чинилац промене структуре и карактера насеља у којима је повећано насељавање.

У првих неколико деценија, када су из села одлазили претежно мушкарци у потрази за запослењем, значајно је поремећена биолошка структура

како насеља из којих се одлазило, тако и насеља у која су имигранти насељавани. Ова структура је само делимично измењена спајањем породица, као и повећаним пресељавањем женског становништва. Осим полне, у послератном периоду значајно је поремећена и старосна структура, јер млади такође одлазе, прво због школовања, а често и због сталног запослења. У местима у којима није дошло до исељавања због економских разлога, исељавања је често подстицао процес средњошколског и факултетског образовања деце. Корени та друштвена трансформација иницирана променом структуре привређивања у деценијама после Другог светског рата утицала је, такође, и на промене у сфери културе.

Дакле, промена друштвено политичког система, убрзана модернизација, развој индустрије, урбанизација, економски и технички напредак, одразили су се на традиционалну сеоску културу, која није успела да се одупре не само поменутим процесима друштвеног развоја, већ и налету миграција које су ове промене изазвале. Сама чињеница да су миграције скоро искључиво текле од села према граду, а притом је село било носилац привредног и културног развоја земље до Другог светског рата, одразило се на структуру сеоског привређивања, сеоску свакодневицу, а у крајњој инстанци, и на сеоску традиционалну културу.

Литература:

- Antoniјевић, Dragoslav. 1969. „Etnološka strukturiranost stihijskih naselja današnje imigracije Titovog Užica. *Glasnik Etnografskog instituta SANU*, knj. XI–XV. Beograd: Etnografski institut SANU: 77–96.
- Bandić, Dušan. 1979. „Neke novije promene u životu i kulturi stanovništva okoline Beograda“. *Zbornik radova Etnografskog instituta SANU*, knj. 9. Beograd: Etnografski institut SANU: 9–105.
- Barjaktarović, Mirko R. 1966. „O najnovijem kretanju stanovništva u Srbiji“. *Vranjski glasnik*, knj. II. Vranje 1966: Narodni muzej: 307–312.
- Brettell, Caroline B. 2000: „Theorizing Migration in Anthropology. The Social Construction of Networks, Identities, Communities, and Globalscapes“. In: *Migration Theory. Talking across disciplines*. New York and London: Routledge: 97–136.
- Vasić, Todor. 1984. „Antropogeografske i etnodemografske karakteristike odabranih naselja u opštini Pirot“. *Zbornik radova Etnografskog instituta SANU*, knj. 14–16. Beograd: Etnografski institut SANU: 335–373.
- Đorđević, Jadranka. 2001. *Srodnički odnosi u Vranju*. Posebna izdanja, knj. 45. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Zbornik. 1984. *Zbornik radova Etnografskog instituta SANU*, knj. 14–16. Beograd: Etnografski institut SANU.

- Ivanović Barišić, Milina. 2005. „Dnevne migracije i njihov uticaj na seosku svakodnevnicu na primeru okoline Beograda“. *Zbornik radova: Srbija i savremeni procesi u Evropi i svetu*. Beograd – Tara: Geografski fakultet i dr.: 439–444.
- Ilić, Jovan. 1970. „Karakteristike funkcionalnih odnosa između grada i okoline sa posebnim osvrtom na SR Srbiju“. *Stanovništvo*, br. 3–4 (jul–decembar). Beograd: 167–197.
- Kojić, Branislav. 1975. „Prigradska sela“. *Glas SANU*. Odeljenje društvenih nauka, br. 19. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti: 281–333.
- Kostić, Cvetko. 1955. *Seljaci industrijski radnici*. Beograd: Rad.
- Lukić, Vesna. 2011. *Dnevne migracije radnika u sistemu naselja Srbije*. *Stanovništvo*, br. 2. Beograd: 25–50.
- Lukić Krstanović, Miroslava. 2014. „Migration Studies: Ethnology and Policy of the Institute of Ethnography SASA (1947–2014)“. *Glasnik Etnografskog instituta SANU*, knj. LXII/2. Beograd: Etnografski institut SANU: 15–33.
- Lutovac, Milisav. 1975. „Prigradska sela“. *Etnološki pregled*, 13. Beograd: 131–135.
- Lutovac, Milisav. 1958. „Migracije i kolonizacije u Jugoslaviji u prošlosti i sadašnjosti“. *Glasnik Etnografskog instituta SANU*, knj. VII. Beograd: Etnografski institut SANU: 13–23.
- Malešević, Miroslava. 1984. „Demografske promene u okolini Beograda“. *Zbornik radova Etnografskog instituta SANU*, knj. 14–16. Beograd: Etnografski institut SANU: 19–56.
- Marković, Petar. 1974. *Migracije i promene agrarne strukture*. Zagreb: Centar za sociologiju sela, grada i prostora Instituta za društvena istraživanja sveučilišta u Zagrebu.
- Radovanović, Miljana. 1968. „O nekim pitanjima etnološkog proučavanja dnevnih migracija“. *Cvijićev zbornik: U spomen 100. godišnjice njegovog rođenja*. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti: Odeljenje prirodno-matematičkih nauka: 207–215.
- Radovanović, Miljana. 1981. „Depopulacija i prostorno-demografske promene brdsko planinskog dela opštine Knjaževac“. *Zbornik radova Etnografskog instituta SANU*, knj. 11. Beograd: Etnografski institut SANU: 129–137.
- RSSP: *Rječnik sociologije i socijalne psihologije*. 1977. Zagreb: Izdavački zavod Hrvatske (migracije).
- SL: *Sociološki leksikon*. 1982. Beograd: Savremena administracija (migracije).
- Halpern, Džoe M. 2006. *Srpsko selo: društvene i kulturne promene u seoskoj zajednici (1952–1987)*. Pr. Mirjana Prošić-Dvornić. Beograd: Srpski genealoški centar.

Cvijić, Jovan. 1966. *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje*. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika.

Šuvar, Stipe. 2004. *Između zaseoka i megolopolisa*. Zagreb: Centar za sociologiju sela Instituta za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu.

Milina Ivanović Barišić

Rural – Urban Migration in the Second Half of the 20th Century in Serbia

Migration from rural to urban areas begun in the period between the two world wars, as a result of launching economic and cultural transformation of the former Yugoslav state. The culmination was reached in the first decades after World War II due to development of industrialization and urbanization within the society. An additional incentive for mass migration from rural to urban areas was achieved by strengthening the role of urban centers in the commercial, economic, cultural and educational terms, starting in the sixth decade of the 20th century.

Key words:

migration, village, town, the second half of the 20th century, Serbia

Гордана Благојевић

Етнографски институт САНУ, Београд

gordana.blagojevic@ei.sanu.ac.rs

Повратак у Србију: животне приче ремиграната из САД од почетка 21. века до данас

У средишту пажње овог истраживања налазе се спонтане ремиграције из Сједињених Америчких Држава (САД) у Србију од почетка 21. века до данас. Анализом наратива, животних прича ремиграната, сагледавају се кључни фактори који су утицала на одлазак у САД, а затим узроци и мотиви за повратак у Србију. Осим тога, у раду се разматрају питања у вези са реинтеграцијом миграната, могућност примене стечених знања, као и културолошки проблеми са којима се суочавају ремигранти.

Кључне речи:

ремиграције,
Америка, Србија,
реинтеграција
миграната

Увод

У фокусу интересовања овог рада налази се феномен спонтаних добровољних ремиграција из Сједињених Америчких Држава (САД) у Србију од почетка 21. века до данас.¹ У нашој етнологији и антропологији, посебно у оквиру пројеката Етнографског института САНУ, доста пажње је посвећено проучавању миграторних кретања Срба ка околним земљама, као и проучавању српске дијаспоре уопште (Pavlović 1991, 2012; Lukić-Krstanović 1992; Prelić 1995, 2008; Blagojević 2005, 2012). Међутим, повратним миграцијама уопште, а посебно из прекоокеанских земаља посвећено је мало пажње.

Миграције могу имати различите узроке и мотиве, на пример, економске, политичке, личне, али разлог може бити и професионално или стручно усавршавање и сл. (Sociološki leksikon 1982, 363; Grečić 1998, 18–20). Ремиграције су облик повратних миграција. Као такве, оне представљају предмет проучавања стручњака из различитих области, као што су социологија, демографија, економија, етнологија и антропологија, итд. Драгана Антонијевић се

¹ Овај текст је резултат рада на пројекту број 177027: *Мултиетничитет, мултукултурализам, миграције – савремени процеси* Етнографског института САНУ, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

у својој антрополошкој студији о гастарбајтерима бави и њиховим ремиграционим кретањима, дајући преглед теоретских приступа истраживању повратних миграција (студије о типовима ремиграција и сл.), тако да се овде нећемо задржавати на томе (Antonijević 2013, 251–253).

Према Керолајн Бретел, антрополози имају могућност да допринесу проучавању миграција показујући како тај процес изгледа изнутра (Brettell 2003, 43). Миграција представља израз животног става одређене личности и то је чини културолошким догађајем (Fielding 1992, 201). Антрополошка проучавања, са једне стране, потврђују економске и социолошке теорије о мотивима за миграцију, а то је поправљање животног стандарда одласком у места где су послови боље плаћени. Међутим, етнографски подаци често указују на друге димензије, нудећи свеобухватнији приступ проблему (Brettell 2003, 43). Сагледавање тих *других* мотива на примеру ремиграција у Србију представља једно од истраживачких интересовања овог рада.

Као што је тешко утврдити колико је тачно особа српске националности емигрирало из Србије и, шире посматрано, са територије бивше Југославије, од деведесетих година 20. века па до данас, тако је скоро немогуће прецизно говорити о броју повратника у Србију или доласка у Србију оних који су мигрирали из неке друге републике бивше Југославије, па су после боравка у иностранству одлучили да се доселе у Србију.

У бившој Југославији процентуално је био највећи број економских ремиграната (Grečić 1998, 134). Према попису становништва из 1991. године, у СР Југославију најмање се враћало до почетка седамдесетих година 20. века, а највише од средине седамдесетих до средине осамдесетих година 20. века (Grečić 1998, 136). Деведесетих година 20. века повратак у Србију је био веома мали због изузетно лоших економских и друштвено-политичких услова (Grečić 1998, 135).

Савремене ремиграције у Србији

Овај рад је настао на основу сопствених теренских истраживања у периоду од јануара 2014. до марта 2015. Године, која су укључивала методу разговора, дубинског интервјуа и дијахронијског посматрања живота испитаника – ремиграната српске националности који су се вратили или су дошли из САД на територију Србије, и то у Београд, Нови Сад, Чачак и Пожаревац.² Моји саговорници су током истраживања за САД користили назив Америка, па ћу из тог разлога у раду користити и тај назив.

Истраживањем је обухваћено осамнаест одраслих особа, од тога десет мушког и осам женског пола, узраста од четрдесет до педесет шест година. По

² Велику захвалност дугујем свим ремигрантима који су учествовали у истраживању. Из етичких разлога, поштујући приватност саговорника, не наводим њихова имена у раду.

питању брачног/породичног сатауса, у истраживању је учествовало пет породица у којима су сви чланови (родитељи и деца) ремигрирали у Србију. Ту су и две испитанице Српкиње друге генерације рођене у Калифорнији. У Београд су дошле након удаје за Србе. Затим, истраживањем су обухваћени разведени појединци који су ремигрирали са децом (три случаја), појединци који су ремигрирали сами и у Србији основали породицу, као и појединци (за сада) без породице. У истраживању се појављује и један случај двоструке ремиграције, тј. породица која је из Србије емигрирала у САД током деведесетих година 20. века, а почетком 21. века ремигрирала у Србију и након пет година ремигрирала у САД.

У раду се анализирају наративи – животне приче испитаника у циљу сагледавања фактора који су утицали да емигрирају, а затим узрока и мотива за њихову ремиграцију. Истраживала сам питања у вези са реинтеграцијом миграната, могућностима примене различитих врста знања стечених у иностранству код нас, као и културолошке проблеме са којима се суочавају ремигранти.

Потребно је сагледати улогу земље пријема у иностранству и политику матице према ремигрантима. Поставља се питање којим пословима се повратници баве по свом повратку. Са тим у вези су и проблеми уклапања у *стариј* средини која је, у међувремену, за ремигранте постала делимично нова.

Мотиви за одлазак у САД

Један од пресудних фактора за одлазак већине испитаника била је лоша друштвено-економска ситуација почетком деведесетих година 20. века на територији бивше Југославије. Поред тога, мотив за миграцију било је и стручно усавршавање.

У погледу легалности боравака у земљи пријема и послова које су обављали постоје велике разлике. Један део испитаника је у првом периоду боравио код рођака, други су отишли у *непознато*, дуго година боравећи у САД *без папира*. У испитиваном узорку има и особа које су мигрирале у таласу *одлива мозгова*. Тако је, на пример, једна испитаница емигрирала из Београда као високообразовани стручњак из области молекуларне биологије. У Америци се запослила у струци, од самог почетка боравећи легално, са дозволом боравака за њу и за супруга (такође из Београда):

Мотив за одлазак 1994. је био комбинација економске катастрофе и колапса научне струке (било које) у то време. Плата ми је била 10 марака, уколико би стигла до 14h; ако би нам коверте донели после 14h, то је већ било 5 марака. Често смо колегиница и ја куповале заједно 10 марака код дилера на улици, јер углавном нису имали металне кованице. Један месец она носи кући 10 марака, следећи ја, за жваке и пециво. У то време сам радила магистарски рад, за који никада нисам могла да планирам експерименте много унапред, јер су биле санкције

и ништа од хемијских реактива нисмо могли да набавимо из иностранства. Радиоактивне материје су нам доносили рођаци наших срећних колега који су већ отишли у Америку, па кад им оду у посету, ови напакују изотопе у кутијама од стиропора у кофере...

У истраживаном узорку је један испитаник Србин из Хрватске. Његова породица је, изгубивши све у рату, избегла у Србију. Он је одлучио емигрира у САД:

У Америци осам година нисам имао папире, радио сам на црно. У тадашњој Југославији из које сам отишао пасош је престао да важи. Српски држављанин нисам. Хрватима не требам, а Американци ми не дају пасош. Било је гадно. Нисам имао проблем са инспекцијама, јер личим на Мексиканца. Кад сам се ожено '98, добио сам статус, отворио фирму и почео да радим. Моји су у рату остали без свега, па сам ја морао да им помажем.

Међутим, неки од испитаника емигрирали су пре распада некадашње Југославије. Пример је Београђанин који је са Вождовца отишао у Лос Анђелес 1987. године:

Имао сам двадесет две године године кад сам отишао. Буквално из зезања, са ортаком. Ми смо путовали, шверцовали, зезали се. Нисам отишао први пут на Запад, али Америка је ипак другачија. Паднеш у несвест кад видиш све оно. Много брзо се примиш на тај глупи Запад. Одмах схватиш како то функционише – радиш и плаћен си! То је код нас неуобичајено (смех). Знаш како се осећаш када добијеш прву плату и од тога платиш стан. Па ја сам баја у 23 године (смех). То је овде малтене немогуће.

У испитиваном узорку већина је мигрирала у узрасту од двадесет до тридесет година старости. Један испитаник је мигрирао из Србобрана 1992. године, у средњешколском узрасту, код мајке и ујака у Лас Вегас: *Био сам клинац. Видео сам да је тамо све лепше. Из Југа седнеш у неки тамо Форд.*

Сви испитаници су имали средњошколско образовање, неки факултетске дипломе и магистратуру. Кажу да их је у Америци привукла могућност запослења и напредовања у послу, као и промена професије и места становања. Сталну животну динамику истичу као једну од најбитнијих карактеристика *америчког начина* живота и уједно велику предност у односу на *европски начин*. Неке од животних прича подсећају на *амерички сан*, као она о младићу из Београда који се у почетку боравка у Америци бавио тешким пословима у машинбраварској радионици, да би временом постао успешан у промету некретнина, стекавши добру зараду.

Из испитиваних животних наратива може се закључити да је економски чинилац био пресудан за миграцију у Америку. Карактеристично је да су сви испитаници након краћег периода привикавања на живот у Америци

успели да пронађу одговарајуће послове у којима су добро функционисали. Поставља се питање који мотиви могу да наведу пословно успешне и материјално добро ситуиране људе узраста од четрдесет до педесет година да се врате у економски доста неразвијенију Србију.

Повратак/долазак у Србију

Однос према послу и слободном времену представља један од кључних мотива за повратак испитиване групе ремиграната. То *слободно време* од посла саговорници углавном улажу у породичну интеракцију, на првом месту одгајање деце, али и комуникацију са члановима шире фамилије и дружење са пријатељима. Као једну од предности живота у Србији испитаници наводе богатији друштвени живот.

Један Београђанин се вратио у родни град из Калифорније, преко Шведске, развивши тамо добро плаћене послове. Важан мотив за његову ремиграцију био је темпо живота у Америци:

У почетку сам радио за машинама у некој радионици. Једном ми приђе наш човек, старији, генерација која отишла после Другог светског рата, и каже „овде свако може да успе само да си глуп, јак и да не знаш у сат“. После скапирам – његов живот се на то свео. Није он глуп у буквалном смислу, него оно „боли ме уво“, да си јак да можеш да издржиш на послу и да „не знаш у сат“ – да радиш од 8 до 28. Реко, па нисам ја толики мамлаз да морам да радим читав живот 18 сати дневно да би зарадио за живот.

Занимљиво је да многи саговорници праве метафоричко поређење *америчког* начина живота са *хрчком у точку*, с тим што је точак на електрични погон, а прекидач покреће *неко други*. У једном тренутку таква ситуација им је постала бесмислена и одлучили су да се врате/дођу у Србију: *У Београду је живот опуштенији. То је најважнија ствар. У Америци сам схватио да ћу да одлепим и то буквално*. Нико од испитаника није отишао у Америку са идејом да ће се вратити у Србију: *Нисам имао идеју да штедим паре, па да се вратим. Само сам у једном тренутку рекао – па ово више нема смисла*.

Дакле, квалитет времена проведеног са децом и породични живот у ширем смислу су веома битни фактори код породица које су ремигрирале:

Мотив број један за повратак, тј. долазак у Србију и за супругу и за мене била су деца. У Калифорнији нам је децу чувала једна жена која је питала шта деца једу. Моја жена прича шта деца једу, а ја не знам. Једноставно нисам никад код куће. Не видим их будне. Одем рано ујутру, они спавају, дођем касно увече, они спавају. Ако хоћеш да имаш породицу, то је јак тешко у Америци. Поготово ако си прва генерација која „пробија лед“.

Саговорници истичу да су због великих раздаљина били приморани да више времена проведу у саобраћају, возећи своју децу на различите образовне и спортске активности, те да тако *нису функционисали као породица*. Тај модел породичног живота који су усвојили у *старом крају* подразумевао је да породица више времена проведе на окупу. То их је изражавало као људе, а било је неоствариво у америчким условима живота.

Једна саговорница која се са породицом вратила у Србију након четрнаест година проведених у Америци каже да је главни мотив за повратак било васпитавање деце и изградња њиховог идентитета:

Вратили смо се највише због деце, која су тада имала осам, шест и три године. Желели смо да дођемо пре пубертета и њихове потраге за идентитетом тамо, да изградимо однос са својом децом где ћемо се сви разумети на основу вредности које смо ми понели из матице '94. То је у оном окружењу изузетно тешко, пре свега због недостатка времена да се бавите својом децом. Такође, желели смо да боље упознају своје рођаке по Србији, јер тамо немамо никог од родбине.

Предност живота у Србији виде у томе што се не само родитељи већ и цела шира породица бави децом: *ту су баба, деда, стриц, стрина, итд. да помогну. У иностранству су сви негде разбежани и родитељи су остављени сами себи*. Са друге стране, иако постоји старање о деци, саговорници истичу управо већу самосталност деце и слободу кретања као разлику у односу на амерички начин одрастања. Према једној испитаници, мотив за повратак је *да се деца што више осамостале и да имају боље детињство него у Америци*.

Један саговорник који је у пубертету емигрирао у Лас Вегас, каже да му је тамо у том узрасту највише недостајала слобода кретања: *У Србобрану сам свуда ишао сам, слобода. У Вегасу те мајка вози свуда и кад имаш петнаест година!*

Један Београђанин је након развода са Американком српског порекла децу основношколског узраста из Америке довео у Београд код својих родитеља:

Хтео сам да ми деца буду у нормалној средини. Ту су ишли у школу. Осећај дома је много битан за одрастање. Моји родитељи су то могли да избалансирају. Ја сам то финансијски подржавао. Моја бивша жена је рођена у Америци, српског порекла. И она се сад вратила, тј. дошла у Србију.

Испитаници истичу и безбедносни моменат, тј. случајеве *револвераших окријаја* у образовним институцијама, као и терористички напад, који се десио 11. септембра 2001. године. Овај догађај утицао је, како кажу саговорници, на појаву *опште несигурности*, а уследила је и економска криза. Иако нико од саговорника није остао без посла, ипак је таква атмосфера утицала да почну да размишљају о евентуалном повратку у Србију.

Код једног високообразованог стручњака из области биологије мотив за повратак у родни Нови Сад 2004. године, поред оснивања породице, била је и могућност запослења у струци код нас. Наиме, схвативши да у *западном свету* има доста научника његовог профила, док су код нас ретки, одлучио је да ради за знатно мање паре, али *са апсолутном слободом у истраживању и довољно времена за породицу*.

Реакције пријатеља на вест о одлуци испитаника да оду из Америке, тј. њихов повратак у Србију, веома су различите у ове две средине. У Америци су пријатељи српског порекла углавном сматрали да је то *храбро*, а у Србији да је то *глупо*. Једна Београђанка каже да су њени пријатељи Американци били *одушевљени што одлазе из тог „бесмисла“*.

Избор места за повратак

Око половине испитаника се вратило у град из ког је отишло. Међутим, друга половина је одабрала неки други град. Поставља се питање који фактори утичу на одабир места за повратак. У случају Србина из Хрватске коме је сва имовина разорена, одлучио је да се досели у Нови Сад јер су му ту избегли родитељи, које је редовно посећивао док нису умрли, па је тако имао прилику да упозна и тај град:

Одлучио сам да дођем у Нови Сад, јер је по мени најкултурније место у Србији. Мирније је од Београда, мешавина је разних народа – Мађара, Русина, Словака итд. Ту су ми родитељи избегли из Хрватске, па сам долазио сваке године и зближио се са градом све више.

Као позитивну страну Новог Сада ремигранти истичу и његову етничку шароликост: *желимо да наша деца негују толеранцију и сарадњу са разним етничким групама*.

Има случајева бракова где један супружник није рођен у *нашим крајевима*, нити их је посећивао. Таквим особама је долазак у Србију био долазак у непознато. Један саговорник, чија је супруга српског порекла, али је рођена у Калифорнији, предложио јој је да посете Европу: *Довео сам је на мало „покварен“ начин. Кажем јој – ајмо мало у Европу, па сам је возао по Шпанији, Француској. Каже она – није ово лоше, овде људи живе мало квалитетније. Е, онда сам је довео у Србију*.

Као што је један од кључних фактора за повратак/долазак у Србију породични живот и одгајање деце, то је и фактор за одабир места у коме ће се живети. Тако је један брачни пар Београђана по повратку одлучио да живи у Новом Саду, јер је, како кажу *мањи и мирнији од Београда*, па им тако више одговара за живот са малом децом:

Знали смо град од раније, јер ту живи мужевљева сестра. Београд се много променио и све мање личи на град у којем смо одрасли. Нови Сад је опуштенији, што нам у овом животном

раздобљу одговара. За мене је било битно и да су родитељи мужа у другом граду (Београду), јер би нам нон-стоп долазили ненајављени, што је недопустиво.

Већина ремигранта је прво купила стан/кућу, па се онда доселила. Стан/кућу су куповали неколико година пре или непосредно пред повратак. Београђанин, који је по повратку из Америке десет година живео у Београду, одлучио је да се одсели у Сремчицу. Каже да се стање по питању културе становања много погоршало у односу на оно које је оставио пре двадесет пет година:

Сви причају о неком грађанству, а немају основну културу. Постало је нормално да се виче. Пре се поштовао кућни ред од три до пет поподне. Не могу да схватим да родитељи својој деци нису у стању да објасне да не треба да урлају после дванаест сати ноћу. Клинци пију на улици испред солитера и разбијају флаше. Онда неко од комшија то очисти, али не њихови родитељи.

Проблеми реинтеграције у нову-стару средину

Реинтеграција повратника је отежана чињеницом да не постоји ниједна државна институција (канцеларија при неком министарству или сл.) која би им помогла смерницама како да се реинтегришу у наше друштво. Једна саговорница по питању државне политике спрам ремиграната каже: *нико ко се враћа на ове просторе не очекује помоћ од државе, јер да је тако, много мање људи би се вратило или скоро нико.*

Иако не постоји организовано институционализовано окупљање ремиграната из САД у оквиру неког удружења, они се окупљају, друже и размењују искуства на личној самоиницијативној основи. Поред тога, ремигранти се међусобно повезују преко странице на интернету под називом *Internations*.³ То је *међународна заједница*, основана 2007. године, отворена за све заинтересоване људе који живе у иностранству, а траже своје сународнике. У случају мојих саговорника, неки од њих на тај начин проналазе друге повратнике из САД, Канаде и сл. На сајту могу да добију информацију о окупљању ремиграната и странаца који живе код нас, на пример, у неком од београдских или новосадских кафића.

Србин из Босне, који је одлучио да се 2013. године досели у Србију са својом супругом, такође из Босне али несрпске националности, још увек, након две године, има проблема са сређивањем породичних папира у вези са њиховим боравком у Републици Србији. Наиме, он је на српско држављанство чекао шест месеци, а супруга је још увек на *предузетничкој визи*. Након три године имаће право да аплицира за дозволу боравка у Србији. Неизвесно је да

³ <http://www.internations.org/>

ли ће је добити, али су јој надлежни рекли да српско држављанство никада неће моћи да добије. У међувремену, овај брачни пар је добио дете које је стекло српско држављанство преко оца. Високообразованом младом стручњаку који се вратио у нашу земљу 2004. године најшокантније је било вишемесечно чекање на нострификацију дипломе.

Ремигранти се жале на *бирографију*, недостатак интернет умрежености служби, непотребно губљење времена у редовима у разним институцијама, недостатак пословности: *нико се не труди да свој део посла обави професионално*. Посебно се истичу жалбе на рачун здравства. Саговорник који је ремигрирао из Лас Вегаса пола у шали, пола озбиљно сматра да је *овде исто као у Мексику* и да му повратак није био шокантан, јер је навикао да живи са Мексиканцима.

Моји саговорници примећују *недостатак поштовања на свим нивоима*. Жале се на начин опхођења у јавном простору, на пример у саобраћају, градском превозу итд. Саговорница, родом из Београда, након више од деценије проведене у Калифорнији, каже да јој из живота у Америци, осим пријатеља, највише недостаје *једноставност и уређеност живота коју сви поштују, као и логика свакодневних ствари. Да отворите фирму, треба вам возачка дозвола (тј. доказ идентитета) и петнаест долара. Регистрација аутомобила се обрачунава на основу старости аута, а не по кубикажи. Не постоје печати, нарочито не на лекарским рецептима и упутима и сл.*

Испитаници кажу да су дошли у Србију док деца нису кренула у школу или су била у нижим разредима основне, ради њиховог уклапања у нову средину. Сви испитаници који имају децу истичу као разлику да деца код нас имају више слободе. Деца су се углавном брзо адаптирала. Родитељи сматрају да је школски систем у Америци дискутабилан, *мада није гори од овог овде*. Амерички школски систем је боље организован, али *квалитет није на задовољавајућем нивоу. Инсистира се на униформном прихватању истина у школи, не постоји критичко и самостално мишљење. Овде то ипак може*. Један саговорник истиче да је деци у процесу прилагођавања било тешко да савладају културолошку баријеру која подразумева *поштовање другог*. Наиме, првих месеци његова деца која су похађала ниже разреде основне школе жалила су се на грубо опхођење и задиркивања која су трпела од својих вршњака. Иако су се жалила учитељици, није било помоћи: *у Америци учитељи имају више слуха кад им се дете жали, бар у Калифорнији. Рашистите нетрпељивост између деце*.

Већина испитаника по повратку није имала културолошки шок. Међутим, њихова деца јесу:

Терка се плашила графита у парку, јер су је асоцирали на „лош“ крај, опасност. У Америци графите видите само у гету. Сво троје су примећивали прљавштину по улици, парку, двориштима. То им је било јако чудно. У једном тренутку су рекли да би волели да се врате у Америку, јер је тамо чистије и

играчке су јефтиније. Међутим, старијег сина су јако лепо прихватили у школи и он се уклопио без проблема (2. разред).

Једног ремигранта је изненадила промена која се по његовом мишљењу десила у међуљудским односима:

највећи шок ми је што људи нису више толико блиски као што су били. Кад се градила кућа код пријатеља, рођака – ајмо, моба, сви су помагали. То се изгубило. Људи су се претворили само у паре, паре, паре... а поред све жеље немају их.

Применљивост знања стечених у Америци

Анализа разговора показује да саговорници који су се уклопили у *српску средину* сматрају да је један од основних фактора, поред *среће* – прилагођивост. Испитаници показују свест о својим могућностима и средини у којој се налазе. Један део ремиграната развио је послове у Америци, а неки су покренули фирме и угоститељске објекте у Србији:

иако је 2008. изгледало да ствари иду на боље у Србији, ми, који смо преживели санкције и инфлацију деведесетих, знали смо да је повратак могућ само ако финансијски не зависимо од било кога у Србији, тј. ако нам посао остане у Америци.

Током истраживања поставила сам питање шта је од знања која су стекли у Америци могуће применити код нас. Ту нисам мислила само на стручна и пословна знања, већ уопштено, на *животне вештине* и искуства. Занимљиво је да су саговорници скоро једногласно одговорили да су пословна и стручна знања и вештине које су стекли у Америци потпуно непримењиве код нас. Ипак, неки сматрају да много тога могу да употребе у личним интеракцијама са људима: *нарочито помаже искуство комуникације са цивилизованим светом*. Живот у Србији за испитанике који зарађују у иностранству је економски исплативији, јер је све јефтиније у односу на Америку: *најлепше је зарађивати паре преко, а трошити их и живети у својој земљи*.

Успешни пословни људи су ипак одустали од пословања у Србији, јер је приступ послу, начин на који све функционише, потпуно другачији у односу на америчке стандарде:

Пословно овде нисам могао ништа да применим, јер ми немамо пословне људе. Они које овде сматрају пословним људима су невиђени преваранти. Има доста људи који се баве мањим пословима, који раде. Али озбиљни тајкуни, бизнисмени – наведи ми 5 који су створили стварно нешто од свог рада. Зна се шта је послован човек. Послован човек плаћа своје раднике на време, даје им бонусе, брине о њима. Ти нигде у свету не можеш да послујеш, а да не плаћаш своје дажбине. Овде ретко ко плаћа порезе, доприносе. Ко год да је дошао са озбиљним парама и покушао нешто, побегао је главом без обзира.

Испитаници сматрају да би се људи враћали када би се увео ред у свакодневни живот и када би многе ствари биле поједностављене, пре свега бављење својим послом: *папирологија за покретање приватног бизниса је сулуда. Уколико неко и успе да покрене бизнис, суочава се са, како кажу немогућношћу остваривања профита услед ненормалних пореза, такси и намета које плаћате пре него што почнете да правите паре. У Америци сте ослобођени пореза прве године, баш да би вам бизнис успео, лако ћете плаћати кад имате шта да опорезујете.*

Ремигранти осећају да су потпуно непотребни Србији, јер им нико не помаже да се реинтегришу. Самим тим, сви су на губитку, а највише српско друштво које губи драгоцену искуства људи који би могли да многе ствари овде побољшају. Међутим: *искуство није на цени. Сада само завршите неки факултет за менаџмент и постанете менаџер са 24–25 година. А где је радно и животно искуство када се ради са људима?*

Високообразовани стручњаци се по повратку често сусрећу са одбацивањем и завишћу својих некадашњих колега:

Став је обично „много си ми ти паметан“ и сви као да су љубоморни што је човек живео „тамо негде“. У том смислу не видим како да стечена знања употребим у земљи која се прави да не види да сам се вратила. Моја бивша шефица из института где сам радила не може да ме се сети. Било нас је четири у лабораторији, али она не зна ко сам ја. Шта још да кажем? Сетила се мог супруга који је у време најгрђе инфлације довозио јаја и продавао научницима на чекове са бесконачним почеком. Сетила му се имена из прве. Од мог рада је написала бар 2–3 научна рада, ал’ ко оно ја беше..?!

Осим тога, стручњаци из домена природних наука сматрају да своје практично стручно знање не би могли у потпуности да примене код нас, јер овде не постоји тај *ниво науке*. Нажалост, нема потребних материјалних улагања у развој научних истраживања.

Испитаници сматрају да је за повећање броја ремиграната успешних пословних људи и високообразованих стручњака из иностранства, у првом реду из Америке, потребно да се *промени друштво*, јер су вредности *потпуно искривљене, не подржава се знање*. Ремигранти истичу да је неопходан *заокрет за 180 степени*, да би дошло до напретка.

Испитаници наводе да знају случајеве породица које су покушале да се реинтегришу у наше друштво, али нису успеле и опет су се вратиле у Америку. Међутим, иако моји саговорници не планирају поновне миграције, ипак сви истичу да је *леп осећај* што имају могућност да у сваком тренутку оду из Србије: *психички је лакше. Не долази ми често мисао да одем одавде, зато што постоји процес да човек оде. Није само, купим се и одем.*

Одржавају редовне контакте са пријатељима у Америци, како српског тако и другог етничког порекла. Међусобно се посећују, одлазећи у Америку

и дочекујући госте у Србији: *у Америку идемо сваког зимског распуста. Деца обожавају да проведу то време са пријатељима тамо. Они долазе код нас преко лета.*

Закључак

Један од проблема у проучавању ремиграната је велика територијална дисперзија повратника. Повратници из прекоокеанских земаља немају своја удружења, нису уочљиви у друштвеној средини. Сами испитаници често наглашавају да не желе да се јавно изнесу чињенице у вези са њиховим животом, ставовима и сл. То отвара методолошко питање у вези са приказивањем прикупљених резултата истраживања тако да задовоље научне стандарде, а да не повреде етичка схватања испитаника.

Ремигранти се суочавају са низом проблема, а један од главних је недостатак државних институција које би помогле њихову реинтеграцију. Повратак људи значи повратак њиховог знања, капитала. Међутим, иако је познато да од успешних ремиграната матична држава може имати користи, не постоји стратегија њиховог пријема. Испитаници осећају да њихова знања и вештине овде ником нису потребни. Први корак могло би да буде формирање канцеларије при некој државној институцији која би координисала потребе предузећа, института, фабрика итд., са понудом коју би имали ремигранти, посебно из прекоокеанских земаља.

Многи моји саговорници су истакли да нису гастарбајтери. Заиста, поредећи резултате својих истраживања са истраживањем гастарбајтера које је спровела Драгана Антонијевић (Antonijević 2011, 2013), уочавају се велике разлике. У овом истраживању испитаници нису отишли са идејом да зараде новац, па да се врате, што је идеја водиља гастарбајтерског живота (Antonijević 2011, 1007–1008). Осим тога, гастарбајтери себе доживљавају као *госте* и у иностранству и код куће (Antonijević 2011, 1007–1008), док су у овом истраживању испитаници свуда *домаћи*. Показују велику дозу трезвености, свесни себе и свог окружења, максимално користећи позитивне стране живота у различитим друштвено-економским системима. Многи нису прекинули своје послове у иностранству, нити друштвене контакте. Ремигранти из Америке показују висок степен прилагодљивости у обе средине, истичући да *нису носталгични*. Могло би се рећи да је *динамика* њихова животна филозофија.

Анализа прикупљеног материјала је показала да је мотив за миграцију, тј. одабир места за живот – *бољи квалитет* живота. Из истраживања се види да постоје велике разлике у животним приоритетима. Културна позадина и усвојене вредности сваке особе одређују шта је то што се сматра *бољим и квалитетнијим* начином живота. У неким случајевима, то може бити лично остварење кроз пословну, научну или уметничку каријеру, у другим – само стицање новца. Оно што повезује животне приче мојих испитаника јесте чињеница да су, на првом месту, мигрирали у циљу задовољења економских потреба, ради напредовања у послу, стручног усавршавања и материјалног напретка. Стекавши добре послове у Америци, могли су и даље да напредују

узлазном путањом ка све већем богаћењу. Међутим, иако им почетна идеја није била враћање у земљу порекла са стеченом зарадом, ипак су одлучили да се врате. Један од главних мотива за ремиграцију је био квалитет породичног живота и однос према времену слободном од посла. Наиме, не занемарујући економски моменат, изабрали су да зарађују релативно мање (у већини случајева и даље у иностранству), али да стекну више слободног времена за формирање квалитетнијег породичног живота. Овим испитаницима је главни мотив за ремиграцију породица – васпитавање своје деце. Осим тога, то је и улагање времена у међуљудске односе, тј. дружење са породицом, широм фамилијом и пријатељима.

Литература

- Antoniјевић, Dragana, Banić Grubišić Ana, Krstić Marija, Gastarbajteri – iz svog ugla. Kazivanja o životu i socio-ekonomskom položaju gastarbajtera. *Етноантрополошки проблеми* н.с. год. 6. св. 4, 2011. 983–1011.
- Antoniјевић, Dragana. *Stranac ovde, stranac tamo. Antropološko istraživanje kulturnog identiteta gastarbajtera*. Etnološka biblioteka, Srpski genealoški centar, Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta knj. 75, Beograd 2013.
- Blagojević, Gordana. *Srbi u Kaliforniji. Obredno-religijska praksa i etnicitet vernika srpskih pravoslavnih parohija u Kaliforniji*, Etnografski institut SANU, posebna izdanja, knj. 54, Beograd 2005.
- Blagojević, Gordana. *Srbi u Solunu u prvoj polovini 20. veka. O religijskoj pripadnosti i etničkom identitetu*, System Intelligence Products, Etnografski institut SANU, Beograd 2012.
- Brettell, Caroline. *Anthropology and Migration. Essays on Transnationalism, Ethnicity and Identity*. Altamira Press, 2003.
- Jugoslovenske spoljne migracije. Analitičke osnove za utvrđivanje politike SR Jugoslavije u oblasti spoljnih migracija*. Priređivač Vladimir Grečić. Savezno ministarstvo za rad, zdravlje i socijalnu politiku, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Savezni zavod za tržište rada i migracije, Beograd 1998.
- Lukić-Krstanović, Miroslava. *Srbi u Kanadi – život i simboli identiteta*, Posebna izdanja EI SANU 36, Beograd 1992.
- Fielding, Tony. 1992. „Migration and Culture“ pp. 201-212 in *Migration Processes and Patterns*, vol. 1, eds. Tony Champion and Tony Fielding. London: Belhaven Press.
- Pavlović, Mirjana. *Srbi u Čikagu. Problem etničkog identiteta*, Posebna izdanja EI SANU 32, Beograd 1991.
- Pavlović, Mirjana. *Srbi u Temišvaru*, Posebna izdanja EI SANU 78, Beograd 2012.

Prelić, Mladena. *Srbi u selu Lovri u Mađarskoj tokom XX veka*, Izdan, Budimpešta 1995.

Prelić, Mladena. *(N)i ovde (n)i tamo: etnički identitet Srba u Mađarskoj na kraju XX veka*, Posebna izdanja EI SANU 64, Beograd 2008.

Sociološki leksikon, Savremena administracija. Beograd 1982.

Gordana Blagojević

Back to Serbia: Life Stories of the Remigrants from the United States since the Beginning of the 21st Century to the Present

This research focuses on spontaneous remigrations from the United States to Serbia, since the beginning of the 21st century to the present. One of the problems in studying remigrants is a large territorial dispersion of the repatriates. Analysis of the narratives – life stories of the remigrants allows us to perceive the key factors that influenced leaving for the United States and then the causes and motivation for returning to Serbia. In addition, the paper discusses issues related to the reintegration of migrants, the ability to apply acquired knowledge and cultural problems faced by remigrants. Remigrants face a number of problems, and major difficulty is the lack of government institutions to assist their reintegration.

Key words:

remigrations,
America, Serbia,
reintegration of
migrants

Marta Stojić Mitrović

Institute of Ethnography SASA, Belgrade
marta.stojic@ei.sanu.ac.rs

Ela Meh

Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo,
Filozofska fakulteta, Ljubljana, Slovenija
ela_je@hotmail.com

The Reproduction of Borders and the Contagiousness of Illegalisation: A Case of a Belgrade Youth Hostel

For the past couple of years, Serbia has become a transit country for the ever increasing number of migrants from Africa and Asia, travelling towards the EU. As part of the process of approaching the EU – first achieving the liberalisation of the visa regime for entry into the Schengen area in 2009 and then getting the official status of a candidate member in 2012 – Serbia needed to harmonise its policies with those of the EU, especially in the areas of border control and migration management. As a result, Serbia adopted a series of laws and policies which effectively *illegalise* migrants. In this paper, we first look into how migrant “illegality” is produced by Serbian migration legislation and policy, and second, we look at the consequences of this illegalisation. The first set of consequences are those that are felt by migrants themselves, as they are its principle target. The second set of consequences affects those persons that come into contact with the illegalised migrants. We speak of *contagiousness of illegalisation*, which affects those people who are providing professional services to illegalised persons. Under the threat of possible criminalisation, pressure is put on them to conduct “legality” checks and thus *reproduce borders* far away from the actual state border. We look particularly at reproduction of borders in the area of accommodation of migrants, taking as a case study a Belgrade youth hostel.

Key words:

migrants,
illegalisation,
contagiousness of
illegality,
criminalisation,
crimigration,
reproduction of
borders, Serbia,
Belgrade, youth
hostel

1. Introduction

For the past couple of years, Serbia has become a transit country for the ever increasing number of migrants from Africa and Asia (for some of the reasons for this, see Stojić Mitrović 2013, 164-5). Migrants usually arrive through Turkey and Greece. They are mostly traveling without valid documents and aiming to reach the EU. It is difficult to know how many people exactly are transiting every year, but the estimations point to several tens of thousands of people. Frontex reports tens of thousands detections of persons “illegally crossing green borders” in 2014 (Frontex 2015, 25).¹

Since the migrants travel without valid documents, they enter Serbia “illegally” – and it is precisely this “illegality” that is the focus of our paper. We follow De Genova in contending that “‘illegality’” (much like citizenship) is a juridical status that entails a social relation to the state” (De Genova 2002, 422) – it is thus specifically *produced* as a result of the law, which “defines the parameters of its own operations, engendering the conditions of possibility for ‘legal’ as well as ‘illegal’ practices,” (Ibid., 424). We use the term *illegalisation* to refer to the production of migrant illegality. To speak of migrant *illegality*, rather than *illegal migrants*, is to make explicit the mechanisms that produce illegality and thus avoid what De Genova calls the “naturalisation of migrant ‘illegality’” (Ibid., 421), i.e. to avoid seeing migrants appearing on the Serbian territory as being somehow intrinsically “illegal”.

In this paper, we want to illuminate the consequences of illegalisation of migrants in Serbia, focusing more specifically on the aspect of their accommodation. After briefly presenting the mechanisms of the legal production of illegality – and temporary legality – of migrants in Serbia, we will deal with the following two questions. First, we want to give some ethnographic insights which will explain how being illegalised affects a person's possibility to find accommodation and show the consequences of illegalisation on those who have been illegalised. And second, we want to give ethnographic insights into what we call the “contagiousness” of illegalisation, and especially the threat of criminalization that affects everyone who comes into contact with migrants (either through their professional activity, or otherwise). Here we will focus mostly on the effects of this “contagiousness” on the people who hold youth hostels in Belgrade and show that in the youth hostels, the

¹ In its latest *Western Balkans Annual Risk Analysis* report from 2015, it is stated that in 2014, there were “29 852 reported persons originating outside the Western Balkans detected while illegally crossing green borders” (Frontex 2015, 25), of which most were caught on one of the Serbian borders: 73% were caught on the Serbian-Hungarian border, 11% on the Macedonian-Serbian border and 3% on the Bulgarian-Serbian border. The number of detections of illegal border crossing tell us more of policing efforts on these borders, than of the real numbers of people crossing them – simply because not everyone crossing the border “illegally” is caught. Thus for example, in February 2015, around 1000 people were reported to be caught every month by the police – see: <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/hronika/aktuelno.291.html:536154-Mesecno-uhvate-po-1000-migranata>, accessed 26th May 2015.

borders get reproduced as the regular citizens (who hold youth hostels or work there) are forced to conduct document checks on their guests.

Our conclusions and analysis are derived from a half a year research initiative, based in Belgrade. During this period, we focused on two groups. On the one hand, we conducted regular participant observation in the Belgrade parks around the train and the main bus station, where the illegalised migrants are often spending time, and conducted informal interviews with tens of migrants, who talked to us also about their difficulties in relation to their temporary accommodation. On the other hand, we tried to talk with youth hostel owners and their experiences with housing the migrants. We visited six youth hostels. However, only two youth hostel owners were willing to talk to us openly. The very fact that youth hostel owners did not want to speak frankly about the topic is indicative of the stigma and the fear that surrounds all the activities, connected with the illegalised migrants, and is a testimony of the “contagiousness” of illegalisation that we will speak about later. Therefore, we decided to focus on one youth hostel and its owner, with whom we developed a relationship of trust and she talked to us openly about her experiences. We are in regular contact with her and have conducted three in-depth semi-structured interviews. Besides this, we have both been researching the topic of migration through Serbia over the past three years and the insights from the field-notes of this period are also used in this paper.

2. Temporal shift between “legality” and “illegality” and the consequences of illegalisation on migrants’ accommodation

The situation concerning migrants traveling through Serbia has changed in the last several years, as a result of the influence of the EU in the region. As a part of the process of approaching the EU – first achieving the liberalisation of the visa regime for entry into the Schengen area in 2009² and then getting the official status of a candidate to enter the EU in 2012 – Serbia needed to harmonise its policies with those of the EU, especially in the areas of border control and migration management (Stojić Mitrović 2014). We speak of the process of *externalization* of the EU migration politics in Serbia (see Stojić Mitrović 2012), when the EU obliges its neighboring countries to adopt the same restrictive logic to border control and the same mechanisms of migration management (for an example of the externalization of the EU migration politics in West Africa, see Andersson 2014; for the influence of the EU enlargement policy on the Western Balkan states concerning visa liberalization process see Kačarska 2012; for some consequences of the adoption of the EU migration policy in Serbia see Djordjević 2013). Since 2008, Serbia has thus adopted a series of new legislation. On the one hand, there is the Aliens Act (regu-

² Until 2009, Serbian citizens needed a visa to enter the Schengen area. In 2009, the visa regime was liberalised and now Serbians with a valid travel document can enter the Schengen area for 90 days without a visa.

lating the entry, movement and residence of foreigners)³ and the Law on State Border Protection⁴, which are entirely restrictive pieces of legislation in terms of the transit migration through Serbia. On the other hand, there is the Asylum Act⁵ and subsequently adopted migration management strategies and legislation⁶, which provide some set of rights to those transiting migrants who seek asylum in Serbia – but which remain couched in the mechanisms of control of migratory flows towards the EU.

The law that most directly produces migrant illegality in Serbia is thus the Aliens Act – it defines conditions of legal entry that most migrants from Asia and Africa can never fulfill and therefore provides a basis on which these migrants are *illegalised*. The piece of legislation, which temporarily legalises persons thus illegalised, is the Asylum Act. The Asylum Act is based on the UN 1951 Convention Relating to the Status of Refugees (or the Geneva convention) and the 1967 Additional Protocol and its aim is to provide international protection to people fleeing their countries due to a well-founded fear of persecution on the basis of race, religion, nationality, political opinion or membership of a particular social group (for the development of the modern “refugee regime” and the related refugee studies, see Malkki 1995 and Petrović 2014). In reality, Serbian asylum system is entirely dysfunctional (Jelačić 2013; cf. Bobić and Babović 2013, 223). The number of people getting protection is extremely small: of the 28,295 people, who have expressed an intention to seek asylum in Serbia between 2008 and 2014, only six have been granted refugee status and 12 subsidiary protection (BCHR 2014, 14). Furthermore, there is no integration policy in Serbia and as a result, even many of those who receive refugee status in Serbia, leave the country. Finally, the migrants do not see Serbia as a country of protection.

However, the Asylum Act provides people with the possibility to at least temporarily achieve some legal status. When a person expresses an intention to seek asylum – which can in principle be done at any police station, but in practice, mi-

³ Zakon o strancima RS (Službeni glasnik RS, br. 97/2008), available in Serbian at http://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_strancima.html and in English at <http://www.refworld.org/cgi-bin/texis/vtx/rwmain?page=country&category=&publisher=NATLEGBO&type=&coi=SRB&rid=&docid=4b5d715a2&skip=0>, accessed 26th May 2015.

⁴ Zakon o zaštiti državne granice RS (Službeni glasnik RS, br. 97/2008), available in Serbian at http://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_zastiti_drzavne_granice.html and in English at <http://www.refworld.org/cgi-bin/texis/vtx/rwmain?page=country&category=&publisher=NATLEGBO&type=&coi=SRB&rid=&docid=4b5d92582&skip=0>, accessed 26th May 2015.

⁵ Zakon o Azilu RS (Službeni glasnik RS, br. 109/2007), available in Serbian at http://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_azilu.html and in English here <http://www.refworld.org/cgi-bin/texis/vtx/rwmain?docid=47b46e2f9>, accessed 26th May 2015.

⁶ In July 2009, first the Strategy on Migration Management (http://www.srbija.gov.rs/extfile/sr/114288/strategija_upravljanje_migracijama0128_cyr.zip) was adopted, followed by the Law on Managing Migration in 2012 (Zakon o upravljanju migracijama RS ("Sl. glasnik RS", br. 107/2012) available in Serbian here: http://www.kirs.gov.rs/docs/Zakon_o_upravljanju_migracijama.pdf). Besides, there is also a Strategy to Fight Illegal Migration in the 2009-2014 period, adopted in March 2009 (http://www.srbija.gov.rs/extfile/sr/107127/strategija_protiv_ilegalnih_migracija0077_lat.zip), all accessed 26th May 2015.

grants are often refused the right to seek asylum (see Human Rights Watch 2015) – they are issued with a paper, assigning them to one of the centers for asylum seekers⁷, to which they must report in the prescribed period of 72 hours since the issuance of the form.

Receiving the “72 hour paper” – as migrants often call it – is very important, as it is the possession of this paper that marks the difference between being “illegal” and “temporarily legal” in Serbia. The “offense” of entering Serbia “illegally” is forgiven to persons seeking asylum and for 72 hours – or longer if they registered in the center for asylum seekers – migrants are legally residing in Serbia.

Having the “72 hour paper” means passing from the *non-place* (cf. Augé 1995, 94) in which the illegalised are marginalised, to being included only partially and in an subordinate way⁸ – and to be entitled to some rights. According to the law, asylum seekers are entitled to the get medical care, beyond just the lifesaving interventions of emergency health care that any human being on Serbian territory is entitled to. Having an asylum seeker's paper also means being able to be accommodated legally: either in the center for the asylum seekers, or finding a bed in a hostel, taking a shower and changing clothes for a reasonable price, without being afraid of being rushed out in the middle of the night due to a sudden police control. For people who are exhausted or ill, this can mean a difference between freezing in snow or on *košava* wind or getting wet in spring showers, being exposed to possible robberies and police violence – and having some rest, a safe base. For many migrants we spoke with, this shifting between categories of “illegality” and “temporary legality” is relatively quick: they arrive as “illegal”, become “legal” for three days, they rest, take a shower, and then become “illegal” again, on their way towards the EU.

Without the “72 hours paper”, then, migrants are reduced to being “illegal”. There are two different options: either migrants entered “illegally” and were never apprehended by the police⁹, or they were apprehended by the police at the border, or somewhere on the territory. The Aliens Act defines illegal entry (article 10) and illegal residence (article 42) and specifies a fine for illegal entry (article 84 – between 10 000 and 50 000 dinars, or 100-500 EUR) and illegal residence (article 85

⁷ There are 5 centers for asylum seekers currently operating in Serbia. The closest one to Belgrade is Krnjača, located in the suburbs of Belgrade. Then there is Bogovađa, about one a half hour drive towards the South. Then there is Banja Koviljača, close to the Bosnian border and Sjenica and Tutin being the most far away, around 300 km towards the South-West of the country. The asylum center in Banja Koviljača is the oldest one and the only permanent center for accommodation of the asylum seekers. All the others are of a temporary character and they have been opened as a consequence of the “emergency” situations – the lack of accommodation space for all the persons willing to be accepted in a center (see more about this in Stojić Mitrović 2014a).

⁸ As Colectivo Situaciones say: “Exclusion is the place that our biopolitical societies produce to be able to include people, groups, and social classes in a subordinate way,” (Colectivo Situaciones 2003).

⁹ Indeed, based on the statistics of Frontex (see footnote 1), the number of migrants that are apprehended *entering* Serbia, is much smaller than the number of migrants apprehended *leaving* Serbia – so we can conclude that a great deal of migrants enter without ever being apprehended.

– between 6 000 and 30 000 dinars or 60-300 EUR). For those who have no money, there is an option to “pay the fine” with serving a few days in the local district prison (with one day in prison being equal to 10 EUR fine). This is a general prison and *not* a specialised detention facility for “foreigners”. *After* paying the fine, or serving time in prison, migrants are given a written decision, obliging them to leave the country within a period, prescribed by the authorities, but no longer than 30 days (article 43). While this paper does not provide migrants with a *legal* status, showing it to the police can exempt them from being fined again – and it also allows them to be *legally* accommodated by the accommodation service providers (hostels and youth hostels).

Most migrants arriving to Belgrade have walked through Macedonia, or across the Bulgarian-Serbian border, and are exhausted, after days of walking, sleeping in the forests, eating only dry biscuits and often getting attacked and robbed by the local mafia or blackmailed for money by the police (see Human Rights Watch 2015). They often told us that they have sought asylum, not because they had a hope of settling in Serbia and finding protection¹⁰, but because they wanted to rest, eat regularly, sleep in a proper bed – and take some days to figure out how they can continue the journey. An Afghan family with three small children (1, 5 and 7 years old) have walked for 12 days across Macedonia and needed a few days to regain their strength. They sought asylum, to obtain the “72 hour paper”, to either go to one of the centers for asylum seekers, or to stay in one of the cheap youth hostels close to the train station.

When expressing an intention to seek asylum – and getting the “72 hours paper” – migrants can be sent to any of the 5 center for asylum seekers. For those seeking asylum in Belgrade, the best option is to be sent to the center in Krnjača, located in the outskirts of Belgrade and easily reachable by public transport. If they are sent to one of the more remote centers – for example those in Sjenica or Tutin, in the South-West of the country, around 300 km away from Belgrade – it is often too far away and expensive to travel all the way to the center. In this case, they use the “72 hours paper” to stay legally in one of the youth hostels. The usual price for guests in Belgrade hostels is around 5 or 8 EUR per night – but if they cannot afford this, they often sleep in one of the Belgrade's parks.¹¹ Furthermore, when the

¹⁰ A brief look at the numbers of people “processed” by the asylum system, confirms that the motivation of people to seek asylum is not linked with their hope to indeed stay in Serbia: in 2014, out of the 16 490 people who expressed intention to seek asylum (i.e. who got the “72 hour paper”), 11 118 were accommodated in a center for asylum seekers, but only 1350 stayed long enough to register their asylum claim, of which only 460 had their ID card issued and only 18 had their first asylum interview (BCHR 2014). This means most people have left, before they were officially processed in the asylum system.

¹¹ During our field work in Banja Koviljača, a place where the first asylum center in Serbia had been opened, we got interesting information about accommodation of people without documents. They have usually been accommodated in the objects that were not intended for human accommodation, like farm or industrial objects, shops, unfinished houses, abandoned flats etc. These have been rather expensive, even though they usually did not even have any running water or electricity. Some of the owners charged per person and some per object, some charged for a night

weather is bad, people search for shelters in abandoned houses and the other objects, like mechanic stores, empty wagons, or simply under the bridges. It is also common that they stay in cafes and restaurants near the bus and the railway station until the end of their working hours in order to get a roof above their heads as long as it is possible. There are a few public drinking fountains, where they can fill their bottles and wash their hands.

Spending time in the Belgrade parks, many migrants told us about the frustrating experience they had at the Belgrade police station. Very often we hear that the police would not issue them the “72 hour paper”. When they come in the evening, they tell them that “the police is closed” (even though the station is working 24 hours), or to “come tomorrow”. Even during the day, they tell them that they should come at a different time, or even to go to a different police station.¹² Often migrants report that the policemen shouted at them, provided them no translators and humiliated them in various ways. They usually have to wait for long hours, without being given any water, sitting on the cold concrete floor, falling asleep from exhaustion. Yet, without the “72 hours paper” (or at least the written decision to leave the territory) migrants cannot legally be accommodated in the hotels and youth hostels.

In this first part, we have presented the experience of migrants, traveling through Serbia, who are put – at least at some point – into the category of being “illegal”. While the “illegality” is only enforceable by the law in the domain of entry and residence, the discourse around “illegal migration” often presents the whole *human being* as being “illegal” (De Genova 2015). We have shown how “illegality” is produced and how human beings are illegalised – and we now turn to the question of how this illegalisation can be contagiously spread to everyone they come in contact with.

and some for a week's stay. Accommodating migrants in such objects allowed the owners to avoid tourist inspection and thus paying the tourist tax for renting accommodation. Nevertheless, some of them have been prosecuted and charged for housing persons without valid documents. In other words, even though some of the people managed to avoid tourist inspection, they did not avoid police control.

¹² It is not entirely clear why the police do not give out more papers. There are different interpretations and guesses we can hear from the migrants themselves and from different state officials and the NGOs: this could be a directive from some high police or state officials; it could be that the police lacks employees – especially people who speak any foreign language and are thus in a position to take the first interview – that there is no space in the asylum centers, not sufficient money for their upkeep, and that therefore the police does not want to issue to many forms, sending people to the centers; we heard the rumor that the police officers just despise migrants, that the police officers ask migrants for money, etc. Whatever reasons are, it appears that this is undoubtedly happening – even though the police consistently deny these allegations. Whenever we asked the police officers *why* people were turned away, we often got a similar response. Once a police officer said: “How can you believe these people? They are without any documents that would proof who they are. I can also say I am Marco Polo, but without any document to prove it, would you believe me? And would you believe *anything* I say, if I had no document?” However, since the Human Rights Watch (2015) published a report where this issue is clearly documented, denying it is even more difficult. Furthermore, while conducting our research in Belgrade parks, we have noticed that since the mid May 2015, the police had started to approach migrants in the parks telling them to leave, either to the bus station or to the camps.

3. Contagiousness of illegalisation

We speak of *contagiousness of illegalisation* because coming in touch with someone who has been illegalised can mean breaking the law. According to the Aliens Act (article 45), any person residing illegally must be reported to state organs without a delay¹³. This means anyone coming into contact with the illegalised persons is under *obligation* to report to the police – thereby under, at least a theoretical, obligation to conduct “document checks” and *reproduce borders* and divisions between legality and “illegality” everywhere, not just at the physical border. To make things even more dangerous, any exchange of money for services with the illegalised can be perceived as being involved in *facilitating illegal border crossing* and *smuggling* (article 350 of the Serbian Criminal Act).¹⁴

In this sense, the “illegality” can spread onto everyone who come in contact with the illegalised persons: doctors that treat them in hospitals without reporting them to the police, taxi drivers that drive them in their taxis, hostel owners that rent them a bed for a night. During the research in the border area between Serbia and Croatia, a doctor working in the municipality of Sremska Mitrovica, told us the following story: „While going to Jamena to work (i.e. a village on the border between Serbia, Bosnia and Herzegovina and Croatia), I saw a group of migrants. They got lost in the forest. ... It was obvious that they were exhausted, thirsty and starving. I gave them water and then I called the police. The police came and took them. It was the only right way to do it.” The medical workers are obliged to report foreigners without documents, as it was later confirmed in the interviews with the other doctors treating migrants on more or less regular basis. The “legality control” is thus normalized in the context of medical care. On the other hand, taxi drivers received official recommendation from the Union of taxi associations that they should not accept “asylum seekers” (in Serbian: *azilanti* – this is a word which often serves as a generic name for migrants transiting through Serbia on their way to the EU, even in cases when they do not have the 72 hours paper), which, eventually, received wide disapproval from taxi drivers themselves and NGOs dealing with discrimination issues.¹⁵ „How can I know whether they are with or without documents? I am not allowed to ask them to show me their ID cards or passports or anything. If I am deciding not to let them in on the basis on how they look, I am committing an offense because I am discriminating according to their physical appearance“, a taxi driver objected.

¹³ The text of this law in the Serbian language is available on:
<http://www.mup.gov.rs/cms/resursi.nsf/zakon%20o%20strancima.pdf>, accessed on 23rd May 2015

¹⁴ The text of this law in the Serbian language is available on:
http://www.paragraf.rs/propisi/krivicni_zakonik.html, accessed on 23rd May 2015.

¹⁵ For more information see <http://www.blic.rs/Vesti/Beograd/544946/NOVA-PREPORUKA-TAKSISTIMA-Ne-vozite-azilante> and http://www.rtv.rs/sr_lat/drustvo/nvo-da-li-taksisti-smeju-da-voze-azilante_582066.html, accessed on 23rd May 2015.

Contagiousness of illegalisation is thus stronger for those providing a type of service to the illegalised migrants – and perhaps it is most strongly felt by the youth hostel owners, as they face certain charges if they accept people without valid residence or entry permits (about similar situation, but applied to landlords in the UK, see Bowling 2015). Here we will present the case of a hostel owner in Belgrade.

The hostel is situated in the relative vicinity of both the main bus and railway stations, and the police station, where the migrants can express their intention to seek asylum in Serbia. Therefore, a lot of people transiting through Serbia come by and ask whether they could stay for a night. The hostel owner started to host migrants about a year and a half ago. When the first guests, who had no valid passports, appeared on the doors of her youth hostel, she did not know what to do. As a youth hostel owner, she is supposed to register every foreigner or non-resident with the “Foreigners department” of the police (to fill in “the white card”)¹⁶ – she is supposed to fill in the information containing the passport number and the date of entry. With people without a valid travel document, she could not do this. She called the police station and first information she got was that she was not allowed to accept migrants at all. Then, after the mediation of an NGO, which is providing legal help to asylum seekers, she got the assurance that she can rent beds to migrants, who have either of the two identification papers, so she started with that practice.

She likes to work with them and says they are very good and polite guests. She believes in humanity – “I am not a nationalist or racist” – and feels compassion and deep concern, especially for those that are very young, travel alone and are separated from their families. She likes to help them in any way she can, usually by washing their dirty clothes and giving them the clean ones, which remained from the previous guests. She has only the words of appraisal for them and she has never had any problems with them.

Besides, she believes that their presence is only beneficial to Belgrade and Serbia. “They are the best tourists: they come dirty and they go to buy everything, from toes to head. The exchange office nearby was about to be closed, but they came and now it works very well. The bakeries and restaurants, everyone has a profit because of them”. Here we can see that, while in her discourses, the need to help others is distressed, there is also clearly an economic factor behind it – as she has mentioned, a lot of places in the centre of Belgrade, including her own hostel, are making additional profit from hundreds of migrants passing through the city.

When talking to a lawyer from one of the NGOs providing legal assistance to migrants, and discussing the criminalisation of youth hostels and other service providers, who become targets of this contagiousness of illegalisation, his legalistic perspective is clear. In his view, the law protects those migrants who are persecuted in their home country (*refugees*), and so by seeking asylum, they become legalised.

¹⁶ An example of the “white card” can be found here: <http://upravusi.rs/wp-content/uploads/2011/07/Zahtev-za-prijavu-boravi%C5%A1ta-prebivali%C5%A1ta-stranca.pdf>, accessed on 26th May 2015.

Hostels should not provide services to those who are “*illegal*” – they should tell them to first report to the police. If they indeed do provide them services, this is clearly illegal and besides, in the eyes of a lawyer working to protect refugees, opens up the door to further exploitation. It is often the case that the locals take advantage of the dire need of “the illegal”, extracting greater profits than usually by charging the illegalised more than the citizens – and can end up being linked with the “illegal” business of human smuggling. The hegemonic legal discourse is indeed very powerful in *masking* the law that creates the problem of the illegalised migrants, and presenting the problem as lying in the individual profiteers and morally reprehensible smuggling networks.¹⁷

Indeed, in the analysis of the youth hostel owner, the “problem” is that the police do not systematically give everyone a “72 hour paper”, or another document to legalise them, as this would enable service providing businesses to not be affected by this illegalisation themselves. Because the police does not “legalise” migrants – and because the law “illegalises” them in the first place – the youth hostel owners are forced to first inquire about the legality of their guests. “When they arrive, I first ask: „Hartia or no hartia? If „yes hartia“, I say „welcome“, if „no“, I say „good-bye““, the hostel owner explained to us. The *hartia* refers to „72 hours paper“ or the written decision that a person must leave Serbia in the prescribed time span – the two documents that would allow them to stay legally in her youth hostel. She described to us that, whenever people arrive, she first offers them some tea – to make them feel welcome and at home, to show them some humanity. The tired travellers appreciate this small act kindness. Nevertheless, when a person arrives and has no legalising paper, she explains to them to go to the police. If they do not get relevant permits in the nearby station (see footnote 12), she advises them to go to another one. In order to avoid the situation that two or more migrants show her the same permit, which is possible, due to the fact that these permits sometimes come without a photo, or are quite worn out, not showing the photo clearly, she has started to write the number of the room with the pencil on the back of the document. She experienced the consequences of not conducting strict legality checks (i.e. document checks) in a series of incident in the past several months.

The first incident happened during her absence from the hostel. Her friend, who was replacing her temporarily, rented out a room to some people without doc-

¹⁷ Indeed, as we are writing this article, the aftermath of the biggest drowning in the Mediteranean in the last decade – when on the 18th of April 2015, 650 people drowned about 73 nautical miles north of the Libyan coast when seeking to reach Italy – is bringing afloat all sorts of confused discourses about the smuggling networks as being the culprit for the deaths. The debates in the mainstream media and politics, center on “criminal networks” and mask the structural conditions which illegalise the border crossing market, deregulate it, and thereby render it even more dangerous and deadly. For a critical perspective see http://www.theguardian.com/commentisfree/2015/may/04/a-punitive-approach-to-refugees-will-lead-europe-to-unrest-and-corruption?CMP=share_btn_fb. See also De Genova 2015 and Sanchez 2014 (Sanchez suggests that we should avoid seeing migration facilitators only from an oversimplified business model perspective: the motivations to get involved in migration facilitating are manifold and should not be reduced to a direct financial benefit).

uments. They assured her that they had been told that they would get the “72 hour paper” in the afternoon, which, apparently, did not happen. When in the afternoon another employee came to take the money for rental, police arrested both of them on the charges that they had breached the law: providing residence to people staying illegally.¹⁸ The employee who received the money pled guilty after some verbal persuasion that this would be best for him, while for the owner’s friend a warrant had been issued. Eventually, both of them got conditional discharges and no jail sentences.

Later on that year, at first from time to time and eventually regularly, the police would call the hostel just to ask her “how many foreigners do you have?” or “how many guests do you have?”. She considered this completely redundant due to the fact that she informed police through the “white card” about her guests. Once police came at 5am in the hostel and raided the whole hostel. They demanded that they see all the rooms, wake up all the guests. This she perceived as a tactic of scaring and intimidation and made her realise the police is indeed very focused on monitoring whether she receives people without documents and whether she is conducting the “document checks” and proper registration of all her guests. Being raided in the middle of the night was also very bad for her business: no one wants to stay in the hostel, where the police is known to raid the rooms in the middle of the night and if the word came out about this, she could lose some of her customers: “They don’t let me do my job”. Just a night before our first interview, she received a phone call during the night, with the police inquiring whether or not some specified person had been staying at her hostel – this again she perceived as pure intimidation.

The last time police came and arrested workers in the hostel was the most traumatic for all of them. It all happened very fast. Within the space of only one weekend, the police first arrested the employees of the hostel and interviewed them for hours. They intimidated them and ended up convincing them that it was best for them to admit to committing the crime – i.e. signing the papers saying they have indeed collaborated in the smuggling of people by accommodating them. This was presented as the best option, as it allowed them only to pay a large fine (several thousands of euro) and to avoid getting a criminal record. Even though she thinks that they did made a small mistake „by not writing in the guest book the name of the guests and our duty is to do so”, she was outraged by the “crimes” she was pressured to admit. “The words that they used, ‘the state border’ and ‘smuggling’ – I even do not want to say them out loud! We haven’t even seen the state borders! How can it be smuggling then!” She believes that she had been fined without any sound reason.

She spoke at length about how horrible it was that the police was not giving out “asylum papers”. She said: “When a person goes to the police, that person needs

¹⁸ The article 350, paragraph 2, of the Criminal law, which is dealing with the illegal border crossing and smuggling, for which the proscribed punishment is jail sentence from 6 months to 5 years. The law is available on: http://www.paragraf.rs/propisi/krivicni_zakonik.html accessed on 23rd of May 2015.

to leave the police, with a paper identifying him and showing that he was at the police – and the police need to give him some sort of paper: either the asylum paper, or the paper, saying that they have 7 or 10 days, or however many days, to leave the country. But not like this!” She was also very outraged by the fact that the police let them go without a paper, and say to them to come tomorrow. “Why do they say them: ‘Come tomorrow’? When we asked for visas [referring to the visa regimes that were in place for Serbians throughout the 1990s and until 2009 – see for example Jansen 2009] and when they told us to come tomorrow, it was for a reason, namely to get some further evidence they required. But these persons will come tomorrow in the same situation, unshowered, tired, nothing will change. It is just because this police officer does not want to do his job, so he tells them to come back tomorrow.”

These events, as she stresses, made her very careful about the papers: “I know that I am a little bit paranoid, but if you experience something like this, you must become paranoid.” As a consequence of the series of intimidation, and also concrete criminalisation of her due to not registering people without documents, she is now very strict about control whether her prospective guests are staying legally or not.¹⁹ As Bowling suggests, this behaviour can be interpreted as both internalization

¹⁹ Another hostel owner, with whom we conducted one semi-structured interview, shared his first experience with the prospect of being criminalized, just for the reason of walking with the illegalized migrants, which eventually led him to become cautious. “I have just started to accept guests in this hostel. Sometime in November [2014], a first group of them came. They were from Syria. I took their passports in order to fill in the white card. In the white card, there is a spot to write the point of entrance into Serbia, that is, a legal border crossing point. But I looked at their passports, and there was no stamp. So I realized that they hadn’t come legally. It was in the afternoon, and I was just going to the police station to hand over the information about my guests (i.e. as youth hostel owners are required to by the law – they have to register all their guests to the police), so I asked the Syrians to wait until I find out what to do with them. So I phoned the police station. The woman, who answered the phone, told me that there was no problem, that they just needed to get a paper that they intended to ask for asylum. I told them so while I was still talking to her. I told her that I am going to the police station myself and she suggested that we all come together. I agreed. So I took them to the police station. It is not far from here, so we just walked down the street. But when we came to the police station, a policeman immediately started to tell me that I had been lucky because I could have been charged for smuggling. I was surprised, I didn’t know what he was talking about. The policeman said that if a police patrol had stopped me in the street with those Syrian guys without documents, I would have been immediately arrested for smuggling. He said: “How you can prove that you haven’t taken any money from them or that you haven’t helped them to come?” I said: “But that colleague of yours, who is sitting over there, told me on the phone to bring them to the station!” She said: “No, I haven’t told you anything. Do you have a proof that I had told you that?” I was so shocked! I went out from the station as soon as I could, and decided whenever I want to get some information from the police, I would demand it in written form, so something like this won’t happen again.” When we asked him how he found out that he can take in guests with “72 hours paper”, he told us that he called the police station again, and talked with some high ranked officer, who explained him the administrative point of view. Now he accepts persons with “72 hours paper” as well as with papers for leaving the country. He does not fill in the “white paper” for them, but he also charges them less than the other guests, only 3 EUR per night.

of borders, which are now reproduced anywhere where some kind of border control is conducted, as well as a transposition of state control to not only private sector, but to individual citizens, too (Bowling 2015). The border agent is thus anyone who has the power to influence the stay or movement of migrants, not some distant *institutions*, but potentially every one of *us*. As Weber points, internal border policing is no longer the exclusive preserve of specialist immigration enforcement authorities; instead the function is dispersed to an ever-expanding array of public and private bodies including police, medical authorities, schools and universities, welfare and regulatory agencies, transport providers, local government, employers, landlords and other private citizens (Weber 2015).

The borders ceased to be perceived and treated as some physical lines: they appear everywhere a border control is done (see Guild 2001, Petrović 2013, 139; Balibar 2004). . This potential of the border to be (re)produced practically anywhere can and does result in the proliferation of the possibilities for the secondary objects of illegalisation. Bowling calls the fusion of migration and crime “*crimigration*” (Bowling 2015). *Crimigration* involves the construction of ‘new’ crimes, ‘new’ forms of law enforcement and processes of criminalization. To paraphrase Pickering and Weber, this leads to the transformation of state practices at the border, which themselves might be considered criminally suspect (Pickering and Weber 2007, 2). This complex state of affairs leads to another interesting result: in order to avoid possible criminalization, individuals are invited to conduct legality checks on the people they meet. As Pozniak and Petrović put it, the securitarian administration of social relations, through the use of governmental technologies, (in this case through viable criminalization), reinforces the isolation of “foreigners”, and a widens the gap between “foreigners” and “citizens”. This can result in abolition of co-operation, communication, negotiation (Pozniak and Petrović 2014, 56), that is, in systemic criminalisation of solidarity between migrants and citizens. The ilegalised migrants can thus be produced as threats for the society and carrying out of police interventions becomes a duty of citizen so the order could be reinstated (see Agamben 1995).

4. Concluding remarks

In this paper we represented two consequences of the illegalization of migrants, through focusing on the problems with their accommodation in privately owned hostels. The first consequence refers to the experience of migrants who are its principle objects. The second one refers to a complex continuation of this primary illegalisation, as all persons that come into contact with the illegalised migrants, can become illegalised. People who are affected by this contagious “illegality” face viable criminalisation in the form of official charges for smuggling, that is, providing professional services to persons that are residing without valid administrative permits in Serbia instead of reporting them to the police in the first place. Thus they represent secondary objects of illegalisation process.

The paper first presented the construction of migrant “illegality” in Serbia and pointed to the relevant aspects of the administrative procedure for legalising

someone's stay in Serbia through showing intention to ask for asylum. We then described some of the migrants' experiences focusing primarily on their accommodation. Then we moved to the perspective of professionals who offer services to migrants and we described how they have been forced – through the prospect of criminalisation – to conduct strict “legality” checks and thus reproduce state borders in their practitioners, vehicles or hostels. The example of a youth hostel allowed us to point out the major problems on a concrete case-study.

The state, through its organs, monitors its own citizens, in relation to their implementation of temporarily extended and displaced control of border-crossing, and punishes (or threatens to punish) them if they somehow avoid doing so. Therefore, the power to influence the mobility of migrants, as well as the responsibility for their fate, is transferred to the hands of ordinary people they meet (De Genova 2002: 426). This “burden sharing” between the state and its citizens leads not to real empowerment of the people, but of the state itself. We see this as a manifestation of the modern power, where the executor is not just the state, or the sovereign, but everybody, through the observance of the ubiquitous force of the disciplining legal apparatus (Foucault 1975).

References

- Agamben, Giorgio. 1995. *Homo Sacer, Sovereign Power and Bare Life*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Andersson, Ruben. 2014. *Illegality, inc: Clandestine Migration and the Business of Bordering Europe*. Oakland: University of California Press.
- Augé, Marc. 1995. *Non-Places. Introduction to an Anthropology of Supermodernity*. London and New York: Verso.
- Balibar, Etienne. 2004. *We, the people of Europe?* Princeton: Princeton University Press.
- BCHR. 2014. *Right to Asylum in the Republic of Serbia 2014*. Belgrade: Belgrade Center for Human Rights. Available on: <http://www.bgcentar.org.rs/bgcentar/eng-lat/wp-content/uploads/2015/04/Right-to-Asylum-in-the-Republic-of-Serbia-2014.pdf> Accessed 25th May 2015.
- Bobić, Mirjana and Marija Babović. 2013. International Migration in Serbia: Facts and Policies. *Sociologija* LV/2: 209- 228.
- Bowling, Ben. 2015. *Denying Migrants the 'Right to Rent': Enlisting Landlords in Immigration Surveillance*. Available on: <http://bordercriminologies.law.ox.ac.uk/landlords-immigration-surveillance>. Accessed 25th May 2015.
- Colectivo Situaciones. 2003. *On the Researcher-Militant*. Available on: http://eipcp.net/transversal/0406/colectivosituaciones/en/base_edit. Accessed on 23 May 2015.

- De Genova, Nicholas. 2002. Migrant “illegality” and deportability in everyday life. *Annual Review of Anthropology* 31:419–47.
- De Genova, Nicholas. 2015. The border spectacle of migrant 'victimisation'. Available on: <https://www.opendemocracy.net/beyondslavery/nicholas-de-genova/border-spectacle-of-migrant-%E2%80%98victimisation%E2%80%99#.VWwKTbV0gNI.twitter>. Accessed 1st of June 2015.
- Djordjević, Biljana. 2013. Politics of Return, Inequality and Citizenship in the Post-Yugoslav Space. Edinburgh: CITSEE Working Paper Series 2013/29.
- Frontex. 2015. *Western Balkans Annual Risk Analysis 2015*. Available on: http://frontex.europa.eu/assets/Publications/Risk_Analysis/WB_ARA_2015.pdf. Accessed 26th May 2015.
- Foucault, Michel. 1975. *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*. Paris: Gallimard.
- Guild, Elspeth. 2001. Moving the Borders of Europe. The inaugural lecture delivered during the official ceremony on the occasion of the assumption of the professorship of the CPO Wisselleerstoel at the University of Nijmegen, the Stichting Steunfonds Juridisch (Post) Doctoraal Onderwijs on 30 May 2001. Available on: <http://cmr.jur.ru.nl/CMR/docs/oratie.eg.pdf>. Accessed 26th May 2015.
- Human Rights Watch. 2015. *Serbia: Police Abusing Migrants, Asylum Seekers. Beaten, Extorted, Shoved Back Across the Border*. Available on: <http://www.hrw.org/news/2015/04/15/serbia-police-abusing-migrants-asylum-seekers>. Accessed: 26th of May 2015.
- Jansen, Stef. 2009. After the Red Passport: Towards an Anthropology of the Everyday Geopolitics of Entrapment in the EU's 'Immediate Outside'. *Journal of the Royal Anthropological Institute* 15: 815-832.
- Jelačić, Miroslava. 2013. Može li se sistem azila u Republici Srbiji smatrati funkcionalnim i kakvi izazovi stoje pred njim u budućnosti?. In: Drago Župarić-Iljić (ed.), *Prvih deset godina razvoja sustava azila u Hrvatskoj (s osvrtom na sustave azila u regiji)*, 223-244. Zagreb: Nacionalna zaklada za razvoj civilnog društva.
- Kačarska, Simonida. 2012. Europeanisation through mobility: visa liberalisation and citizenship regimes in the Western Balkans. Edinburgh: CITSEE Working Paper Series 2012/21.
- Malkki, Liisa H. 1995. Refugees and Exile: From “Refugee Studies” to the National Order of Things. *Annual Review of Anthropology* 24: 495-523.
- Petrović, Duško. 2014. Fenomen izbjeglištva u modernom političkom sistemu. *Glasnik Etnografskog Instituta SANU LXII (2)*: 49-66.

- Petrović, Duško. 2013. Biopolitike izbjeglištva i azila u ozračju krize političkog azila na Zapadu. *Narodna umjetnost* 50(2): 12-147.
- Pickering, Sharon and Leanne Weber (eds.). 2006. *Borders, Mobility and Technologies of Control*. Netherlands: Springer.
- Pozniak, Romana i Duško Petrović. 2014. Tražitelji azila kao prijetnja. *Studia Ethnologica Croatica* Vol. 26: 47-72.
- Sanchez, Gabriella E. 2014. *Human Smuggling and Border Crossings*. Routledge Studies in Criminal Justice, Borders and Citizenship. Routledge: London and New York.
- Stojić Mitrović, Marta. 2012. Eksternalizacija granica Evropske Unije i pojava improvizovanih migrantskih naselja u Srbiji. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke* 139(2): 237-248.
- Stojić Mitrović, Marta. 2013. Stigmatizacija kao posledica ilegalizacije određenih oblika transnacionalnog kretanja – dehumanizacija tzv. ilegalnih migranata. *Glasnik etnografskog instituta SANU* 61(2): 163-174.
- Stojić Mitrović, Marta. 2014. Serbian migration policy concerning irregular migration and asylum in the context of the EU integration process. *Issues in Ethnology and Anthropology* Vol. 9 (4): 1105-1120.
- Stojić Mitrović, Marta. 2014a. Presenting as a Problem, Acting as an Opportunity: Four Cases of Socio Political Conflicts Taking the Presence of Migrants as a Focal Object in Serbia. *The Bulletin of the Institute of Ethnography SASA* 62(1): 67-82.
- Weber, Leanne. 2015. Border as Method: Tracing the Internal Border. Available on: <http://bordercriminologies.law.ox.ac.uk/tracing-the-internal-border>. Accessed 25th May 2015.
- Wood, Goef. 2007. "Labels, Welfare regimes and Intermediation: Contesting Formal Power." In: Joy Moncrieffe and Rosalind Eyben, (eds.), *The Power of Labelling. How People are Categorized and Why it Matters*, pg: 17-32. London: Earthscan.

**Марта Стојић Митровић,
Ела Мех**

Репродуковање граница и заразност илегализације: пример београдског хостела

Током последњих неколико година Србија је постала транзитна земља за све већи број миграната који из Африке и Азије путују ка ЕУ. У оквиру процеса приближавања ЕУ – најпре путем постизања либерализације визног режима за улазак у зону важења Шенгенског споразума 2009. године, а онда и задобијањем статуса земље – кандидата за чланство у 2012. години – Србија је требало да усагласи своје политике са онима које постоје у ЕУ, нарочито у области контроле граница и управљања миграцијама. Као резултат овога, Србија је усвојила низ закона и практичних политика које ефективно *илегализују* мигранте. У првом делу рада посматрамо како се „илегалност“ миграната производи законодавством и практичним политикама у Србији, а затим пратимо последице ове илегализације. Први низ последица представљају оне које осећају сами мигранти, као њихова примарна мета. Други низ последица су оне које утичу на особе које ступају у контакт са илегалizованим мигрантима. У том смислу говоримо о *заразности илегализације*, будући да она утиче на људе који у складу са својом пословном делатношћу пружају услуге илегалizованим особама. Под претњом могуће криминализације, на њих се ставља притисак да спроводе контролу „легалности“ и тако *репродукују границе* далеко од стварних државних граница. На примеру једног београдског хостела посебно се фиксирамо на репродуковање граница у области обезбеђивања смештаја мигрантима,

Кључне речи:

мигрант, илегализација, заразност илегалности, криминализација, репродуковање граница

Научна критика и полемика Discussion and Polemics

Првих десет година развоја сустава азила у Хрватској (с освртом на суставе азила у регији)

Драго Жупарић-Иљић (уредник)

Загреб, 2013.

Накладници: Институт за миграције и народности, Центар за мировне студије,
Кућа људских права

Зборник радова о првих десет година функционисања независног азилног система у Хрватској представља значајан допринос проучавању развоја система азила, како у регионалној, тако и у широј, европској перспективи. Зборник је настао као резултат сарадње научника који се баве темама из области миграција и етничитета и стручњака из организација цивилног друштва усмерених ка пружању помоћи избеглицама. Овим је постигнута изузетна ширина представљања развоја самог система азила, пријема који је овај процес доживео у хрватској јавности, али и адаптација државних институција на новонасталу ситуацију. Међутим, Зборник се не ограничава на простор Хрватске: феномен азила и поједине трендове у његовој трансформацији приказује из перспективе европских азилних политика, а даје и примере сличних процеса у Србији, Босни и Херцеговини и Македонији, чиме отвара врата неким будућим компаративним истраживањима овог феномена у региону. Поред анализе појединих институционалних али и социокултурних проблема, које доноси овако организован азилни систем, понуђени су и могући смерови за њихово разрешавање.

Четрнаест радова раздјељено је у четири тематске целине. Први део се односи на развој законодавног оквира система азила у Хрватској. Ауторка **Горанка Лалић Новак** у раду *Систем азила у Републици Хрватској: досадашњи развој и могуће перспективе* анализира специфичности законодавства и праксе у хронолошкој перспективи, од првог поднетог захтева за азил у Хрватској 1997. године до данас, у односу на следеће димензије система азила: приступ систему азила, утврђивање и признавање избегличког статуса, те корпус права и обавеза избеглица. **Ирис Глоднер Ланг** у раду *Има ли солидарности у азилу и миграцијама у Европској унији?* проблем азила сагледава из перспективе Европске уније; анализирајући концепт солидарности, који истовремено представља једну од основних вредности ЕУ, и принцип организовања европске азилне политике, поставља питања о његовој спроводљивости у пракси, односно, о могућности трансформације концепта у конкретне механизме азилне политике. Даблинска конвенција, која представља један од механизма расподеле терета и одговорности међу

државама – чланицама ЕУ, и која је у много чему у проблематичном односу са начелом солидарности, представља тему рада *Дублинска уредба и проблеми пограничних држава чланица Еуропске уније* ауторке **Нике Бачић**, која, након разматрања овог акта у ширем европском оквиру, фокус ставља на Хрватску, као рубну земљу ЕУ. **Вања Бакаловић** у раду *Разликује ли Квалификацијска директива вјеродостојне од не вјеродостојних избјеглица?* наставља са критичким промишљањем основних начела европске азилне политике, и то саме дефиниције појма избјеглице, чему приступа анализирајући критеријуме који се у пракси користе за признавање овог статуса. Рад *Бесплатна правна помоћ тражитељима азила у поступку утврђивања статуса: законодавство и пракса од 2003*, ауторки **Татјане Будимир, Ане Паска и Лане Тучкорић**, фокусира се на организације које нуде бесплатну правну помоћ лицима која траже азил и предлажу начине за уређивање њиховог деловања.

Други део Зборника бави се појединим институционалним и социокултурним аспектима система азила у Хрватској. **Ведрана Баричевић** у раду *Еуропске интеграције и усвајање еуропских политика азилне заштите у Хрватској: права особа под заштитом и њихова интеграција у друштво* анализира права особа која су добила међународну заштиту у Хрватској и могућности њихове реалне интеграције у друштво и институције из перспективе даљих европских интеграција Хрватске, односно, усвајања европских азилних стандарда у Хрватској. Културни аспекти и улога државних институција у процесу интеграције особа којима је гарантован азил у Хрватској представља тему рада *Теоријски и искуствени оквир за интеграцију нових чланова друштва: од пасивне толеранције к активној инклузији?* ауторке **Тее Видовић, Сања Пупачић, Маја Кадоић и Бранко Оришковић** у раду *Улога Хрватског Црвеног крива у пружању психосоцијалне потпоре тражитељима азила и азилантима* приказују конкретан пример деловања једне велике хуманитарне организације у смеру пружања помоћи лицима која траже азил. **Емина Бужинкић и Јулија Крањец** у раду *Перспективе и могућности унапређења законодавног и институционалног оквира система азила у Хрватској* анализирају утицај евроинтеграција на развој система азила у Хрватској, и постављају питање његове адекватности, те промене у складу са трансформацијама конкретних миграцијских пракси.

Трећи део Зборника концентрише се на ставове јавности и домаћих актера према пробелматичности азила у Хрватској. **Никола Петровић** у раду *Отпори изградњи прихватилишта за тражитеље азила: случај Стубичке Слатине*, на основу анализе наратива три актера – државе, цивилног друштва и локалног становништва – о пружању оваквог вида помоћи странцима, износи запажања о могућностима ублажавања отпора изградњи прихватилишта. Развој јавних дискурса о лицима која траже азил у Хрватској од 2003. до данас и утицај веће обавештености особа које о њима извештавају представљају тему рада *Перцепција тражитеља азила у јавности и медијски прикази проблематике азила у Хрватској* аутора **Драга Жупарић-Илића**.

У последњем, четвртм делу Зборника, перспектива посматрања феномена азила помера се са ЕУ и Хрватске на регион. Тако **Мирослава Јелачић** у раду *Може ли се систем азила у републици Србији сматрати функционалним и какви изазови стоје пред овим системом у будућности* указује на проблеме који произилазе из немогућности институционалних и инфраструктурних капацитета да

одговоре на реалне потребе тражилаца азила. **Емир Прицановић** у раду *Развој система међународне заштите – азила у Босни и Херцеговини* описује развој система заштите избеглица у БиХ, доносећи приказ основних правних одредби и прописа, као и улоге различитих националних и међународних актера у овом процесу. Ово поглавље, а уједно и Зборник, завршава се радом *Сустав азила у Републици Македонији* ауторке **Доне Димов-Марковске**, у коме прати развој азилног система у Македонији и указује на проблеме који постоје у азилној пракси.

Овај Зборник представља позитиван пример сарадње научног и цивилног сектора у изоловању и дефинисању кључних проблема азилног система, али и формулисању предлога за њихово превазилажење. Померање перспективе са хрватског на шири европски или регионални контекст у већини радова указује на даље могуће примене резултата ових истраживања у расветљавању појединих унутрашњих контрадикторности европских азилних политика.

Марта Стојић Митровић

Антрополошко истраживање у Крњачи, Боговађи и Бањи Ковиљачи

Као истраживачи, истраживачице, активисти и активисткиње на подручју миграција у Словенији већ неко време пратимо ситуацију у Србији: у првој фази смо покушали да сакупљамо информације из различитих медија, али јавно нам је постало јасно да је то недовољно и етички упитно. Осетили смо да је наша дужност – ако озбиљно схватамо своје истраживање и активизам на подручју миграција – да активније узмемо учешћа. То нам је постало још јасније када смо приметили да постоји пуно сличности између ситуације у Словенији од пре неколико година и садашњих догађања у Србији: екстернализација европских миграцијских политика и притисак ЕУ да трансформише Словенију и Србију у „тампон-зоне“ које треба да одиграју улогу „пса чувара“, како би блокирале што више миграната на путу у ЕУ. Предвидиво слични били су политички и медијски дискурси који су се базирали на секуритарном дискурсу и перцепцији миграната као претње; стриктној подели између тражилаца азила и недокументованих миграната, који су портретисани као особе које злоупотребљавају азил. Последица тих проблематичних дискурса у обе државе је била, с једне стране, серија ксенофобних реакција локалног становништва, које су била толерисане од стране локалне и државне власти, док је, са друге стране, уочен недостатак колективне солидарне подршке мигрантима од стране активистичких и невладиних организација, истраживача, академских радника и осталог становништва. Подстакнути свим овим сличностима, на Одељењу за етнологију и културну антропологију Филозофског факултета у Љубљани одлучили смо да организујемо теренско истраживање у Србији са студентима основног и магистарског студија етнологије и културне антропологије који су изабрали предмет Антропологија миграција (води доц. др. Уршула Липовец Чеброн) и предмет Етнологија Африке (води доц. др. Сарах Луначек). Иако нисмо добили финансијску подршку за одлазак на терен (изузетак је била мања материјална помоћ за студенте коју је донирао огранак студентске организације на Филозофском факултету), одлучили смо се на тај корак и како

бисмо помогли нашим сарадницама Ели Мех (која се као активисткиња и истраживачица у Србији, Хрватској и Словенији бави миграцијама), као и Марти Стојић Митровић (истраживачица миграција у Србији, запослена на Етнографском институту САНУ), које су нам пружиле помоћ у погледу информација и логистики, али и моралну подршку.

Почетком априла, 6. 4. 2015, група од 15 студента, студенткиња и две менторке је отишла у Београд. Исте вечери смо се окупили у САНУ, где су нам Марта Стојић Митровић, Ела Мех, Мирослава Лукић Крстановић и Весна Трифунчић одржале уводна предавања о миграцијској ситуацији у Србији. Следећег дана смо се поделили у три групе, од којих је прва истраживала ситуацију у азилном центру у Крњачи, друга у Боговађи и трећа у Бањи Ковиљачи. Иако смо планирали и одлазак у Сјеницу и Тутин, то је било неизводљиво због лошег времена. Теме истраживања су биле различите: искуства миграната на путу до Србије и у Србији, са фокусом на њиховим имагинаријама, на искуству жена и на перцепцији тела, болести и здравља; реакције локалног становништва (од ксенофобних и расистичких ставова до солидарности и проблема кријумчарења). Група студената која је остала у Словенији, током тог периода се бавила упоређивањем српског и миграцијског законодавства ЕУ, као и анализом извештавања српских медија, што је допринело разумевању неких догађаја на терену.

Након интензивног петодневног теренског рада, током кога смо највише времена провели са мигрантима и остали дубоко дирнути њиховом снагом, луцидношћу и тешким искуствима, схватили смо да би то требало да буде тек почетак даљег и дубљег теренског истраживања, али и дружења и сарађивања са мигрантима. Са нотесима пунима записа и телефонима пунима контакта миграната, отишли смо у Београд и одлучили да ћемо се ускоро вратити. У Београду смо заједно са колективом No border Serbia скували храну, коју смо донели из Љубљане, и у великим лонцима је допремили до београдског парка испред Главне аутобуске станице, у којем се окупљао већи број миграната. Наша намера није била подстакнута пуким хуманитаризмом, да бисмо само „нахранили гладна уста“, већ смо желели – без патернализма и виктимизације – да осим хране, пружимо и информације мигрантима на путу. Истовремено смо желели да локалном становништву пошаљемо сигнал како да се културна анестезија трансформише у солидарност са мигрантима. Постепено је све већи број полицајаца почео да се сакупља око нас, и изгледало је да су желели да наше дружење претворе у рацију, међутим, убрзо су одустали од тога.

После повратка смо организовали два јавна догађаја на Факултету за социјални рад и у Социјалном центру Рог, на којима смо са слушаоцима поделили своја искуства истраживања у Србији. Студенти, студенткиње, истраживачи, истраживачице, активисти и активисткиње у Словенији показали су велико интересовање и жељу да учествују и сарађују са колегама, колегиницама, мигрантима и мигранткињама у Србији. У овом тренутку се на основу нашег теренског истраживања пишу студентски радови и чланци који ће бити објављени у једној од следећих свезака *Časopisa za kritiko znanosti*, а надамо се да ћемо их ускоро преводити и на српски и енглески језик.

Уршула Липовец Чеброн

Социјална култура у огледалу материјалне.

Новe књиге Института за етнологију Словачке академије наука (I)

Rastislava Stoličná-Mikolajová (ed.), Katarína Nováková, *Kulinárna kultúra regiónov Slovenska* [Culinary Culture of Slovak Regions], VEDA vydavateľstvo SAV & Ústav etnológie SAV, Bratislava 2012, s. 496.

Juraj Zajonc, *Premeny vlákna* [Metamorphoses of the Textile Thread], Ústav etnológie SAV & Edition Ryba, Bratislava 2012, s. 235.

Oľga Danglová, *Modrotlač na Slovensku* [Blueprint in Slovakia], Ústredie ľudovej umeleckej výroby & Ústav etnológie SAV, Bratislava 2014, s. 376.

Peter Slavkovský, *S nošou za industrializáciou krajiny (Tradičné podoby dopravy na slovenskom vidieku)* [Travelling the Road to Industrialisation with a Pack Basket (Traditional forms of transport in rural Slovakia)], VEDA vydavateľstvo SAV & Ústav etnológie SAV, Bratislava 2014, s. 129.

Институт за етнологију Словачке академије наука приближава се значајном јубилеју – седамдесетогодишњици постојања и рада. Основан је 1946. године као *Národopisný kabinet* у оквиру Словачке академије наука и уметности. Године 1955. он прераста у посебан институт Словачке академије наука – *Národopisný ústav Slovenskej akadémie vied* (на енглеском је назив института превођен као *Institute of Ethnography*). *Národopisný ústav* је 1994. године променио назив у *Ústav etnológie* (Институт за етнологију). Институт представља водећу етнолошку научну и истраживачку институцију у Словачкој. Истраживања су углавном усмерена на простор централне Европе. Институт издаје часопис *Slovenský národopis*, који годишње излази у четири свеске – две на енглеском и две на словачком језику (главна уредница је Габриела Килианова).¹

Институт има веома богату и развијену издавачку делатност. Монографске публикације су углавном суиздање Института и других издавачких кућа, што омогућава висок квалитет штампе и дизајна, као и опремљеност публикација. Нове књиге Института обухватају веома широк спектар тема и проблема. У овом тексту биће приказане оне књиге Института, чији је истраживачки фокус на различитим аспектима материјалне културе (исхрана, текстил, транспорт), а у којима се огледају комплексни друштвени и историјски односи и кретања.

I

Књига ауторке Растиславе Столичне представља резултат вишедеценијске истраживачке посвећености проблемима исхране (Stoličná 1991; Stoličná 2000;

¹ О Институту за етнологију Словачке академије наука опширније: Kiliánová 2005, Slavkovský 2013, као и на сајту института: <http://www.uet.sav.sk/>

Stoličná 2001; Stoličná 2004 и др.). Истраживања је обављала на територији Словачке, али и у оквиру словачких заједница у другим земљама (Србија, Хрватска, Украјина...). Нова књига Столичне, коју она потписује као уредница и као ко-ауторка, заједно са Катаринином Новаковом, заснива се на богатом теренском материјалу, изложеном и интерпретираном на веома систематичан, прегледан и иновативан начин. Истраживање је било усмерено на културу исхране у Словачкој у првој половини двадесетог века. Изабрани временски период карактерише стабилан, још увек не-нарушен систем исхране, који је истраживањем сагледан и објашњен. У књизи је територија Словачке подељена на двадесет и два региона, тако да они представљају својеврсне етнографске целине са мање или више хомогеном традиционалном културом, опредељеном еколошким и климатским условима. Поједини региони су подељени на мање делове, да би потпуније били приказани. Сваки од ова двадесет и два региона је обрађен као посебно поглавље. У сваком поглављу се најпре даје историографски осврт на посматрани регион, а затим се објашњава традиционални начин припреме и конзумације хране. За сваки регион су обрађени различити типови хране: од житарица, меса, млека, поврћа и воћа, кромпира, купуса, затим посна јела (везана за религијску припадност), празнична јела (овде су обрађени и сами празници), као и пића. На крају сваког поглавља су приложени рецепти за припрему традиционалних јела одређеног региона. У књизи је, осим традиционалне кухиње Словака, разматрана и исхрана припадника других етничких група (Мађара, Чеха, Украјинаца, Немаца, Хрвата, Рома, Русина) и религија (римокатолика, гркокатолика, протестаната, православних и др.). Осим исхране пољопривредног становништва, разматра се и исхрана носилаца других занимања и друштвених статуса (трговаца, занатлија...), који су доприносили разноликости традиционалне регионалне културе исхране. Укључен је подробен етнички, верски и социјални контекст.

Растислава Столична пише да Словачка припада земљама аграрног типа, те да је таква остала све до друге половине двадесетог века. Из тог разлога нутритивни систем руралног становништва, а делом и урбаног, има локални или регионални карактер. До значајних промена у исхрани дошло је после Другог светског рата. Ове промене су биле условљене процесима модернизације, социјалистичке индустријализације словачког друштва, формирања радничке класе, као и креирањем нових модела животних стилова. Половином двадесетог века процеси колективизације аграра су радикално променили производњу хране, њену припрему и конзумацију. Столична истиче да су се у селима ипак дуже чувале традиционалне форме, у неким аспектима адаптиране новим друштвеним кретањима и захтевима.

Књига Столичне и Новакове је фокусирана на културу исхране, или прецизније – на њену вишеструку повезаност са комплексним социјалним и историјским процесима регионалних заједница. На веома подробен и продубљен начин, ове ауторке показују како исхрана, посматрана као део културног наслеђа, може да исприча мноштво занимљивих, актуелних и важних прича за склапање изнијансираног мозаика о друштву.

II

Књига аутора Јураја Зајонца „*Premeny vlákna*“ је посвећена различитим фазама добијања сировина које се употребљавају за ручну израду текстила. Књига пружа културно-историјски поглед на текстилну културу, формирану на територији Словачке у временском опсегу од најстаријих доступних извора до половине двадесетог века.

Опсежно поглавље књиге је посвећено различитим облицима текстилних сировина: биљних (лан, конопља), животињских (углавном овчја вуна, у мањој мери кравља, козја, коњска и зечија) и других природних, као што је нпр. кора дрвета. Детаљно је објашњено гајење лана и конопље, као и сви даљи поступци припреме влакана уз помоћ инструмената, који су такође размотрени. Приказане су све фазе добијања овчје вуне, као и других сировина животињског порекла. У Словачкој су претежно коришћене сировине које потичу од домаћих животиња. У појединим деловима Словачке је од седамнаестог века почела да се производи и свила. Узгајање свилене бубе и поступци добијање свиле су такође објашњени. Гајење и даљи ток производње памука подробно су објашњени. Памук и вуна су била два кључна материјала у текстилној индустрији, али и у занатској и домаћој производњи.

У неколико следећих поглавља обрађене су технике даље припреме влакана (предење, сукање...), све до завршне фазе када се она могу употребити за израду текстила. Зајонц објашњава и инструменте потребне за различите етапе припреме влакана. Посебно је занимљиво то што аутор у сваком од поглавља разматра родне (gender) улоге (мушки и женски рад, удео у послу, поделу...) у процесу производње влакана. Мушкарци су углавном обављали оне послове који захтевају физичку снагу.

У последњих педесет година је домаћа израда замењена индустријском. Аутор закључује да ручна израда текстила има свој наставак и улогу и у данашње време, јер људи имају потребу да се креативно изразе помоћу нових форми.

Књига Јураја Зајонца представља узорно истраживачко дело, публиковано након вишегодишњег проучавања текстилне културе (Zajonc 2011, Zajonc 2011a, Zajonc 2013 и др.). Књигу одликује подробност, систематичност, заокруженост истраживања и интерпретације, фокус на детаљ. Разматрања су документована многобројним фотографијама и илустрацијама инструмената коришћених за рад. Приложени су различити облици регистра (именски, предметни, географски), који омогућавају додатну прегледност текста. Осим тога, књига пружа и посебан визуелни доживљај.

III

Модротлач (енгл. *blueprint*, на српском би се могло превести као *плава штампна*) представља значајно поглавље у историји европског текстила. У Словачкој је он постао својеврстан културни феномен. Ради се о плавом материјалу на коме су одштампани бели орнаменти. Обимна књига ауторке Олге Данглове „*Modrotlač na Slovensku*“ је посвећена пореклу, историји, производњи и дизајну ове хармоничне комбинације плавог и белог штампаног текстила.

У првом поглављу књиге Олга Данглова објашњава историју *модротлача*, оријенталне корене и каснију експанзију у Европи. Технологија израде (негатив штампања памука уз помоћ индиго биљке) је са оријенталног подручја преузета најпре у Енглеској и Холандији, а из ових земаља се у другој половини седамнаестог и почетком осамнаестог века проширила и у друге европске земље. Ауторка указује на то да је било и других путева преноса. У Словачкој је *модротлач* прихваћен крајем осамнаестог века и убрзо је постао саставни део типичног женског костима у малим градовима. Током деветнаестог века *модротлач* у Словачкој доживљава процват: радионица је било у скоро сваком малом граду. Крајем деветнаестог века радионице су биле заступљене и у селима. У првој половини двадесетог века *модротлач* је значајно променио начин одевања, а самим тим и изглед сеоског становништва.

У књизи су дата подробна објашњења о отварању радионица, као и о њиховом начину рада и регионалним специфичностима. Објашњени су производни поступци, дате су базичне информације о техничким аспектима, и размотрене суптилне разлике међу различитим произвођачима.

У Словачкој се производио тзв. позитивни тип *модротлача* (директно штампање са модела на текстил, а узорак је направљен на моделу). Штампале су се различите врсте материјала, али је доминирао памук. Узорци су били различити, преовладавали су цветни мотиви, али били су заступљени и геометријски, зооморфни (птице), па и антропоморфни. Мотиви су углавном били ситни и понављали се (обимно поглавље књиге је посвећено анализи мотива).

Модротлач се производио за широке слојеве становништва. Радионице су остваривале интеракцију са сеоским становништвом и имале увид у његове потребе, па су нудиле различите узорке, што је резултирало специфичним фолклорним стилем *модротлача* и богатом регионалном и локалном разноврсношћу сеоске одеће (свакодневне и свечане). *Модротлач* је променио оригинални изглед сеоског костима. Прилагођаван локалним естетским критеријумима, а уз то практичан материјал, који се при раду мање прља од домаће произведене беле одеће, *модротлач* је постао стандард. Променио је визуелни изглед жена. Нарочито коришћен за израду сукњи, постао је опште место одевања жена у Словачкој. У мушкој одећи је ретко био заступљен. Нашао је примену и у ентеријеру (на постељини, прекривачима и сл.).

Са модернизацијом и урбанизацијом Словачке, услед забране приватног власништва и колективизације, радионице су затваране, а неке од њих су биле трансформисане и уклопљене у шире системе производње. Колективизација је имала и своје позитивне стране: побољшање технологије израде, професионални дизајнери су радили на изгледу орнамената и сл. Друштвена (идеолошка) клима је половином двадесетог века била врло повољна за *модротлач* текстил, који је промовисан као практична одећа за радну жену. Рекламирао и дизајнирао од стране професионалаца, он улази у модне токове и градску одећу. У индустријској производњи две базичне боје – плава и бела – бивају допуњене ширим спектром.²

² *Модротлач* је био омиљени материјал моје баке на југу Србије у времену мог детињства крајем седамдесетих и осамдесетих година прошлог века. Она је од њега шила одећу за свакодневну употребу, углавном кошуље и прегаче. Имала је и мараму, коју још чувамо.

Олга Данглова закључује да *модротлач* у Словачкој представља део европског текстилног дизајна. Међутим, у многим аспектима је специфичан, будући да су га произвођачи адаптирали локалном укусу и потребама. Ови процеси су резултирали креирањем аутентичног фолклорног стила словачке *модротлач* продукције.³

Књига Олге Данглове представља репрезентативно издање.⁴ Текст тече паралелно на словачком и енглеском језику. Књига је обимна, богато опремљена и документована фотографијама у боји и илустрацијама, које су праћене детаљним објашњењима. Опремљеност књиге и квалитет њеног дизајна омогућавају изузетан естетски доживљај *модротлача*.

IV

Петар Славковски је аутор већег броја књига и радова у области аграрне етнологије. Његов вишестепени истраживачки и научни рад је углавном усмерен на аграрну културу Словачке, као и Словака на *Доњој земљи* (Војводини и др.), али обухвата и шири простор средње Европе. Динамику промена у аграрној култури истраживаних области Славковски разматра у контексту увек повезаних и међусобно условљених друштвених, политичких и економских процеса. Аутор посебно обрађује две значајне мере, спровођене од стране државе, а које су довеле до дисконтинуитета у развоју агара – његову колективизацију 1948. и деколективизацију 1989. године.

У последњих неколико година, Славковски је публиковао три нове књиге: *Slovenská etnografia (kompendium dejín vedného odboru)* (2012)⁵, *Slovenský roľník (pramene k štúdiu spôsobu života)* (2013)⁶ и *S nošou za industrializáciou krajiny (Tradíčné podoby dopravy na slovenskom vidieku)* (2014).

Последња књига Славковског посвећена је проблему развоја транспорта у Словачкој. Истраживачки фокус је на традицијским облицима транспорта, који су у многим областима и ситуацијама практиковани све до друге половине двадесетог века. Аутор најпре пише о транспорту људском снагом, када човек својим телом и енергијом носи терет. Жене су носиле децу, али и друге терете (ведра с

Сећам се да се радило о материјалу који је често имао „два лица“ компатабилног дезена, која су приликом шивења одеће ефектно комбинована. Бака више није са нама, а од старијих чланица породице нисам могла да сазнам да ли се овај материјал производио у тадашњој Југославији, или је увожен из тадашње Чехословачке. Без одговора је остало и питање – који је назив за њега коришћен.

³ У данашње време се *модротлач* производи у малим приватним радионицама. Може се купити као материјал за шивење „на метар“ или у виду већ готових предмета (торби, прегача и сл.) у продавницама намењеним туристима. Ужива статус словачког сувенира. О начину производње модротлача се на www.youtube.com могу видети занимљиви прилози.

⁴ И претходна књига ове ауторке, посвећена специфичном облику веза и чипке у Словачкој, такође је написана и опремљена тако да представља репрезентативно издање: Danglová 2009.

⁵ Књига је приказана у Гласнику ЕИ САНУ: Prelić 2013.

⁶ Књига је приказана у Гласнику ЕИ САНУ: Luković 2013.

водом, корпе са припремљеном храном за ручак, корпе с убраним плодовима, затим сено, траву, дрва...). У Словачкој је било уобичајено да жене носе терет на леђима. Дрва су управо носиле на леђима. Жене су терет носиле уз помоћ различитих видова помоћних средстава (корпи, ведрa, платна које се везивало на леђима у виду торбе, итд.). Тежи и масивнији терет су носили мушкарци (аутор даје прилог родним студијама).

У следећим поглављима Славковски обрађује средства транспорта која клизе (санке, различити облици простирки на које се ставља терет, уз чију помоћ се он вуче...), затим превозна средства на точковима (кола која су вукли коњи или говеда, сточна запрега), као и транспорт преко воде.

Књига је употпуњена прилозима, везаним за место транспорта (њиве, ливаде и пашњаци, шуме, водене површине) и са њима повезаних врста терета.

Изградња железнице у Словачкој крајем деветнаестог века доводи до наглих и дубоких техничких и друштвено-економских промена у транспорту.

Књига Петра Славковског на веома систематичан и детаљан начин обрађује проблем традицијских форми транспорта, али пружа и много ширу слику руралне културе Словачке, као и низ других информација и објашњења. Књига је изузетно погодна за различите облике антрополошких читања и промишљања. Богато је илустрована и документована фотографијама и цртежима.

*

Нове књиге Института за етнологију Словачке академије наука показују да материјална култура може бити изузетно важан извор информација о друштву и његовој динамици. Или, прецизније – друштво и његов материјални одраз представљају две стране истог новчића. Књиге су засноване на обимном и разноврсном материјалу и одликује их систематичност и подробност у истраживању и интерпретацији. Разматрани проблеми су свакако врло занимљиви и инспиративни – у тематском и методолошком смислу – и за читаоце у Србији.

Литература:

- Danglová, O. 2009. *Výšivka na Slovensku*. Bratislava: Ústredie ľudovej umeleckej výroby & Ústav etnológie SAV & Národné osvetové centrum.
- Zajonc, J. 2011. Vplyv modernizačných snáh Jozefa II. na domácku výrobu plátna. *Ethnologia Europea Centralis* 10: 17-28.
- Zajonc, J. 2011a. Tradičná textilná kultúra vo výučbe textilných výtvarníkov na Vysokej škole výtvarných umení v Bratislave. *Zborník Slovenského národného múzea v Martine* (A. Gazdíková, ed.). Etnografia 52: 176–191.
- Zajonc, J. 2013. Návod na pestovanie ľanu a konopy z roku 1789. *Ethnologia Europea Centralis* 11: 19–30.
- Kiliánová, G. 2005. Ethnology in Slovakia at the beginning of the 21st century: reflections and trends. In: *Ethnology in Slovakia at the Beginning of the 21 Century. Reflections and Trends* (Kiliánová, G., Köstlin, K., Nikitsch, H., Stoličná, R.,

- eds.), 17–36. Wien: Institut für Europäische Ethnologie der Universität & Bratislava: Ústav etnológie SAV.
- Luković, M. 2013. Peter Slavkovský, Slovenský roľník (pramene k štúdiu spôsobu života) [prikaz] *Glasnik EI SANU* LXI/2: 198–203.
- Prelić, M. 2013. Peter Slavkovský, Slovenská etnografia (kompendium dejín vedného odboru). [prikaz] *Glasnik EI SANU* LXI/2: 196–198.
- Slavkovský, P. 2012. *Slovenská etnografia (kompendium dejín vedného odboru)*. Bratislava: Veda vydavateľstvo SAV & Ústav etnológie SAV.
- Slavkovský, P. 2013. *Slovenský roľník (pramene k štúdiu spôsobu života)*, Bratislava: Veda vydavateľstvo SAV & Ústav etnológie SAV.
- Stoličná, R. 1991. *Jedlá a nápoje našich predkov*. Bratislava: Veda.
- Stoličná, R. 2000. *Tradičná strava Slovenska (Prírodné, historické, etnokulinárne, náboženské a sociálne aspekty)*. Bratislava: Veda.
- Stoličná, R. 2001. *Kuchyňa našich predkov*. Bratislava: Veda.
- Stoličná, R. 2004. *Jedlo ako kľúč ku kultúre*. Martin: VMS.

Сања Златановић

Међународна летња школа и конференција *Keep it simple, make it fast! Crossing borders of underground music scenes*

13.7. – 17.7. 2015. године, Порто, Португал

У периоду између 13. и 17. јула 2015. године, присуствовала сам летњој школи (13–15) и другој годишњој међународној конференцији (15–17) под називом *Keep it simple, make it fast! Crossing borders of underground music scenes* (у даљем тексту KISMIF), у организацији Факултета уметности и хуманистичких дисциплина Универзитета у Порту у Португалу. Поред летње школе и конференције, догађај су пратиле и бројне изложбе, промоције књига и концерти, као и организована дружења учесника у клубовима у Порту. Основна тема конференције је било изучавање андерграунд музичких сцена широм света, а учесници – њих преко две стотине – који су долазили са 6 континената, учинили су да цео догађај заиста има интернационални карактер. Званични језици догађаја су били португалски и енглески, с тим да је већина учесника говорила енглеским језиком. Поред учесника – махом докторанада, али и етаблираних стручњака из најразличитијих области друштвених и хуманистичких дисциплина – конференцији су присуствовала и нека од највећих имена студија културе данас, на челу са британским теоретичарем медија Диком Хебдицом (Dick Hebdige), чија је књига *Subculture: the meaning of style*, објављена 1979. године (у српскохрватском преводу је објављена као *Potkultura: značenje stila* већ 1980.), започела изучавање поткултура и популарне музике у друштвеним наукама и хуманистичким дисциплинама. Иако данас теоријски превазиђена, ова књига је

одиграла важну улогу у етаблирању студија културе, а за потписницу ових редова имала је и сентименталну вредност, јер је била прва заиста теоријски поткована, *научна* књига у којој је неко писао о панку. Ова сентиментална димензија *Поткултуре* је провејавала како кроз Хебдицово предавање на конференцији, тако и кроз потоњи јавни интервју са аутором. У том духу, након интервјуа, колеге и колегинице из Шпаније, Ирске, Америке, Немачке, Израела и ја смо разговарали са Хебдицом и направили неколико заједничких фотографија. Иако помало желим да се похвалим јер је за мене фотографија са Диком Хебдицом у равни са фотографијама са члановима панк бендова које волим или сам волела у младости (а Хебдиц је заиста рок звезда у свом пољу), ову ситуацију заправо помињем јер је умногоме парадигматична за атмосферу и уопште, читав доживљај конференције.

Наиме, KISMIF 2015 – летња школа и конференција – била је значајан догађај по свим мерилима - од броја предавача, учесника и паралелних сесија, богатства проpratних садржаја, разноврсности приступа изучавању андерграунд музичких сцена (било је антрополога, социолога, музиколога, етномузиколога, теоретичара културе, историчара, политиколога, али и музичара и других уметника), преко разноврсности музичких жанрова и истраживачких локација, до нових истраживачких питања, тема за размишљање, као и дискусија које су презентације и предавања покретали. Заиста се могло догодити да читав догађај делује застрашујуће и отуђујуће, или пак да упадне у академски шаблон излагача који причају сами себи и не слушају једни друге. Ово, међутим, никако није био случај. Огроман део заслуге припада организаторима, посебно др Паули Гуери (Paula Guerra) са Института за социологију Факултета уметности и хуманистичких дисциплина Универзитета у Порту и Грифит центра за културолошка истраживања, и координаторки пројекта КИСМИФ и др Ендију Бенету (Andy Bennett) са Одељења за хуманистичке дисциплине, Грифит центра за културолошка истраживања са Грифит универзитета у Аустралији. Организација догађаја је заиста била беспрекорна, али не и хладно ригидна. Било је кашњења и „пробијања“ термина, смеха, шале и ситних грешака. Иако у највећој мери научна и професионална, конференција је заиста попримила фестивалски дух у најбољем могућем смислу. Други део заслуге за сјајну атмосферу, као и за енергичне дискусије које су се често из конференцијских сала преносиле у двориште, али бивале и теме за разговор приликом неформалних вечерњих дружења, могао би се поделити равномерно учеснике и предаваче, али и на саму основну тему конференције – андерграунд музичке сцене. Наиме, поред тога што су врхунски стручњаци у својим областима, велики број излагача и гостујућих предавача били су и актери или активни учесници својих локалних андерграунд, DIY (Do It Yourself, тј. „уради сам/а“) музичких сцена, било као музичари у бендовима, аутори фанзина или организатори концерата и других независних културних догађаја, људи повезани истински глобалним мрежама познанстава, пријатељстава и афинитета према истим бендовима, музици и начину живота. У том смислу, као нека врста незваничне а свеобухватне дебате која се водила у оквиру различитих панела и предавања, профилисала се, условно речено, тензија између *учесника* и *посматрача*, или можда *практичара* и *теоретичара*. Копа су се тако најчешће укрштала око перцепције DIY-а као етике, филозофије и начина живота коју имају теоретичари и истраживачи, који су уједно и актери независних сцена, и с друге стране, перцепције DIY-а

теоретичара и истраживача који ствари посматрају „одозго“ и „са стране“. У ретроспективи, чини ми се да је ова, у сржи антрополошка дебата, која се водила око епистемолошке валидности знања стечених посматрањем са учествовањем, насупрот знања стечених посматрањем и теоретисањем, заправо била један од најпродуктивнијих и интелектуално најизазовнијих аспеката KISMIF 2015. Друга слична, свепожимајућа дебата тичала се дефиниције панка, или шире поткултуре у теоријском смислу. Иако KISMIF 2015 није била конференција само о панку, највећи број предавања и излагања се, заправо, на неки начин (до)тицао панка, те је панк постао згодна метафора за разговор о ширим теоријским импликацијама критике идеје поткултуре какву даје Хебдиц, и њених теоријских наследница. Ово питање је остало отворено, али је размишљање и дискусија о могућим одговорима на њега већ покренуло расправу и (бар) једну неформалну е-маил дискусиону групу, састављену од неколицине излагача и предавача са конференције. Све у свему, сучељавање *академаца* (од енглеског *academics*, које реферира како на постдипломце тако и на етаблиране стручњаке, универзитетске професоре, научнике и уопсленике у високом образовању) *који се баве истраживањем панка* и, с друге стране, *панкера који су академици* показало се као изврсна стратегија за иницирање нових критичких промишљања и преиспитивање старих теоријских позиција у истраживању андерграунд музичких сцена. Са које год стране да су долазили, међутим, и предавачи и излагачи су били приступачни, отворени за разговор, сарадњу и критику, и сви су, осим сувог академског, користили и живи жаргон андерграунда, што је заиста допринело осећању присности и отвореног дијалога о темама за које се видело да су блиске свим учесницима.

Једина замерка коју бих упутила организаторима, а уједно и замерка која се могла чути још за време трајања целог догађаја, тиче се организације летње школе. Реч је о томе да је концепт летње школе био нејасно дефинисан, а сама школа организована као мини-конференција, са кратким излагањима и кратким временом за дискусију. Као и ја, и други учесници су очекивали интерактивнији приступ, више дискусије и заједничке радионице које би учесницима омогућиле да преиспитају и побољшају своја излагања, истраживања и идеје. Но, ове године је летња школа први пут организована (док је прва конференција одржана прошле године), тако да не чуди да су први кораци били несигурни, а нема сумње да ће идеје и примедбе које су учесници формулисали заједно са неким од модератора панела бити узете у обзир приликом евентуалне организације летње школе наредних година.

Од пленарних предавања којима сам на конференцији присуствовала – поред наступа (а заиста се радило о мултимедијалном наступу) Дика Хебдица под називом *After shock: the legacy of punk* издвојила бих неколико оних која су ми се највише допала и која су (бар у мојој перцепцији) отворила најзанимљивије теме за дискусију. Најпре, предавање др Роса Хенфлера (Ross Haenfler) са Универзитета у држави Мисисипи, под називом *'Hom just boys' fun?': Music, sub-cultures and the Changing Meanings of Manhood*, које се тичало маскулинитета и перформативности мушкости и идентитета у оквиру андерграунд музичких сцена, а посебно панк сцене. Потом предавање Франсоаа Рибака (François Ribac) са Универзитета у Дижону у Француској, под називом *Is DIY a punk invention?*, Ово предавање је покренуло живу дискусију и умногоме поставило основу за даље расправе о ДИУ-у на конференцији. Затим предавање др Алистера Гордона (Alastair Gordon) са Лестер де Монфор универзитета у Уједињеном Краљвству (и

из бендова *Geriatric unit* и *Endless grunning skulls*), под називом *The Spectralutues od 2015 UK DIY punk: the quest for the authentic punk artefact*, које се тицало материјалне културе и концептуализације аутентичности артефаката у оквиру DIY панк сцене. Као илустрацију за своје предавање, др Гордон је користио сопствену колекцију од 45 различитих издања – или истих издања на којима су претходни власници направили некакве естетске интервенције – синглице „Reality Asylum“/“Shaved Women“ енглеске групе CRASS. Последње предавање које бих издвојила одржао је последњег дана конференције др Пол Ходкинсон (Paul Hodkinson) са Одељења за социологију Универзитета у Сарију у УК, а носило је назив *Harassment, Hate Crime and Subcultural Identities* и тицало се начина на које припадници готик поткултуре у Британији излазе на крај са различитим облицима вербалног и физичког насиља са којима се сусрећу у свакодневном животу због тога како изгледају.

Када је реч о излагањима на конференцији и летњој школи, готово сва којима сам присуствовала (укупно око 60) била су врхунског квалитета (не могу да судим о неколицини која су била на португалском), али бих посебно издвојила излагање Ејлин Хоган (Eileen Hogan) са Института за популарну музику при Универзитету у Ливерпулу УК, под називом *The mixed 'economy of favours': Theorising social relations in a post-crisis music scene*, у коме је било речи о размени услуга и својеврсног „потлачу“ услуга у којем учествују актери музичке сцене у Корку, у Републици Ирској, у времену економске кризе и недостатка новца. Потом излагање Симонеа Тосонија (Simone Tosoni) са Католичког универзитета Светог Срца у Италији, под називом *'Not real punx, but Kindred Creatures (Creature Simili)': the enactment of post-punk in Milan*, о тензијама између панкера и готичара у Милану раних осамдесетих, кроз призму делатности италијанске групе СССР. Такође бих издвојила и излагање Тање Велти (Tanja Wälty) са Института за интердисциплинарни студије Латинске Америке при Слободном универзитету у Берлину, под називом *¡Sirenas al ataque! Punk women in Mexico city*, у коме је било речи о преплитању расе, класе и рода и женском искуству панка у Мексико ситију.

Додала бих и да је моје излагање под називом *The separation of scene and state: the balkanization of the Belgrade punk scene in the wake of the wars in Yugoslavia* наишло на одличан пријем публике и створило услове за продуктивну расправу о тзв. „маргиналним сценама“, односно о панк сценама које нису лоциране у Британији, Америци или већим европским државама, а настајале су и постоје у различитим друштвено-економским и политичким контекстима. У формирању „критичне масе“ истраживања маргиналних сцена учествовала сам са колегом Данилом Трбојевићем, студентом докторских студија на Одељењу за ентологију и антропологију Филозофског факултета у Београду (чије је излагање *Tales from the Belgrade pit: performance, identity, communication and violence at underground concerts* такође имало запажен успех), као и са колегама из Чешке, Словачке, Македоније, Словеније и различитих земаља Африке и Латинске Америке.

Све у свему, KISMIF 2015 конференција је била изузетан догађај, који прети да постане кључно место окупљања истраживача популарне музике у друштвеним наукама и хуманистичким дисциплинама на глобалном нивоу. Присна и фестивалска атмосфера је, сем што је рушила баријере међу

андерграунд музичким сценама широм света, успела и да, ако не поруши, а оно бар начне баријере између академског света и живљеног искуства актера андерграунд музичких сцена. Сјајни панели, предавања и дискусије, као и неформалне расправе и умрежавање научника који су пратили догађај, на потписницу ових редова су оставили јак утисак. Ентузијазам са којим су организатори и учесници приступили задатку је завидан, али и заразан, а питања која су покренута и дискусије које су отворене одзвањаће, сигурна сам, још дуго у студијама популарне музике.

Соња Жакула

Рецензентски тим:

Војислав Становчић, акедмик САНУ, Београд
др Мирјана Мороквашић, редовни професор, Université de Paris – Quest Nanterre la Défense, Institut des Sciences Sociale du Politique - Emerita
др Горан Павел Шантек, ванредни професор, Одсјек за етнологију и културну антропологију, Филозофски факултет Свеучилишта у Загребу
др Душко Петровић, доцент, Одсјек за етнологију и културну антропологију, Филозофски факултет Свеучилишта у Загребу
др Уршула Липовец Чеброн, ванредни професор, Одељење за етнологију и културну антропологију, Филозофски факултет, Универзитет у Љубљани
др Драгана Антонијевић, редовни професор, Одељење за етнологију и антропологију Филозофског факултета Универзитета у Београду
др Бојан Жикић, редовни професор, Одељење за етнологију и антропологију Филозофског факултета Универзитета у Београду
др Иван Ковачевић, редовни професор, Одељење за етнологију и антропологију Филозофског факултета Универзитета у Београду
др Милош Миленковић, редовни професор, Одељење за етнологију и антропологију Филозофског факултета Универзитета у Београду
др Слободан Наумовић, ванредни професор, Одељење за етнологију и антропологију Филозофског факултета Универзитета у Београду
др Данијел Синани, редовни професор, Одељење за етнологију и антропологију Филозофског факултета Универзитета у Београду
др Саша Недељковић, редовни професор, Одељење за етнологију и антропологију Филозофског факултета Универзитета у Београду
др Бранко Ћупурдија, редовни професор, Одељење за етнологију и антропологију Филозофског факултета Универзитета у Београду
др Гордана Горуновић, ванредни професор, Одељење за етнологију и антропологију Филозофског факултета Универзитета у Београду
др Мирјана Бобић, редовни професор, Одељење за социологију Филозофског факултета Универзитета у Београду
др Драган Булатовић, ванредни професор, Одељење историју уметности Филозофског факултета Универзитета у Београду
др Даница Шантић, доцент, Географски факултет Универзитета у Београду
др Ирена Шпадијер, доцент, Филолошки факултет Универзитета у Београду
др Љиљана Гавриловић, научни саветник, Етнографски институт САНУ, Београд
др Душан Дрљача, научни саветник, Етнографски институт САНУ, Београд
др Петрија Јовичић, научни сарадник, Етнографски институт САНУ, Београд
др Ивица Тодоровић, виши научни сарадник, Етнографски институт САНУ, Београд
др Гордана Благојевић, виши научни сарадник, Етнографски институт САНУ, Београд
др Александар Крел, научни сарадник, Етнографски институт САНУ, Београд
др Сања Златановић, научни сарадник, Етнографски институт САНУ, Београд
др Младена Прелић, виши научни сарадник, Етнографски институт САНУ, Београд
др Мирослава Лукић Крстановић, виши научни сарадник, Етнографски институт

САНУ, Београд
 мр Мирослава Малешевих, истраживач сарадник, Етнографски институт САНУ, Београд
 др Јадранка Ђорђевић Црнобрња, научни сарадник, Етнографски институт САНУ, Београд
 др Ђорђина Трубарац Матић, научни сарадник, Етнографски институт САНУ, Београд
 др Мирко Благојевић, виши научни сарадник, Институт друштвених наука, Београд
 др Биљана Вучетић, научни сарадник, Историјски институт, Београд
 др Биљана Сикимић, научни саветник, Балканолошки институт САНУ, Београд
 др Мирко Сајловић, ванредни професор, Православни богословски факултет, Источно Сарајево
 др Весна Марјановић, музејски саветник, Етнографски музеј у Београду

The reviewers:

Vojislav Stanovčić, academician SASA, Belgrade
 Mirjana Morokvašić PhD, Professor, Université de Paris – Quest Nanterre la Défense, Institut des Sciences Sociale du Politique - Emerita
 Goran Pavel Šantek PhD, Associate Professor Department of Ethnology and Cultural Anthropology, Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Zagreb
 Duško Petrović PhD, senior research assistant, Department of Ethnology and Cultural Anthropology, Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Zagreb
 Uršula Lipovec Čebren PhD, Assistant professor, Department of Ethnology and Cultural Anthropology, Faculty of Arts, University of Ljubljana
 Dragana Antonijević PhD, Professor, Department of Ethnology and Anthropology, Faculty of Philosophy, University of Belgrade
 Bojan Žikić PhD, Professor, Department of Ethnology and Anthropology, Faculty of Philosophy, University of Belgrade
 Ivan Kovačević PhD, Professor, Department of Ethnology and Anthropology, Faculty of Philosophy, University of Belgrade
 Miloš Milenković PhD, Professor, Department of Ethnology and Anthropology, Faculty of Philosophy, University of Belgrade
 Slobodan Naumović PhD, Associate Professor, Department of Ethnology and Anthropology, Faculty of Philosophy, University of Belgrade
 Danijel Sinani PhD, Professor, Department of Ethnology and Anthropology, Faculty of Philosophy, University of Belgrade
 Saša Nedeljković PhD, Professor, Department of Ethnology and Anthropology, Faculty of Philosophy, University of Belgrade
 Branko Čupurdija PhD, Professor, Department of Ethnology and Anthropology, Faculty of Philosophy, University of Belgrade
 Gordana Gorunović PhD, Associate Professor, Department of Ethnology and Anthropology, Faculty of Philosophy, University of Belgrade
 Mirjana Bobić PhD, Professor, Department of Sociology, Faculty of Philosophy, University of Belgrade

Dragan Bulatović PhD, Associate Professor, The History of Art Department, Faculty of Philosophy, University of Belgrade
 Danica Šantić PhD, Assistant professor, University of Belgrade Faculty of Geography
 Irena Špadijer PhD, Assistant professor, Faculty of Philology University of Belgrade
 Ljiljana Gavrilović PhD, Principal Research Fellow, The Institute of Ethnography SASA, Belgrade
 Dušan Drljača PhD, Principal Research Fellow, The Institute of Ethnography SASA, Belgrade
 Petrija Jovičić PhD, Research Associate, The Institute of Ethnography SASA, Belgrade
 Ivica Todorović PhD, Senior Research Associate, The Institute of Ethnography SASA, Belgrade
 Gordana Blagojević PhD, Senior Research Associate, The Institute of Ethnography SASA, Belgrade
 Aleksandar Krel PhD, Research Associate, The Institute of Ethnography SASA, Belgrade
 Sanja Zlatanović PhD, Research Associate, The Institute of Ethnography SASA, Belgrade
 Mladena Prelić PhD, Senior Research Associate, The Institute of Ethnography SASA, Belgrade
 Miroslava Lukić Krstanović PhD, Senior Research Associate, The Institute of Ethnography SASA, Belgrade
 Miroslava Malešević Mphil, Research Assistant, The Institute of Ethnography SASA, Belgrade
 Jadranka Đorđević Crnobrnja PhD, Research Associate, The Institute of Ethnography SASA, Belgrade
 Đorđina Trubarac Matić PhD, Research Associate, The Institute of Ethnography SASA, Belgrade
 Mirko Blagojević PhD, Senior Research Associate, Institute of Social Sciences, Belgrade
 Biljana Vučetić PhD, Research Associate, The Institute of History, Belgrade
 Biljana Sikimić PhD, Principal Research Fellow, Institute for Balkan Studies, SASA, Belgrade
 Mirko Sajlović PhD, Senior Research Associate, Faculty of Orthodox Theology, University of East Sarajevo
 Vesna Marjanović PhD, Museum Adviser, Ethnographic museum in Belgrade

Слање рукописа

Приликом подношења рукописа аутори гарантују да рукопис представља њихов оригиналан допринос, да није већ објављен, да се не разматра за објављивање код другог издавача или у оквиру неке друге публикације, да је објављивање одобрено од стране свих коаутора, уколико их има, као и, прећутно или експлицитно, од стране надлежних тела у установи у којој је извршено истраживање.

Аутори сnose сву одговорност за садржај поднесених рукописа, као и валидност резултата и морају да прибаве дозволу за објављивање података од свих страна укључених у истраживање.

Аутори који желе да у рад укључе слике или делове текста који су већ негде објављени дужни су да за то прибаве сагласност носилаца ауторских права и да приликом подношења рада доставе доказе да је таква сагласност дата. Материјал за који такви докази нису достављени сматраће се оригиналним делом аутора.

Аутори гарантују да су као аутори наведена само она лица која су значајно допринела садржају рукописа, односно да су сва лица која су значајно допринела садржају рукописа наведена као аутори.

Текстови се достављају секретару Редакције у електронском формату (као *Word* документ), на електронску адресу: marija.djokic@ei.sanu.ac.rs

Рок за предају текстова је 31. децембар.

Након пријема, рукописи пролазе кроз прелиминарну проверу у редакцији како би се проверило да ли испуњавају основне критеријуме и стандарде. Поред тога, проверава се да ли су рад или његови делови плагирирани.

Аутори ће о пријему рукописа бити обавештени електронском поштом. Само они рукописи који су у складу са датим упутствима биће послати на рецензију. У супротном, рукопис ће, са примедбама и коментарима, бити враћен ауторима.

Рецензија и објављивање радова су бесплатни. Ауторима ће *PDF* датотека која садржи њихов прихваћени рад бити послата бесплатно, електронском поштом. Штампана верзија свеске у којој се налази прихваћени рад бесплатно ће бити достављена аутору за кореспонденцију. Електронска верзија рада биће доступна на интернет страници часописа, <http://www.etno-institut.co.rs>, и може се користити у складу са условима лиценце *Creative Commons Autorstvo-Nekomercijalno-Bez pre-rada 3.0 Srbija* (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>)

Упутство за припрему рукописа

Аутори су дужни да се придржавају упутства за припрему радова. Рукописи у којима ова упутства нису поштована биће одбијени без рецензије.

За обраду текста треба користити *Word* програм. Рукописе треба слати у *doc* или *docx* формату. Рукописи се шаљу у А4 формату. Текстовете не треба посебно форматирати, него их спремити у дифолт (*default*) подешавањима које аутори имају на својим рачунарима. Наслови и поднаслови куцају се малим словима. Уз руко-

пис се предају и сви потребни прилози (илустрације, табеле...) у изворном формату. Посебно треба дати списак илустрација, потписе испод њих, те име и презиме аутора прилога.

Уколико аутор има потребе да користи писма са специфичним словним знацима, обавезно треба да достави и фонтове које је користио.

У категорији оригиналних и прегледних научних радова, обим приложеног текста мора бити до 30 000 знакова са проредом, укључујући и напомене и друге прилоге. Научне критике, полемике и прикази могу бити дуги до 10 000 карактера. Врста и обим научних библиографија одређују се у договору са редакцијом и библиотекарима библиотеке Етнографског института САНУ. Редакција задржава право одлуке у погледу флексибилности ових захтева у одређеним случајевима.

Рукопис треба да садржи: наслов, имена аутора и називе институција у којима они раде, електронске адресе, апстракт, кључне речи, текст захвалности, референце, списак табела, списак илустрација. Позиције слика и табела треба обележити у тексту (слике и табеле не треба инкорпорирати у датотеку која садржи рукопис; оне се достављају као посебне датотеке у одговарајућим форматима).

Апстракт, не би требало да буде дужи од 200 речи и требало би да садржи кратак преглед метода и најважније резултате рада, тако да се може користити приликом индексирања у референтним периодичним публикацијама и базама података. У апстракту не треба наводити референце. Апстракт треба доставити на српском и енглеском језику.

Кључне речи (појмови, географске локације, резултати и тд.) наводе се у посебном реду иза апстракта. Кључне речи морају бити релевантне за тему и садржај рада. Добар избор кључних речи предуслов је за исправно индексирање рада у референтним периодичним публикацијама и базама података. Кључне речи навести на српском и енглеском језику, највише пет.

Слике, цртежи и друге илустрације треба да **буду доброг квалитета**.

Графички прилози могу се доставити у електронском облику и то за цртеже обавезно као *Line art* у резолуцији од 600 *dpi*, а фотографије у резолуцији до 300 *dpi*. Ако аутор угради графички прилог у свој *Word* документ, обавезно мора доставити исти тај графички материјал и као посебне документе у формату *tif*, *pdf* или *jpg*.

Молимо вас немојте:

- достављати илустрације оптимизоване за коришћење на екрану (нпр. GIF, BMP, Pict, WPG); оне обично имају ниску резолуцију и мали распон боја;
- достављати илустрације које имају резолуције мање од горенаведених;
- достављати илустрације несразмерно великих димензија у односу на формат рукописа.

Цитирање

Редакција издања Етнографског института САНУ определила се за коришћење Чикаго стила библиографског цитирања, који има две варијанте: *notes and bibliography* и *author-date*. У друштвеним и хуманистичким наукама у нашој средини последњих година се, због рационалности и прегледности, све више користи друга варијанта. Из тог разлога је она изабрана као начин цитирања и у *Гласнику Етнографског института САНУ*. У даљем тексту дати су примери за најчешће коришћене врсте референци. За више примера и детаљнија упутства могуће је консултовати штампано односно *online* издање *The Chicago Manual of Style*. У примерима који се овде дају најпре је наведен начин на који референцу треба наводити у списку литературе на крају текста (Реф), а затим начин навођења у самом тексту рада (Т).

Референце на крају текста треба да буду наведене **латиничним писмом**. Када су референце у оригиналу ћириличне треба их пребацити на наше латинично писмо, а за транслитерацију са нпр. бугарског, руског и сл. користити стандард *ISO 09*.

Књига

Један аутор

(Реф): Prošić-Dvornić, Mirjana. 2006. *Odevanje u Beogradu u XIX i početkom XX veka*. Beograd: Stubovi kulture.

(Т): (Prošić-Dvornić 2006, 101-103)

Два или три аутора

(Реф): Kulišić, Špiro, Petar Petrović i Nikola Pantelić. 1998. *Srpski mitološki rečnik*. Drugo dopunjeno izdanje. Beograd: Etnografski institut SANU - Interprint.

(Т): (Kulišić, Petrović i Pantelić 1998, 78)

Четири или више аутора

(Реф): Навести све ауторе у списку литературе (Презиме Име, Име Презиме, Име Презиме и Име Презиме).

За цитирање у тексту: навести само првог аутора, а у наставку ставити *и др.* односно *et al.*

(Т): (Anđelka Milić et al. 2004)

Приређивач монографије (аутор није наведен)

(Реф): Papić, Žarana i Lydia Sklevicky, prir. 1983. *Antropologija žene*. Beograd: Prosveta.

(Т): (Papić i Sklevicky 1983, 183-186)

Приређивач или преводилац монографије уз аутора

(Реф): Abeles, Mark. 2001. *Antropologija države*. Prev. Ana A. Jovanović. Zemun – Beograd: Biblioteka XX vek – Čigoja štampa.

(Т): (Abeles 2001, 322)

Поглавље или део књиге

(Реф): Rubin, Gejl. 1983. „Trgovina ženama – beleške o 'političkoj ekonomiji' polnosti“. U *Antropologija žene*, prir. Žarana Papić i Lydia Sklevicky, 91-151. Beograd: Prosveta.

(Т): (Rubin 1983, 101)

Поглавље прештампано из другог (примарног) извора

(Реф): Filipović, Milenko S. 1991. „Eksoprik, miraščija ili priorac kroz vekove: prilog poznavanja života na selu kod Južnih Slovena.“ U *Čovek među ljudima*. Prir. Đurđica Petrović, 241-255. Beograd: Srpska književna zadruga. Preštampano iz *Radovi Naučnog društva SR BiH*, XX (Sarajevo 1963).

(Т): (Filipović 1991, 251)

Уводник, предговор, поговор

(Реф): Petrović, Đurđica. 1991. Predgovor u *Čovek među ljudima*, Milenko S. Filipović, vii-xxiv. Beograd: Srpska književna zadruga.

(Т): (Petrović 1991, ix-x)

Електронска књига

За књиге доступне у више формата (штампани, *online*) цитирати онај формат који је коришћен. За књиге које су консултоване *online* навести адресу сајта, као и датум преузимања. Ако нема пагинације, може се навести наслов или број поглавља.

(Реф): Trifunović, Vesna. 2009. *Likovi domaćih viceva: socijalni tipovi lude u savremenim vicevima*. Beograd: Srpski genealoški centar.
http://www.anthroserbia.org/Content/PDF/Publications/EB-41_VTpregledano.pdf (preuzeto 21.novembra 2011.) Dostupno i u štampanom obliku.

(Т): (Trifunović 2009, 43)

Чланак у научном часопису

Чланак у штампаном часопису

(Реф): Miloradović, Sofija. 2009. „Музички жargon младих (I) – *Ledilo svirka* u Beogradu i *gnat veseluhu* u Moskvi.“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 57 (1): 27-50.

(Т): (Miloradović 2009, 31-32)

Чланак доступан *online*

Укључите DOI број уколико постоји. DOI број је стални идентификациони број који када се укуца на адресу <http://dx.doi.org/> води директно до чланка. Ако нема DOI броја наведите само адресу сајта. Наведите датум преузимања.

(Реф): Pospisilova, Jana. 2010. „*Ethnological research of the city Brno: Stability and metamorphosis of Moravian metropolis.*“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 58 (2): 83-90.

http://www.etno-institut.co.rs/GEI/GEI_VLIII_2/pospisilova%20LVIII_2.pdf Accessed November 21, 2011. DOI:10.2298/GEI1002080P.

(Т): (Pospisilova 2010, 85)

Чланак у новинама или популарном часопису (штампаном или *online*)

Новински чланак се може навести унутар самог текста, без посебног навођења у списку литературе (нпр. "Као што пише С. Димитријевић у чланку 'Истраживачи на рубу егзистенције', објављеном у *Политици* од 3. јуна 2002..."). Уколико аутор жели да наведе чланак у литератури, то може да уради на следећи начин:

(Реф): Dimitrijević, Sandra. 2002. „Истраживачи на рубу егзистенције.“ *Politika*, 3. jun.

(Т): (Dimitrijević 2002, 9)

Уколико је наведен *online* извор, наводи се адреса сајта:

(Реф): Ђорђевић, М. 2011. „Српска уметност у Регенсбургу.“ *Politika*, 1. новембар. Приступљено 21. новембра 2011. <http://www.politika.rs/rubrike/Kultura/196225.sr.html>

(Т): (Ђорђевић 2011)

Ако није потписан аутор, цитира се наслов чланка:

(Реф): „Италијански филм у Кинотеци.“ 2011. *Politika*, 23. новембар. Приступљено 24. новембра 2011.

<http://www.politika.rs/rubrike/Drustvo/196291.sr.html>

(Т): („Италијански филм у Кинотеци.“ 2011)

Приказ књиге

(Реф): Erdei, Ildiko. 2008. "Fashion, Difference, and Identity in Serbian Socialism."

Review of the *Aleksandar Joksinović. Moda i identitet*, by Danijela Velimirović.

Etnoantropološki problemi, 3 (3), 253-256.

(Т): (Erdei 2008, 253-254)

Необјављена магистарска теза и докторска дисертација

(Реф): Bogdanović, Bojana B. 2011. „Politika upotrebe prostora u socijalističkom periodu na primeru Titovog Užica.“ Doktorska dis., Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.

(Т): (Bogdanović 2011, 64)

Рад представљен на научном скупу или конференцији

(Реф): Slavec Gradišnik, Ingrid. 2011. „Kultura i granice: zastareli, korisni ili suštinski koncepti?“ Rad predstavljen na Međunarodnom naučnom skupu Etnografskog instituta SANU *Kulture i granice*, Vršac, 6 – 8. oktobra.

(Т): (Slavec Gradišnik 2011)

Навођење више извора на истом месту

Ако се наводи више извора на истом месту, раздвајају се тачком и зарезом. Редослед може бити по значају, или хронолошки.

(Т): (Ђорђевић 1997, 129; Prošić-Dvornić 2006, 101-103)

Навођење више радова истог аутора

Ако се наводи више радова истог аутора, у референтној листи се име аутора замењује троструком средњом цртом. Редослед референци се одређује хронолошки, од старијих ка новијим.

(Реф): Ђорђевић, Jelena. 1997. *Političke svetkovine i rituali*. Beograd: Dosije - Signature.

———. 2008. *Postkultura: uvod u studije kulture*. Beograd: Clio.

Ако исти аутор има више референци у истој години, оне се означавају малим словима – а, b, c, итд.

(Реф) Nedeljković, Saša. 2011a. *Kultura i nasilje: pojmovi i paradigme*. Kruševac: Baštinik.

———. 2011b. *Kultura i nasilje. Antropološki pristup proučavanju naličja nasilja*. Kruševac: Baštinik.

(Т): (Nedeljković 2011b)

Поновљено навођење из истог извора

Уколико се исти извор у тексту наводи више пута заредом, референца се наводи након сваког цитирања.

(Т): Појам насиља често се везује за појам агресивности, али се аутори не слажу око тога каква је природа њихове везе. (Nedeljković 2011a, 68). Моруће је

направити више типологија агресивности (Nedeljković 2011a, 69). Ерих Фром, на пример, у функционалном смислу разликује два типа агресије својствене готово свим животињским врстама: одбрамбену и грабежљиву агресију (Nedeljković 2011a, 78).

Web site

Навођење веб сајта може да буде само у тексту (Нпр. "Као што је 19. јула 2011. било наведено на сајту Британског музеја..."). Ако је неопходно наводити га у списку литературе, онда треба, с обзиром да се садржина сајтова мења, обавезно навести датум преузимања. или датум последњег уређивања сајта (ако постоји). Ти датуми се онда, у недостатку других, узимају као основа за навођење цитата.

(Реф): British Museum. 2011. „Lord Elgin and the Parthenon Sculptures.“ Pristupljeno 21. novembra.

http://www.britishmuseum.org/explore/highlights/article_index/l/lord_elgin_and_the_parthenon.aspx

(Т): (British Museum 2011)

Блог текст и блог коментар

Текстови блогова или коментари на блогове могу да се наводе у тексту („У коментару који се налази на блогу Небојше Миленковића на сајту *Блог Б92* од 18. новембра 2011, ...“) и обично се не наводе у референтној листи. Ако има потребе да се наводе у референтној листи, у случају коментара, наводи се само блог, а у тексту се помене да је у питању коментар. Датум на који се реферише је датум постављања блога.

(Реф): Milenković, Nebojša. 2011. “Elementarno telo Marine Abramović.” Blog B92, Postavljen 18. novembra. Preuzet 22. novembra.

<http://blog.b92.net/text/19160/Elementarno-telo-Marine-Abramovic/>

(Т): (Milenković 2011)

Електронска или текстуална порука

Уобичајено је да се електронске или текстуалне поруке наводе у самом тексту (нпр. „У писаној поруци аутору од 1. октобра 2011. године...“), и оне се само изузетно наводе у списку литературе. Ако је неопходно да се наведу, треба навести име и презиме пошиљаоца, врсту поруке и датум. У скраћеном навођењу у тексту, користи се термин „персонална комуникација“.

(Реф): (Petar Petrović, elektronska poruka autoru, 29. februara 2008).

(Т): (Petar Petrović, pers.kom.)

Комерцијалне базе података

Уколико је неки цитирани текст преузет из комерцијалне базе података, могуће је уз уобичајено навођење библиографске јединице навести назив базе података, као и референтни број текста (уколико постоји).

(Реф): Choi, Mihwa. "Contesting Imaginaires in Death Rituals during the Northern Song Dynasty." PhD diss., University of Chicago. ProQuest (AAT 3300426).

Manuscript submission

By submitting a manuscript authors warrant that their contribution to the journal is their original work, that it has not been published before, that it is not under consideration for publication elsewhere, and that its publication has been approved by all co-authors, if any, and tacitly or explicitly by the responsible authorities at the institution where the work was carried out.

Authors are exclusively responsible for the contents of their submissions, the validity of the experimental results and must make sure that they have permission from all involved parties to make the data public.

Authors wishing to include figures or text passages that have already been published elsewhere are required to obtain permission from the copyright holder(s) and to include evidence that such permission has been granted when submitting their papers. Any material received without such evidence will be assumed to originate from the authors.

Authors must make sure that only contributors who have significantly contributed to the submission are listed as authors and, conversely, that all contributors who have significantly contributed to the submission are listed as authors.

The deadline for submission of papers for all volumes is December 31st. Papers are submitted by e-mail to the secretary of the editorial board, and are to be sent as a Microsoft Word document to: marija.djokic@ei.sanu.ac.rs

Manuscripts are pre-evaluated at the Editorial Board in order to check whether they meet the basic publishing requirements and quality standards. They are also screened for plagiarism.

Authors will be notified by email upon receiving their submission. Only those contributions which conform to the following instructions can be accepted for peer-review. Otherwise, the manuscripts shall be returned to the authors with observations, comments and annotations.

Publication and reviewing of papers is free of charge. The authors will receive the PDF file with their published paper by email. The printed version of the journal volume containing author's paper will be sent free of charge to the author (or to the main, corresponding author if the paper is co-authored). The electronic version of the paper can be accessed on the journal's internet pages (www.etno-institut.co.rs), and can be used in accordance with the license Creative Commons *Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerada 3.0 Srbija* (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>).

Manuscript preparation

Authors must follow the instructions for authors strictly, failing which the manuscripts would be rejected without review.

All papers are to be submitted as word documents. Manuscripts should be sent as .doc or .dox documents. Manuscripts should be sent in A4 format. Text files should not be specifically formatted, the authors are encouraged to use the default formatting provided by their computers. Titles and subtitles are to be typed in lower case. All additional material (photographs, tables...) should be submitted along with the paper in their default

format. A list of illustrations, captions which accompany them and the full names of their authors are to be supplied separately.

In case the author has need of scripts/alphabets which utilize specific glyphs, the fonts which were used must also be supplied.

In the categories of original research paper and scientific review paper the text must not exceed 30 000 characters including spaces, including footnotes and other additional material. Scientific critiques, debates and reviews should not exceed 10 000 characters. The type and extent of scientific bibliographies are determined in accordance with the editorial board and the librarians of the library of the Institute of Ethnography of the SASA, respectively. The editorial board retains the right to show flexibility regarding these criteria in certain cases.

The manuscript should contain the title, authors' names and affiliations, e-mails, abstract, keywords, acknowledgments, references, a list of tables and a list of illustrations. Mark the position of figures and tables in the text. Please, do not include tables and figures in the manuscript. They should be submitted as separate files.

Abstract, not exceeding 200 words, should contain a short review of the method and the most important results of work, so that its original text can be used in referential periodicals and databases. Do not include citations in the abstract.

Keywords (concepts, locations, results), max. five, are listed in a separate line at the end of the abstract. Keywords should be relevant to the topic and content of the paper. An accurate list of keywords will ensure correct indexing of the paper in referential periodicals and databases.

Photos, drawings and other illustrations should be of good quality. Additional graphics are to be submitted as follows: drawings in the format of Line art, with a resolution of 600 dpi, and photos with a resolution of 300 dpi. If the author chooses to incorporate graphics into their word document, the same graphics must also be submitted separately as .tif, .pdf. or .jpg files.

Please do not:

- Supply files that are optimized for screen use (e.g., GIF, BMP, PICT, WPG); these typically have a low number of pixels and limited set of colors;
- Supply files that are too low in resolution;
- Submit graphics that are disproportionately large for the content.

Citation

The editorial board of the publishing department of the Institute of Ethnography SASA has chosen to utilize the Chicago bibliographic format of references which has two variants: notes and bibliography and author – date. The Bulletin of the Institute of Ethnography SASA requires the use of the author – date variant.

The following examples illustrate citations using the author-date system. Each example of a reference list entry (Ref) is accompanied by an example of a corresponding parenthetical citation in the text (T). For more details and more examples one can consult the

printed or online edition of *The Chicago Manual of Style*. References in the list should be in Latin script, and if the original references are written in Cyrillic script, it is recommended to use the ISO 09 standard for transliteration.

Book

One author

(Ref): Prošić-Dvornić, Mirjana. 2006. *Odevanje u Beogradu u XIX i početkom XX veka*. Beograd: Stubovi kulture.

(T): (Prošić-Dvornić 2006, 101-103)

Two or three authors

(Ref): Kulišić, Špiro, Petar Petrović and Nikola Pantelić. 1998. *Srpski mitološki rečnik*. Drugo dopunjeno izdanje. Beograd: Etnografski institut SANU - Interprint.

(T): (Kulišić, Petrović and Pantelić 1998, 78)

Four or more authors

(Ref): List all of the authors in the reference list (Last name Name, Name Last name, Name Last name and Name Last name).

In the text, list only the first author, followed by *et al.*

(T): (Anđelka Milić et al. 2004)

Editor, translator, or compiler instead of author

(Ref): Papić, Žarana and Lydia Sklevicky, ed. 1983. *Antropologija žene*. Beograd: Prosveta.

(T): (Papić and Sklevicky 1983, 183-186)

Editor, translator, or compiler in addition to author

(Ref): Abeles, Mark. 2001. *Antropologija države*. Transl. Ana A. Jovanović. Zemun – Beograd: Biblioteka XX vek – Čigoja štampa.

(T): (Abeles 2001, 322)

Chapter or other part of a book

(Ref): Rubin, Gejl. 1983. „Trgovina ženama – beleške o 'političkoj ekonomiji' polnosti“. In *Antropologija žene*, ed. Žarana Papić and Lydia Sklevicky, 91-151. Beograd: Prosveta.

(T): (Rubin 1983, 101)

Chapter of an edited volume originally published elsewhere (as in primary sources)

(Ref): Filipović, Milenko S. 1991. „Eksoprik, miraščija ili priorac kroz vekove: prilog poznavanja života na selu kod Južnih Slovena.“ In *Čovek među ljudima*, edited by Đurđica Petrović, 241-255. Beograd: Srpska književna zadruga. Originally published in *Radovi Naučnog društva SR BiH*, XX (Sarajevo 1963).

(T): (Filipović 1991, 251)

Preface, foreword, introduction, or similar part of a book

(Ref): Petrović, Đurđica. 1991. Introduction to *Čovek među ljudima*, Milenko S. Filipović, vii-xxiv. Beograd: Srpska književna zadruga.

(T): (Petrović 1991, ix-x)

Book published electronically

If a book is available in more than one format, cite the version you consulted. For books consulted online, list a URL (also include an access date). If no fixed page numbers are available, you can include a section title or a chapter or other number.

(Ref): Trifunović, Vesna. 2009. *Likovi domaćih viceva: socijalni tipovi lude u savremenim vicevima*. Beograd: Srpski genealoški centar.

http://www.anthroserbia.org/Content/PDF/Publications/EB-41_VTpregledano.pdf

(accessed November 21 2011)

(T): (Trifunović 2009, 43)

Journal article

Article in a print journal

(Ref): Miloradović, Sofija. 2009. „Muzički žargon mladih (I) – *Ledilo svirka* u Beogradu i *gnat veseluhu* u Moskvi.“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 57 (1): 27-50.

(T): (Miloradović 2009, 31-32)

Article in an online journal

Include a DOI (Digital Object Identifier) if the journal lists one. A DOI is a permanent ID that, when appended to <http://dx.doi.org/> in the address bar of an Internet browser, will lead to the source. If no DOI is available, list a URL.

(Ref): Pospisilova, Jana. 2010. „Ethnological research of the city Brno: Stability and metamorphosis of Moravian metropolis.“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 58 (2): 83-90.

http://www.etno-institut.co.rs/GEI/GEI_VLIII_2/pospisilova%20LVIII_2.pdf Accessed November 21, 2011. DOI:10.2298/GEI1002080P.

(T): (Pospisilova 2010, 85)

Article in a newspaper or popular magazine (print or online)

Newspaper and magazine articles may be cited in running text, and they are commonly omitted from a reference list (e.g. "As S. Dimitrijević noted in a *Politika* article 'Istraživači na rubu egzistencije', on June 3rd 2002..."). If you want to cite the article in the reference list, you can do that in the following manner:

(Ref): Dimitrijević, Sandra. 2002. „Istraživači na rubu egzistencije.“ *Politika*, June 3.

(T): (Dimitrijević 2002, 9)

If you consulted the article online, include a URL:

(Ref): Đorđević, M. 2011. „Srpska umetnost u Regensburgu.“ *Politika*, November 1. Accessed November 21, 2011. <http://www.politika.rs/rubrike/Kultura/196225.sr.html>

(T): (Đorđević 2011)

If no author is identified, begin the citation with the article title:

(Ref): „Italijanski film u Kinoteci.“ 2011. *Politika*, November 23. Accessed November 24, 2011.

<http://www.politika.rs/rubrike/Drustvo/196291.sr.html>

(T): („Italijanski film u Kinoteci.“ 2011)

Book review

(Ref): Erdei, Ildiko. 2008. "Fashion, Difference, and Identity in Serbian Socialism." Review of the *Aleksandar Joksimović. Moda i identitet*, by Danijela Velimirović. *Etnoantropološki problemi*, 3 (3), 253-256.

(T): (Erdei 2008, 253-254)

Thesis or dissertation

(Ref): Bogdanović, Bojana B. 2011. „Politika upotrebe prostora u socijalističkom periodu na primeru Titovog Užica.“ PhD diss., Faculty of Philosophy in Belgrade.

(T): (Bogdanović 2011, 64)

Paper presented at a meeting or a conference

(Ref): Slavec Gradišnik, Ingrid. 2011. „Kultura i granice: zastareli, korisni ili suštinski koncepti?“ Paper presented at the conference *Kulture i granice*, Vršac, October 6 – 8.

(T): (Slavec Gradišnik 2011)

Citing several sources at the same time

When you cite several sources in the same parenthesis use semicolon for separation. The order of references can be either chronological, or by importance.

(T): (Đorđević 1997, 129; Prošić-Dvornić 2006, 101-103)

Citing several publications by the same author

When citing several publications by the same author, the author's name is replaced with a triple dash in the reference list. The order of references in the list is chronological in ascending order.

(Ref): Đorđević, Jelena. 1997. *Političke svetkovine i rituali*. Beograd: Dosije - Signature.

———. 2008. *Postkultura: uvod u studije kulture*. Beograd: Clio.

If there are several references by the same author in the same year, they are marked with letters (a, b, c, etc.).

(Ref) Nedeljković, Saša. 2011a. *Kultura i nasilje: pojmovi i paradigme*. Kruševac: Baštinik.

———. 2011b. *Kultura i nasilje. Antropološki pristup proučavanju naličja nasilja*. Kruševac: Baštinik.

(T): (Nedeljković 2011b)

Consecutive citation from the same source

If the same source is cited several times consecutively in the text, the reference is cited after each citation.

(T): Pojam nasilja često se vezuje za pojam agresivnosti, ali se autori ne slažu oko toga kakva je priroda njihove veze (Nedeljković 2011a, 68). Moguće je napraviti više tipologija agresivnosti (Nedeljković 2011a, 69). Erih From, na primer, u funkcionalnom smislu razlikuje dva tipa agresije svojstvene gotovo svim životinjskim vrstama: odbrambenu i grabežljivu agresiju (Nedeljković 2011a, 78).

Web site

A citation to website content can often be limited to a mention in the text (“As of July 19, 2011, the British Museum listed on its website . . .”). If a more formal citation is desired, it may be styled as in the examples below. Because such content is subject to change, include an access date or, if available, a date that the site was last modified. In the absence of a date of publication, use the access date or last-modified date as the basis of the citation.

(Ref): British Museum. 2011. „Lord Elgin and the Parthenon Sculptures.“ Accessed November 21.

http://www.britishmuseum.org/explore/highlights/article_index/l/lord_elgin_and_the_parthenon.aspx

(T): (British Museum 2011)

Blog entry or comment

Blog entries or comments may be cited in running text (“In a comment posted by Nebojša Milenković on *Blog B92* on November 18 2011 . . .”), and they are commonly omitted from a reference list. If a reference list entry is needed, cite the blog post there but mention comments in the text only. Add the access date before the URL.

(Ref): Milenković, Nebojša. 2011. “Elementarno telo Marine Abramović.” *Blog B92*, Posted November 18. Accessed November 22.

<http://blog.b92.net/text/19160/Elementarno-telo-Marine-Abramovic/>

(T): (Milenković 2011)

E-mail or text message

E-mail and text messages may be cited in running text (“In a text message to the author on February 29, 2008 . . .”), and they are rarely listed in a reference list. If it is necessary for them to be included in the reference list, one should state the name of the message’s author, the type of message and its date. In parenthetical citations, the term *personal communication* (or *pers. comm.*) can be used.

(Ref): (John Doe, e-mail message to author, February 29, 2008).

(T): (John Doe, pers.comm.)

Item in a commercial database

For items retrieved from a commercial database, you can add the name of the database and an accession number following the facts of publication.

(Ref): *Choi, Mihwa. "Contesting Imaginaires in Death Rituals during the Northern Song*

Политика часописа

Часопис *Гласник Етнографског института САНУ* је међународни часопис са рецензијом. *Гласник Етнографског института САНУ* објављује оригиналне, претходно необјављене радове: оригинални научни рад, прегледни научни рад, научна критика и полемика, приказ, научна библиографија. Часопис *Гласник Етнографског института САНУ* доступан је у режиму отвореног приступа. Публиковање у *Гласнику Етнографског института САНУ* је бесплатно.

У часопису *Гласник Етнографског института САНУ* објављују се радови из области етнологије и антропологије и сродних друштвених и хуманистичких дисциплина.

Радови могу бити написани на српском и сродним језицима и на енглеском језику. Радови на српском језику штампају се ћиричним писмом.

Гласник Етнографског института САНУ излази квартално. Објављује и специјалне бројеве, са посебном тематиком и гостујућим уредником.

Обавезе уредника

Главни уредник часописа *Гласник Етнографског института САНУ* доноси коначну одлуку о томе који ће се рукописи објавити. Уредник се приликом доношења одлуке руководи уређивачком политиком водећи рачуна о законским прописима који се односе на клевету, кршења ауторских права и плагирање.

Уредник не сме имати било какав сукоб интереса у вези са поднесеним рукописом. Ако такав сукоб интереса постоји, о избору рецензената и судбини рукописа одлучује уредништво. Пошто је идентитет аутора и рецензената непознат другој страни, уредник је дужан да ту анонимност гарантује.

Уредник је дужан да суд о рукопису доноси на основу његовог садржаја, без расних, полних/родних, верских, етничких или политичких предрасуда

Уредник не сме да користи необјављен материјал из поднесених рукописа за своја истраживања без писане дозволе аутора.

Обавезе аутора

Аутори гарантују да рукопис представља њихов оригиналан допринос, да није објављен раније и да се не разматра за објављивање на другом месту. Аутори такође гарантују да након објављивања у часопису *Гласник Етнографског института САНУ*, рукопис неће бити објављен у другој публикацији на било ком језику без сагласности власника ауторских права.

Аутори гарантују да права трећих лица неће бити повређена и да издавач неће сносити никакву одговорност ако се појаве било какви захтеви за накнаду штете.

Аутори сnose сву одговорност за садржај поднесених рукописа и валидност резултата, и морају да прибаве дозволу за објављивање података од свих страна укључених у истраживање.

Аутори који желе да у рад укључе слике или делове текста који су већ негде објављени дужни су да за то прибаве сагласност носилаца ауторских права и да приликом подношења рада доставе доказе да је таква сагласност дата. Материјал за који такви докази нису достављени сматраће се оригиналним делом аутора.

Аутори гарантују да су као аутори наведена само она лица која су значајно допринела садржају рукописа, односно да су сва лица која су значајно допринела садржају рукописа наведена као аутори.

Аутори се морају придржавати етичких стандарда који се односе на научноистраживачки рад и да рад није плагијат. Аутори гаранتيју и да рукопис не садржи неосноване или незаконите тврдње и не крши права других.

У случају да аутори открију важну грешку у свом раду након његовог објављивања, дужни су да моментално о томе обавесте уредника или издавача и да са њима сарађују како би се рад повукао или исправио.

Рецензија

Примљени радови подлежу рецензији. Циљ рецензије је да уреднику и уредништву помогне у доношењу одлуке о томе да ли рад треба прихватити или одбити и да кроз процес комуникације са ауторима побољша квалитет рукописа. Сви достављени радови пролазе процедуру анонимног рецензирања од стране два компетентна рецензента које одређује редакција. У случају да рад добије једну позитивну и једну негативну рецензију, редакција одређује трећег рецензента. Аутори који добију условно позитивне рецензије дужни су да уваже примедбе рецензената или, уколико то не желе, да повуку рад из штампе. Рок за исправку радова је 15 дана од датума слања рецензије аутору. Рецензент је дужан да у року од три недеље достави готову рецензију рада.

Избор рецензената спада у дискрециона права уредника и редакције. Рецензенти морају да располажу релевантним знањима у вези са облашћу којом се рукопис бави и не смеју бити из исте институције као аутор, нити то смеју бити аутори који су у скорије време објављивали публикације заједно (као коаутори) са било којим од аутора поднесеног рада.

Рецензент не сме да буде у сукобу интереса са ауторима или финансијером истраживања. Уколико постоји сукоб интереса, рецензент је дужан да о томе моментално обавести уредника.

Рецензент који себе сматра некомпетентним за тему или област којом се рукопис бави дужан је да о томе обавести уредника.

Рецензија мора бити објективна. Коментари који се тичу личности аутора сматрају се непримереним. Суд рецензената мора бити јасан и поткрепљен аргументима.

Рукописи који су послати рецензенту сматрају се поверљивим документима.

У главној фази рецензије, главни уредник шаље поднесени рад двома рецензентима, стручњацима за научну област којом се рад бави. Рецензентски образац садржи низ питања на која треба одговорити, а која рецензентима указују

који су то аспекти које треба обухватити како би се донела одлука о судбини једног рукописа. У завршном делу обрасца, рецензенти морају да наведу своја запажања и предлоге како да се поднесу рукопис побољша. Рецензентски лист рецензенту шаље секретар радације *Гласника Етнографског института САНУ*.

Током читавог процеса, рецензенти делују независно једни од других. Рецензентима није познат идентитет других рецензената. Ако одлуке рецензената нису исте (прихватити / одбити), главни уредник може да тражи мишљење других рецензената.

Редакција је дужна да обезбеди солидну контролу квалитета рецензије. У случају да аутори имају озбиљне и основане замерке на рачун рецензије, редакција ће проверити да ли је рецензија објективна и да ли задовољава академске стандарде. Ако се појави сумња у објективност или квалитет рецензије, уредник ће тражити мишљење других рецензената.

Плагиијаризам

Плагиирање, односно преузимање туђих идеја, речи или других облика креативног израза и представљање као својих, представља грубо кршење научне етике. Плагиирање може да укључује и кршење ауторских права, што је законом кажњиво.

Плагиијат обухвата следеће:

- дословно или готово дословно преузимање или смишљено парафразирање (у циљу прикривања плагиијата) делова текстова других аутора без јасног указивања на извор или обележавање копираних фрагмената (на пример, коришћењем наводника);
- копирање једначина, слика или табела из туђих радова без правилног навођења извора и/или без дозволе аутора или носилаца ауторских права за њихово коришћење.

Упозоравамо ауторе да се за сваки рукопис проверава да ли је плагиијат.

Рукописи код којих постоје јасне индикације да се ради о плагиијату биће аутоматски одбијени.

Ако се установи да је рад који је објављен у часопису *Гласник Етнографског института САНУ* плагиијат, од аутора ће се захтевати да упуте писано извињење ауторима изворног рада и прекинуће се сарадња са ауторима плагиијата.

Повлачење већ објављених радова

Објављени рукописи биће доступни докле год је то могуће у оној форми у којој су објављени, без икаквих измена. Понекад се, међутим, може десити да објављени рукопис мора да се повуче. Главни разлог за повлачење рукописа јесте потреба да се исправи грешка у циљу очувања интегритета науке, а не жеља да се аутори казне.

Чланак се мора повући у случају кршења права издавача, носилаца ауторских права или аутора; повреде професионалних етичких кодекса, тј. у случају подношења истог рукописа у више часописа у исто време, лажне тврдње о ауторству, плагиијата, манипулације подацима у циљу преваре и слично. У неким

случајевима рад се може повући и како би се исправиле накнадно уочене грешке у рукопису или објављеном раду.

Стандарди за разрешавање ситуација када мора доћи до повлачења рада дефинисани су од стране библиотека и научних тела, а иста пракса је усвојена и од стране часописа *Гласник Етнографског института САНУ*: у електронској верзији изворног чланка (оног који се повлачи) успоставља се веза (HTML link) са обавештењем о повлачењу. Повучени чланак се чува у изворној форми, али са воденим жигом на PDF документу, на свакој страници, који указује да је чланак повучен (RETRACTED).

Отворени приступ

Часопис *Гласник Етнографског института САНУ* је доступан у режиму отвореног приступа. Чланци објављени у часопису могу се бесплатно преузети са сајта часописа и користити у складу са лиценцом Creative Commons Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerada 3.0 Srbija (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>)

Часопис *Гласник Етнографског института САНУ* не наплаћује APC (Article Processing Charge).

Самоархивирање

Часопис омогућава ауторима да прихваћену, рецензирану верзију рукописа, као и финалну, објављену верзију у PDF формату депонују у институционални репозиторијум и/или некомерцијалне базе података, да га објави на личним веб страницама (укључујући и профиле на друштвеним мрежама за научнике, као што су ResearchGate, Academia.edu итд.) и/или на сајту институције у којој су запослени, а у складу са одредбама лиценце Creative Commons Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerada 3.0 Srbija (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>), у било које време након објављивања у часопису.

При томе се морају навести издавач, као носилац ауторских права, и извор рукописа, а мора се навести и идентификатор дигиталног објекта – DOI објављеног чланка у форми HTML линка.

Ауторска права

Када је рукопис прихваћен за објављивање, аутори преносе ауторска права на издавача. У случају да рукопис не буде прихваћен за штампу у часопису, аутори задржавају сва права.

На издавача се преносе следећа права на рукопис, укључујући и додатне материјале, и све делове, изводе или елементе рукописа право да репродукује и дистрибуира рукопис у штампаном облику, укључујући и штампање на захтев;

- право на штампање пробних примерака, репринт и специјалних издања рукописа;
- право да рукопис преведе на друге језике;
- право да рукопис репродукује користећи фотомеханичка или слична средства, укључујући, али не ограничавајући се на фотокопирање, и право да дистрибуира ове копије;

- право да рукопис репродукује и дистрибуира електронски или оптички користећи све носиоце података или медија за похрањивање, а нарочито у машински читљивој/дигитализованој форми на носачима података као што су хард диск, CD-ROM, DVD, Blu-ray Disc (BD), мини диск, траке са подацима, и право да репродукује и дистрибуира рукопис са тих преносника података;
- право да сачува рукопис у базама података, укључујући и онлајн базе података, као и право преноса рукописа у свим техничким системима и режимима;
- право да рукопис учини доступним јавности или затвореним групама корисника на основу појединачних захтева за употребу на монитору или другим читачима (укључујући и читаче електронских књига), и у штампаној форми за кориснике, било путем интернета, онлајн сервиса, или путем интерних или екстерних мрежа.

Молимо ауторе да погледају и попуне *Ауторску изјаву* и *Уговор о преносу ауторских права* које се налазе на сајту ЕИ САНУ. (<http://www.etno-institut.co.rs>)

Редакција Часописа
Гласник Етнографског института САНУ

Journal policy

The journal *Bulletin of the Institute of Ethnography SASA* is international journal with the review. The *Bulletin of the Institute of Ethnography SASA* publishes original papers that have not been published previously. The papers submitted can belong to one of the following categories: original research paper, scientific review paper, scientific critique or debate, review or scientific bibliography. *Bulletin of the Institute of Ethnography SASA* is an Open Access journal. Publication in the journal *Bulletin of the Institute of Ethnography SASA* is free of charge.

The papers should cover topics in the areas of ethnology and anthropology, and related social sciences and humanities.

Contributions to journal may be submitted in Serbian and related languages, and in English. Papers in Serbian are published utilizing Cyrillic script.

The Journal is issued three times a year. The Journal also publishes special issues, with particular themes and visiting editors.

Editorial Responsibilities

The editor is responsible for deciding which articles submitted to *Bulletin of the Institute of Ethnography SASA* will be published. The editor is guided by the policies of the journal's Editorial Board and constrained by legal requirements in force regarding libel, copyright infringement and plagiarism.

Editors must hold no conflict of interest with regard to the articles they consider for publication. If an Editor feels that there is likely to be a perception of a conflict of interest in relation to their handling of a submission, the selection of reviewers and all decisions on the paper shall be made by the Editorial Board. Since the identity of the authors and reviewers is mutually unknown, the Editor is obliged to guarantee their anonymity.

Editors shall evaluate manuscripts for their intellectual content free from any racial, gender, sexual, religious, ethnic, or political bias.

Unpublished materials disclosed in a submitted manuscript must not be used in an editor's own research without the express written consent of the author.

Authors' responsibilities

Authors warrant that their manuscript is their original work that it has not been published before and is not under consideration for publication elsewhere. The Authors also warrant that the manuscript is not and will not be published elsewhere (after the publication in *Bulletin of the Institute of Ethnography SASA*) in any language without the consent of the copyright holder.

Authors warrant that the rights of third parties will not be violated, and that the publisher will not be held legally responsible should there be any claims for compensation.

Authors are exclusively responsible for the contents of their submissions, the validity of the experimental results and must make sure that they have permission from all involved parties to make the data public.

Authors wishing to include figures or text passages that have already been published elsewhere are required to obtain permission from the copyright holder(s) and to include evidence that such permission has been granted when submitting their papers. Any material received without such evidence will be assumed to originate from the authors.

Authors must make sure that all only contributors who have significantly contributed to the submission are listed as authors and, conversely, that all contributors who have significantly contributed to the submission are listed as authors.

It is the responsibility of each author to ensure that papers submitted to *Bulletin of the Institute of Ethnography SASA* are written with ethical standards in mind and that they not contain plagiarism. Authors affirm that the article contains no unfounded or unlawful statements and does not violate the rights of others.

When an author discovers a significant error or inaccuracy in his/her own published work, it is the author's obligation to promptly notify the journal Editor or publisher and cooperate with the Editor to retract or correct the paper.

Peer review

The submitted papers are subject to a peer review process. The purpose of peer review is to assist the Editor and Editorial Board in making editorial decisions and through the editorial communications with the author it may also assist the author in improving the paper. All submitted papers undergo a reviewing process by two expert reviewers appointed by the editorial board. In the event of a paper receiving one positive and one negative review, the editorial board appoints a third reviewer. Authors who receive conditionally positive reviews are required to take into account the comments made by the reviewers, or, if they do not wish to do so, they can withdraw their submissions. The author is required to send the amended paper to the Journal within fifteen days after he/she has received the reviews. The reviewer should send the finished review to the Editorial Board within three weeks.

The choice of reviewers is at the editors' and the editorial board's discretion. The reviewers must be knowledgeable about the subject area of the manuscript; they must not be from the authors' own institution and they should not have recent joint publications with any of the authors.

Reviewers must not have conflict of interest with respect to the research, the authors and/or the funding sources for the research. If such conflicts exist, the reviewers must report them to the Editor without delay.

Any selected referee who feels unqualified to review the research reported in a manuscript or knows that its prompt review will be impossible should notify the Editor without delay.

Reviews must be conducted objectively. Personal criticism of the author is inappropriate. Reviewers should express their views clearly with supporting arguments.

Any manuscripts received for review must be treated as confidential documents.

In the main review phase, the Editor sends submitted papers to two experts in the field. The reviewers' evaluation form contains a checklist in order to help referees cover all aspects that can decide the fate of a submission. In the final section of the evaluation form, the reviewers must include observations and suggestions aimed at improving the submitted manuscript; these are sent to authors, without the names of the reviewers. The secretary of the Editorial Board sends the reviewers' evaluation form to reviewers.

All of the reviewers of a paper act independently and they are not aware of each other's identities. If the decisions of the two reviewers are not the same (accept/reject), the Editor may assign additional reviewers.

The Editorial team shall ensure reasonable quality control for the reviews. With respect to reviewers whose reviews are convincingly questioned by authors, special attention will be paid to ensure that the reviews are objective and high in academic standard. When there is any doubt with regard to the objectivity of the reviews or quality of the review, additional reviewers will be assigned.

Plagiarism

Plagiarism, where someone assumes another's ideas, words, or other creative expression as one's own, is a clear violation of scientific ethics. Plagiarism may also involve a violation of copyright law, punishable by legal action.

Plagiarism may constitute the following:

- Word for word, or almost word for word copying, or purposely paraphrasing portions of another author's work without clearly indicating the source or marking the copied fragment (for example, using quotation marks);
- Copying equations, figures or tables from someone else's paper without properly citing the source and/or without permission from the original author or the copyright holder.

Please note that all submissions are thoroughly checked for plagiarism.

Any paper which shows obvious signs of plagiarism will be automatically rejected.

If an attempt at plagiarism is found in a published paper, the author is required to publish a written apology to the authors of the original paper, and further collaboration with the authors of plagiarized papers will be terminated.

Retraction Policy

Articles that have been published shall remain extant, exact and unaltered as long as it is possible. However, very occasionally, circumstances may arise where an article is published that must later be retracted. The main reason for withdrawal or retraction is to correct the mistake while preserving the integrity of science; it is not to punish the author.

Legal limitations of the publisher, copyright holder or author(s), infringements of professional ethical codes, such as multiple submissions, bogus claims of authorship, plagiarism, fraudulent use of data or the like require retraction of an article. Occasionally a retraction can be used to correct errors in submission or publication.

Standards for dealing with retractions have been developed by a number of library and scholarly bodies, and this practice has been adopted for article retraction by *Bulletin of the Institute of Ethnography SASA*: in the electronic version of the retraction note, a link is made to the original article. In the electronic version of the original article, a link is made to the retraction note where it is clearly stated that the article has been retracted. The original article is retained unchanged; save for a watermark on the PDF indicating on each page that it is “retracted.”

Open Access Policy

Bulletin of the Institute of Ethnography SASA is an Open Access Journal. All articles can be downloaded free of charge and used in accordance with the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 3.0 Serbia (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>).

The journal does not charge APC (Article Processing Charge).

Self-archiving Policy

The journal *Bulletin of the Institute of Ethnography SASA* allows authors to deposit Author's Post-print (accepted version) and Publisher's version/PDF in an institutional repository and non-commercial subject-based repositories, or to publish it on Author's personal website and departmental website (including social networking sites, such as ResearchGate, Academia.edu, etc.), at any time after publication. Publisher copyright and source must be acknowledged and a link must be made to the article's DOI.

Authors grant to the Publisher the following rights to the manuscript, including any supplemental material, and any parts, extracts or elements thereof:

- the right to reproduce and distribute the Manuscript in printed form, including print-on-demand;
- the right to produce prepublications, reprints, and special editions of the Manuscript;
- the right to translate the Manuscript into other languages;

- the right to reproduce the Manuscript using photomechanical or similar means including, but not limited to photocopy, and the right to distribute these reproductions;
- the right to reproduce and distribute the Manuscript electronically or optically on any and all data carriers or storage media – especially in machine readable/digitalized form on data carriers such as hard drive, CD-Rom, DVD, Blu-ray Disc (BD), Mini-Disk, data tape – and the right to reproduce and distribute the Article via these data carriers;
- the right to store the Manuscript in databases, including online databases, and the right of transmission of the Manuscript in all technical systems and modes;
- the right to make the Manuscript available to the public or to closed user groups on individual demand, for use on monitors or other readers (including e-books), and in printable form for the user, either via the internet, other online services, or via internal or external networks.

Dear authors, please read and fill in *Copyright Statement* and *Copyright Transfer Agreement* which can be downloaded from the website of the Institute of Ethnography SASA (<http://www.etno-institut.co.rs>).

Editorial Board
Bulletin of the Institute of Ethnography SASA

Издања Етнографског института САНУ у 2014. години

